МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДУНЕЦЬ Василь Богданович

УДК 321.7:008(438+477)

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНИ)

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Мельник Валерія Валеріївна,
доктор філософських наук,
доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП……... 4

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ…….. 14

1.1. Концептуально-понятійне поле у дослідженнях політичної культури…….. 14

1.2. Молодь як політико-культурна спільнота та предмет політологічного аналізу……. 32

1.3. Методологія дослідження розвитку політичної культури молоді…….. 51

Висновки до першого розділу…… 68

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОЛОДІ У ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ ВИМІРИ……..…… 71

2.1. Історичні передумови формування політичних культур польського та українського суспільств…… 71

2.2. Структурний вимір політичної культури на прикладі сучасної польської та української молоді..……. 91

2.3. Тенденції розвитку політичної культури молоді Польщі та України: порівняльна характеристика……. 114

Висновки до другого розділу…….. 132

РОЗДІЛ 3
РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ НА ШЛЯХУ ЗБЛИЖЕННЯ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ОРІЄНТИРАМИ…… 134

3.1. Напрями розвитку політичної культури у контексті нових суспільно-політичних реалій України та викликів європейської інтеграції…….. 134

3.2. Роль новітніх і традиційних інститутів політичної соціалізації у формуванні демократичної політичної культури……... 153

3.3. Вплив громадянської освіти на розвиток навичок міжкультурного діалогу та демократичної політичної культури……. 172

Висновки до третього розділу…… 190

ВИСНОВКИ……. 193

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 198

ДОДАТКИ…… 234

Додаток А. Листування з Міністерством закордонних справ України…… 234

Додаток Б. Порівняльна характеристика політичних культур сучасної польської та української молоді…… 236

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільно-політичні перетворення у Центрально-Східній Європі кінця 1980-х – початку 1990-х років започаткували нову хвилю демократизації. Динаміка та характер трансформаційних змін залежали у кожному випадку від конкретних політичних, економічних, культурних й навіть ментальних умов, притаманних суспільствам цього регіону. До країн, які стали на шлях переходу до демократії належать Республіка Польща (далі – Польща) та Україна, досвід яких часто наводиться для порівняння у сучасних політичних дослідженнях та потребує постійного моніторингу.

У географічно сусідній з Україною Польщі започатковано унікальні політичні механізми і стратегії поширення нових суспільно-політичних цінностей. Тут, зокрема, використано Круглий стіл як елемент договірної демократії еліт і проведення еволюційних змін; з'явилася профспілка «Солідарність» як альтернативна, опозиційна політична сила з високим рівнем суспільної підтримки й довіри; засновано авторитетну газету «Виборча», яка виконувала просвітницьку роль, формувала громадську демократичну позицію; зрештою керівні посади у виробничих, наукових та культурних закладах країни обійняла добре освічена в традиціях демократизму опозиційна еліта.

Україна також мала унікальні стартові можливості для подальшого демократичного розвитку, диспонувала виробничим, технічним та кадровим потенціалом, а її економічні можливості, за численними фаховими оцінками, були вдвічі спроможнішими за польські. Водночас країна, інтегрована в радянський господарський комплекс, залишалася значною мірою залежною від зовнішніх обставин. Зі здобуттям самостійності управлінські та політико-владні структури залишалися зосереджені у колах колишньої партійної номенклатури. Відсутність сильної опозиції, як і прийнятої стратегії альтернативного напряму розвитку держави, сповільнювало процеси

демократичних перетворень і неоднозначно вплинуло на політико-культурне життя суспільства.

Подальше розходження у підходах до становлення консолідованої демократії у двох країнах – історично близьких та, одночасно, розділених окремими трагічними суперечностями минулого – дозволяють стверджувати, що їх політичний розвиток відбувається відносно різними, а інколи й принципово відмінними шляхами. Пояснити такі розбіжності можна, серед іншого, і крізь призму характеристик політичної культури. Дослідження останніх видається винятково актуальним у контексті посилення євроінтеграційних прагнень українських громадян, їх зближення з європейськими народами, в тому числі й польським. Осмислення політико-культурних особливостей поєднує не тільки розвиток концепту про культурний та генетичний код народів, але й сучасні підходи до трактування їх суспільно-політичних орієнтирів, що формувалися в конкретно-історичних умовах.

Перспектива продовження політичної модернізації і Польщі, і України суттєво залежить від сучасної молоді, рівня розвитку їх політичних культур та культур політичної участі. Це покоління людей, які народилися й виховувалися вже в умовах становлення та розвитку демократії та які не асоціюють себе з політико-ідеологічними орієнтаціями комуністичної епохи. Однак, на сучасному етапі розвитку наукового знання про сутність та значення політичної культури молоді, все ж залишаються нез'ясованими питання підтвердження або спростування проблем аполітичності української молоді як загрози утвердження демократії та адекватності її політичної культури сьогоденним викликам демократії. Все більш актуальним видається проведення дослідження шляхом зіставлення політичної культури молодого покоління українців з їх ровесниками у Польщі, що дозволить розширити сучасні політологічні уявлення про тенденції і закономірності демократичного транзиту у Центрально-Східній Європі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний із комплексною науковою темою кафедри політології та державного управління «Проблема громадянського суспільства та його розвиток в Україні», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.). Тема дисертації затверджена (протокол № 6 від 30 січня 2014 р.) та уточнена (протокол № 7 від 24 лютого 2015 р.) на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова.

Метою дослідження є аналіз особливостей розвитку політичних культур сучасної польської та української молоді в умовах становлення та утвердження демократії; визначення напрямів розвитку демократичної політичної культури української молоді на шляху її зближення з європейськими політичними орієнтирами.

Для реалізації вказаної мети поставлено такі **завдання**:

- визначити концептуально-понятійне поле дослідження політичної культури;
- охарактеризувати молодь як політико-культурну спільноту та з'ясувати сутність поняття «політична культура молоді»;
- обґрунтувати методологічні засади дослідження демократичного розвитку політичної культури сучасної молоді;
- проаналізувати історичні передумови формування політичних культур польського та українського суспільств;
- дослідити та порівняти структурні компоненти, а також тенденції розвитку політичних культур сучасної польської та української молоді;
- на основі аналізу українських суспільно-політичних реалій після акцій протесту на Майдані 2013–2014 рр. окреслити перспективні напрями розвитку політичної культури української молоді в умовах європейської інтеграції;

- розкрити роль новітніх і традиційних інститутів політичної соціалізації у процесі формування демократичної політичної культури української молоді;

- з’ясувати вплив громадянської освіти на формування навичок міжкультурного діалогу та становлення демократичної політичної культури української молоді.

Об’єктом дослідження є політична культура сучасних перехідних суспільств.

Предметом дослідження є розвиток політичної культури сучасної молоді в умовах демократичних перетворень Польщі та України.

Методологічну основу дослідження становить комплекс методологічних підходів, методів і принципів пізнання, які всебічно у міждисциплінарному та власне політологічному зрізі розкривають змістове наповнення політичної культури молоді.

У дисертації використано політико-культурний підхід до пояснення політичної дійсності, розвитку політичної системи. Структурно-функціональний підхід дав змогу розглянути політичну культуру зі погляду декількох функціонально взаємозалежних компонентів. У межах аксіологічного підходу з’ясовано сутність й ціннісну наповненість демократичної політичної культури. Застосування історичного підходу дозволило дослідити динаміку вироблення моделі політичної культури суспільства крізь призму еволюційного і революційного поступу. За допомогою цивілізаційного підходу розкрито потенціал зближення та розходження політико-культурного життя суспільств. Порівняльний підхід – визначальний для дослідження – дозволив зіставити та проаналізувати елементи політичної культури суспільств, а також вибраних її носіїв. Загалом же залучення на усіх етапах дослідження діалектичного підходу показало розвиток політичної культури як середовища єдності та боротьби суперечливих ціннісно-політичних орієнтацій.

Комплекс методів дослідження складають загальнофілософські, загальнонаукові й спеціальнонаукові. Зокрема використовувалися такі як герменевтичний, історико-логічний, компаративний, структурно-функціональний, соціологічний методи, а також методи синтезу, контент-аналізу та емпіричних досліджень. Повнота та наукова обґрунтованість увиразнені дотриманням принципів об'єктивності, цілісності, історизму, поєднання теорії та практики.

Емпіричною базою дисертаційної роботи є дані соціологічних досліджень проведених у Польщі (Центром досліджень громадської думки, окремими науково-дослідними та університетськими осередками) та в Україні (Інститутом соціології НАН України, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та іншими організаціями). Висновки дослідження також ґрунтуються на включених спостереженнях дисертанта під час навчання в магістратурі у Польщі (Опольський університет, 2010–2012 рр.), стажування у нижній палаті польського парламенту – Сеймі (з квітня по липень 2013 р.), поїздки до Швеції з метою вивчення політичного досвіду в рамках програми Благодійного фонду Богдана Гаврилишина «Молодь змінить Україну» (березень 2015 р.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі дослідження особливостей розвитку політичних культур сучасної польської та української молоді в умовах демократизаційних та інтеграційних процесів. У дисертації сформульовано окремі положення, які розширюють окреслені напрями вітчизняної політичної науки, розвивають наукові положення вчених Польщі, поглиблюють сучасні уявлення про політичні цінності, молодіжний світогляд та його вплив на політичне життя суспільства.

Вперше:

- у ході дослідження особливостей політичних культур сучасної польської та української молоді з'ясовано подібні та розбіжні ознаки між ними. Доведено, що їх схожість (у моделі політичної поведінки, рівні політичної зацікавленості, а також політичних орієнтаціях) є результатом

впливу масової культури, зокрема, популярної культури західних цивілізацій і європейського континенту. Водночас відмінності у ціннісно-нормативній системі, ставленні до політичної влади походять з історичних особливостей політичного розвитку цих народів;

- визначено функціональні та дисфункціональні елементи політичної культури сучасної молоді, які впливають на можливості розвитку демократичного політичного режиму. Встановлено, що засвоєння демократичних цінностей, здатність розпізнавати політичну інформацію в різних джерелах, орієнтація на демократичні зміни, критичний аналіз функціонування політичних інститутів, а також мобілізаційний потенціал у випадках порушення прав молоді сприяють утвердженню демократії. Дисфункціональними ж елементами політичної культури молоді названо низький рівень політичних знань, мінливість ціннісно-нормативної системи, фрагментарність політичного мислення, недовіра обраним представникам влади, ігнорування доступних форм політичної і громадянської участі;

- на основі напрацювань українських і польських вчених запропоновано змістову наповненість чотирьохкомпонентної методологічної схеми дослідження політичної культури (пізнавальний, ціннісний, оцінно-афективний, поведінковий компоненти), що закладає можливість порівняльного аналізу; вітчизняний науковий дискурс доповнено концептуальними положеннями і методологічними пропозиціями інтерпретації феномену політичної культури, які розроблені польськими вченими (Я. Гарліцьким, В. Маркевичем, Ф. Ришкою, С. Руссоцьким та іншими).

Отримали подальшого розвитку:

- наукові підходи щодо розробки та впровадження напрямів розвитку політичної культури сучасної української молоді як демократичної, з урахуванням європейського, зокрема й польського досвіду. У цьому контексті обґрунтовано значення розвитку цінностей, які внутрішньо консолідують українське суспільство, поглиблення знань історичного

минулого, збереження патріотичних засад та національної самобутності, формування основ політичної відповідальності, пізнання європейських політичних традицій;

- обґрунтування понятійно-категоріального апарату дослідження політичної культури молоді. Визначено змістові відмінності понять «молодіжна політична культура» та «політична культура молоді». Перша категорія пов'язана з особливостями молоді як соціально-демографічної групи (невеликий життєвий досвід, значний радикалізм, спонтанність дій та подібне). Друга – зі статусом молоді як суб'єкта політики. У цьому понятті відображаються політичні погляди та переконання молоді, які закладають підвалини майбутнього політичного розвитку країни, але, водночас, не завжди презентовані у повному обсязі, нерідко запозичені від інших соціально-демографічних груп. З'ясовано також, що відмінності у словотворенні цих термінів походять і з неоднозначності перекладу з іноземних мов;

- дослідження нових комунікативних технологій – мережі Інтернет (зокрема, соціальних мереж), яка постала впливовим інститутом політичної соціалізації молоді. Обґрунтовано, що простір віртуальної реальності значною мірою визначає політичну свідомість сучасної молоді. Такий вплив здатний формувати не тільки демократичну, але й недемократичну позицію, що спричинено розповсюдженням різних ідеологій та віртуальних псевдоісторій чи утопій. Встановлено, що в сучасному інформаційному суспільстві специфічний потенціал політичної соціалізації складають зростаючі можливості перебування молоді закордоном з метою навчання, стажування в органах державної влади, вивчення іноземних мов, обміну громадсько-політичним досвідом і подібне.

Поглиблено:

- політологічні підходи до дослідження розвитку політичних культур польського та українського суспільств, а також виявлено історичні чинники, що заклали основи їх сьогоднішніх типів. Встановлено, що серед таких

детермінант для польського суспільства є внутрішній консенсус у мові, релігії, етнічному складі населення, зовнішньополітичних орієнтаціях, але водночас неоднорідність внутрішньополітичних поглядів. Для українського ж суспільства характерною за усіма цими критеріями є багатоманітність та фрагментарність;

- положення про вплив громадянської освіти на формування демократичної політичної культури, обґрунтування її як комплексної системи знань, що загалом спрямована на підготовку громадянина до здійснення активної участі в громадсько-політичному житті. Актуалізовано необхідність впровадження та реалізації комплексної системи громадянської освіти в Україні, спираючись на кращі західні зразки та емоційно-вольовий діяльнісний підхід.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні особливостей розвитку політичних культур сучасної польської та української молоді в умовах поширення демократичних та інтеграційних прагнень, визначенні шляхів політичної соціалізації української молоді у контексті її зближення з європейськими політичними орієнтирами. Основні положення дисертації актуалізують напрям порівняльних наукових розвідок політичної культури та будуть корисними для вчених-компаративістів. Розроблена компонентна методологічна схема може бути використана для подальших досліджень політичної культури на прикладі різних її носіїв.

Сформульовані у дисертації висновки дають змогу органам державної влади, політичним партіям, громадським організаціям, науковим та освітнім закладам розробляти пропозиції щодо: удосконалення напрямів молодіжної політики; оптимізації державних й місцевих програм підтримки молоді, а також програм її національно-патріотичного виховання; впровадження комплексної системи громадянської освіти в Україні. Теоретичний матеріал може застосовуватися під час підготовки навчальних курсів з політології та спеціальних курсів з проблематики політичної культури, крос-культурних

досліджень, громадянської освіти, європейських студій. Концептуальні та методологічні положення дисертаційної роботи можуть також послужити джерелом для написання методичних рекомендацій, навчальних підручників, посібників з політичних та інших соціально-гуманітарних наук.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації обговорювалися на кафедрі політичних наук, кафедрі політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також представлялися для дискусії під час науково-практичних конференцій, зокрема наукової конференції «Нові стратегії на нове століття. Границі та можливості регіональної й глобальної інтеграцій» (Польща, Краків, 19–20 квітня 2012 р.), Міжнародної конференції «Системні стратегії навчання обдарованих дітей на шляху до освіти майбутнього» (Польща, Варшава, 19–20 жовтня 2012 р.), 8-ого Міжнародного симпозіуму «Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі» (Тернопіль, 12–14 червня 2013 р.), Міжнародної конференції «Наука на пострадянському просторі: історія, перспективи і сучасність» (Донецьк, 17 серпня 2013 р.), Міжнародної наукової конференції «Українська еліта як чинник цивілізаційного поступу українства» (Київ, 24 жовтня 2013 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (Київ, 2–3 квітня 2014 р.), Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету – 2014» (Київ, 15–16 квітня 2014 р.), I (V)-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики» (Херсон, 26–27 червня 2014 р.), Міжнародної конференції «Духовна поліфонія Європи» (Польща, Ольштин, 2 грудня 2014 р.), Методологічного семінару «Громадянськість української молоді: виклики, здобутки, перспективи» (Київ, 2 квітня 2015 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 наукових праць, із них 6 статей у фахових виданнях з політичних наук (в тому числі 1 – у

закордонному виданні), 3 – в інших наукових виданнях (з яких 1 – у закордонному виданні), 4 тези доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

1.1. Концептуально-понятійне поле у дослідженнях політичної культури

У поглядах вчених відсутня одностайна позиція щодо розуміння сутності і природи походження політичної культури. Пов’язано це, на нашу думку, із залежністю цього соціокультурного явища від різних детермінуючих чинників. Постійні суспільні, політичні та економічні зміни обумовлюють дослідження політичної культури сукупно з вивченням середовища існування її носіїв. Інакше кажучи, сутність, структура та функції політичної культури залежать у різних випадках від конкретно обраного для дослідження суб’єктного складу в конкретно обраних просторовому та часовому вимірах.

Значний інтерес до політичної культури, який простежується у різних наукових школах, викликаний, на нашу думку, її багатогранністю й багатоаспектністю. Вчені – представники різних галузей науки за допомогою властивого їм методологічного інструментарію з’ясовують та обґрунтовують її прояви в політологічному, культурному, антропологічному, соціологічному, психологічному та інших контекстах. Основоположниками ж концепції політичної культури, як і політико-культурного підходу до аналізу суспільно-політичної дійсності, були американські науковці Г. Алмонд [146; 167; 168], С. Верба [168], Л. Пай [259], Д. Пауелл [146], В. Розенбаум [263] та ін. Методологічні підходи до визначення суті політичної культури як політологічного концепту, її структура, класифікація, а також інші питання розкрито у працях представників різних світових наукових шкіл: К. Байме [6], М. Кейзерова [73], Г. Меєра [229],

Н. Поліваєвої [117], М. Роскіна [250], М. Стрежнєвої [147], В. Трошихіна [153], Л. Усикової [155], Д. Фукса [190], Ф. Фукуями [157; 191], Е. Хейвуда [203] та багатьох інших. Враховуючи, що предмет дисертаційної роботи охоплює науковий доробок польських та українських вчених, аналіз їх праць здійснюємо окремо з метою глибшого пізнання особливостей інтерпретації ними концепту політичної культури.

У польських суспільно-політичних науках перші роздуми про політичну культуру, її роль та місце у політичній системі з'явилися на початку XX ст. у працях Ю. Мілевського та Ю. Шємєнського. Піком зацікавленості цією проблематикою стали 70–80-ті роки того ж століття, коли ґрунтовні теоретичні та концептуальні положення, присвячені політичній культурі, було викладено у працях К. Біскупського [170], Є. Вятра [28], Ю. Конджельського [Цит. за: 195], В. Маркевича [226], К. Опалки [188], Ф. Ришки [266], С. Руссоцького [264], М. Соболевського [271], М. Яшюкевича [209], а також інших. Звичайно, їхні праці пронизані марксистсько-ленінською ідеологією, однак містять концептуальноємні наукові результати. На початку та під кінець 80-х років Я. Гарліцький [194], Г. Новацький [241] і К. Янік [207] провели теоретико-емпіричні дослідження політичної культури, які сприяли кристалізації теоретико-методологічних підходів до її вивчення у польській науковій думці. Також різноманітні аспекти політичної культури розкрито у працях З. Блока [171], З. Косижа [219], Е. Млиньца [235], Ч. Мойшевича [237], Т. Філіпяка [189], В. Шевчака [279], а також Л. Заменцького [293], М. Сікори-Гаци і Р. Герби [202], К. Цвинар [177].

Українські вчені, як засвідчив аналіз наукової літератури, не надто часто звертаються до праць польських колег з політичної культури, за винятком роботи Є. Вятра під назвою «Соціологія політичних відносин», оскільки вона перекладена російською мовою та доступна в бібліотеках України. Однак науковий доробок українських вчених у дослідженні політичної культури не менш значний, ніж польських. Одними з перших

робили спроби осягнути політико-культурні особливості суспільств та пояснити політичну культуру М. Грушевський [43], В. Липинський [82] та І. Лисяк-Рудницький [83]. За період незалежної України з'явилася низка праць, які вже стали основоположними в теоретико-методологічних підходах до вивчення політичної культури, зокрема авторства В. Андрущенка [1], О. Бабкіної [5], В. Бебика [10], І. Варзаря [20], К. Ващенка [24], М. Головатого [35], В. Горбатенка [37; 38], М. Дмитренка [49], В. Корнієнка [80], В. Лісового [87], Л. Нагорної [104], В. Нагорного [105], О. Новакової [106], М. Остапенко [110], І. Поліщука [123], В. Ребкала [121], О. Рудакевича [133], С. Рябова [118], Ю. Шайгородського [164] та багатьох інших. Взаємозв'язок політичної культури з історичними та сучасними суспільно-політичними процесами розкрито у працях В. Бурдяк [19], А. Колодій [109], М. Михальченка [150], Т. Пояркової [126], Н. Ротар [132], П. Саса [138], Г. Сащук [139] та інших вчених. Показником зацікавленості політичною культурою серед молодих науковців є кількість дисертаційних робіт з цієї тематики, які, наприклад, за період 2011–2014 рр. захистили С. Бесклетний [13], А. Зуйковська [65], І. Циркін [162], І. Штука [166]. Загалом же, як зазначає К. Ващенко, «набутий досвід розвитку України як суверенної держави переконливо свідчить, що нова якість українського суспільства вимагає відповідного критично-конструктивного дослідження досягнень і прорахунків науки та практики» [24, с. 11].

Виникнення політичної культури відбулося набагато раніше, ніж це соціокультурне явище набуло наукового оформлення, а саме із зародженням у суспільстві політичних відносин. Вже у філософсько-політичній думці Стародавнього світу знаходимо спроби пояснити взаємозв'язок між внутрішнім суб'єктивним світом людини та її поведінкою у політичному житті. Платон у своїй праці «Держава» писав: «скільки є видів державного устрою, стільки ж мусить бути й видів душевного складу людини». Стародавній мислитель також вважав, що державні устрої засновані на людських звичаях, зі зміною яких відбувається і зміна державного устрою

[115, с. 241]. Це твердження, щоправда, на нашу думку, не є настільки утопічним, як його концепція ідеальної держави. Арістотель же у «Політиці» більше уваги приділяв моральним принципам та цінностям, які повинні існувати в політичному житті суспільства. Адже «турбота про моральне виховання, – писав він, – становить істинну суть держави» [2, с. 79].

Одним із перших, хто звільнив політичну поведінку правителів від тягаря моралі та підкорив її силі й прагматичним цілям, був Н. Макіавеллі, про що він описав у своїй праці «Володар» [92]. Пізніше мислителі вже не лише роздумували над поведінкою правлячої еліти чи її цінностями та нормами, але й робили спроби дати відповідь, чому громадяни різних країн по-різному поводяться в подібних умовах. Пояснення вони знаходили у відмінностях ментальності, культури, традицій чи історії. У цьому контексті відомий французький філософ-просвітник Ш. Монтеск'є у книзі «Про дух законів» писав: «багато речей керують людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї, традиції; як результат цього всього створюється загальний дух народу» [102, с. 260]. Тоді як ще один французький вчений А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці» звертався до поняття «національний характер». Вивчаючи закони, погляди та уподобання, він пробував передати не тільки дух наступної демократичної ери, але розглядав також роль традицій народу у стабільності політичного режиму [Цит. за: 147, с. 143].

Проблематикою національного характеру цікавився й український політолог, історик І. Лисяк-Рудницький. Він ототожнював національний характер із певною системою цінностей, чинними в суспільстві правилами поведінки, а також інституціями, що властиві конкретному народові. Для І. Лисяка-Рудницького національний характер перебуває в суспільно-культурній площині, а значить, формується під впливом історичних подій [83, с. 107]. Незважаючи на подібність ознак політичної культури та національного характеру, науковці все-таки їх розмежовують. По-перше, національний характер є явищем значно ширшим за змістом, ніж політична

культура, оскільки є надбанням тривалого історичного розвитку нації. Тому перший більш стійкий до змін. По-друге, теорія національного характеру так і не була сформована, але напрацювання в цій сфері були взяті за основу концепції політичної культури [117, с. 9; 131, с. 91].

Про окремі аспекти політичної культури писав німецький соціолог М. Вебер. Його абстрактні «ідеальні» типи як розумову конструкцію сучасні науковці часто порівнюють із типами політичної культури [Цит. за: 235, s. 144]. К. Маркс у поясненні суспільно-політичного ладу звертався до ідеології, а філософ М. Бердяєв, який із прихильника марксизму став його критиком, у праці «Джерела та сенс російського комунізму» показав, як внутрішній світ людини відбивається на об'єктивній реальності [12].

Лише в середині XX ст. політична культура стала науковим концептом. Посприяли цьому теоретичні та практичні зрушення. Щодо останніх, то науковці розцінювали встановлення авторитарних режимів у багатьох країнах після Другої світової війни як поразку демократії, а тому постало запитання: чому в одних політичних системах демократія прижилася, а в інших – ні? Теоретичні зрушення відбулися у методологічній зміні підходів до вивчення явищ і процесів. Використання інституційного та нормативістського підходів не давали вченим відповіді на багато запитань, а тому піддавалися критиці за надмірну концентрацію на таких макропоняттях як держава, інститути влади тощо. Врешті в науці відбувся «біхевіористський переворот», коли у центрі наукового зацікавлення постав індивід та його поведінка. Вчені-біхевіористи відійшли від понять рівня макротеорії на користь мікротеорії, що відомий німецький вчений К. Байме порівняв з Якобінським переворотом у Франції [6, с. 49]. Одними з перших, хто використав біхевіористський метод у дослідженні політичних переконань, цінностей та уявлень громадян, були Г. Алмонд та С. Верба, які справедливо вважаються батьками теорії політичної культури.

Визначення політичної культури першим подав Г. Алмонд у своїй статті «Порівняльні політичні системи» (1956 р.). Він писав, що «кожна

політична система включена у визначений зразок орієнтацій на політичні дії», тому таке явище назвав політичною культурою [167, p. 54]. У суспільно-політичних науках ця подія започаткувала тривалу за часом та масштабну за кількістю вчених дискусію навколо суті феномену політичної культури. Український вчений О. Рудакевич слушно порівнює це з «коперниковим переворотом» [133, с. 20]. Адже предметом зацікавлення науковців була вже не тільки пасивна (інституційна) сторона політики, а й активна – індивід із його особливою суб'єктивною політичною позицією та своєрідною політичною поведінкою.

Пізніше у спільній роботі Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура: політичні позиції і демократія в п'яти націях», яка була написана на основі проведеного ними емпіричного дослідження, поняття політичної культури набуло ширшого теоретико-методологічного обґрунтування. Визначення політичній культурі науковці дали, виходячи з необхідності відокремити політичні та неполітичні позиції, під якою розуміли «політичні орієнтації – позиції щодо політичної системи та її різних частин, а також позиції стосовно її ролі у цій системі». При цьому вони зазначали, що розглядають політичну культуру так само, як і економічну чи релігійну культуру, – в їх основі закладено психологічні орієнтації людини щодо різноманітних соціальних процесів та об'єктів. Свій вибір політичної культури, а не інших концептів, вони пояснили тим, що перша дозволяє використовувати антропологічні, соціологічні та психологічні підходи (з антропології та психології, наприклад, були такі категорії як соціалізація та культурний конфлікт) [168, p. 13].

З визначення політичної культури Г. Алмонда та С. Верби оприявнюються дві складові: політичні орієнтації та політичні об'єкти. До перших, наслідуючи підхід інших американських соціологів Т. Парсонса і Е. Шілза, вони віднесли три види політичних орієнтацій: 1) пізнавальні – знання про політичну систему та поінформованість населення; 2) емоційні – ставлення до політичної системи та процесу її функціонування; 3) оціночні –

судження та думки про політичні об’єкти. Останні вони також класифікували на три групи: специфічні структури (законодавчий орган); виконавці таких ролей (монархи); конкретна державна політика, рішення або виконання таких рішень [168, p. 15].

Теорія та підхід Г. Алмонда і С. Верби піддавалися критиці, зокрема за те, що вони називали американську та англійську демократії кращими і найбільш стабільними у світі. Проте польський вчений М. Соболевський узагалі вважав, що не слід приписувати усіх досягнень у формуванні концепції політичної культури американським науковцям [Цит. за: 266, s. 208]. Але, на думку іншого польського вченого К. Яніка, Г. Алмонд об’єднав наявні явища та процеси, що належать до сфери політичної культури і, відповідно, була створена концепція [207, s. 42]. Тому в одному концепті «політична культура» об’єднано використання таких термінів, як «ідеологія», «цінності» та «національний характер».

Польський науковець М. Карват відносить теорію політичної культури до групи інтегральних особливих теорій, а точніше, до теорій політичного життя («галузевих»). Інтегральною, на його думку, вона є з огляду на те, що об’єднує різні за онтологічним статусом явища: інтереси, цінності та діяльність; погляди, позиції та поведінку тощо. Звідси за своїм характером теорія політичної культури не суто політична, а міждисциплінарна [212, s. 89–90]. Однак О. Рудакевич ставить під сумнів існування теорії політичної культури, зазначаючи, що існує «концептуальна слабкість вчення про політичну культуру та недостатнє опрацювання його теоретико-методологічних основ». Він також вважає, що і Г. Алмонд не розглядав політичну культуру як теорію. Причину такої невизначеності український науковець вбачає у дискусійності феномену культури, результатом чого є велика кількість підходів до вивчення політичної культури [133, с. 46–47].

Уперше ж термін «політична культура» з’явився у праці німецького філософа XVIII ст. Й. Гердера «Ідеї до філософії історії людства». Політичну культуру він розглядав з точки зору її носіїв, якими, на його думку, були

давньогрецькі мудреці, що замислювалися над побудовою нового, кращого суспільства [32].

У польській науковій літературі термін «політична культура», як зазначає тамтешній науковець Я. Гарліцький, уперше був використаний політологом та правником Ю. Мілевським, який у 1912 р. опублікував у Львові «Лекцію на тему політичної культури». Трохи пізніше, в 1916 р., інший вчений, правник, історик та політолог Ю. Шємєнський, з іменем якого пов'язують початок вивчення політичної культури у польській науковій думці, виголосив у Варшавському університеті лекцію на тему політичних орієнтацій польського суспільства в добу Чотирирічного сейму Речі Посполитої (1788–1792 рр.) з назвою: «Конституція 3 травня 1791 р. як прояв польської політичної культури». У своєму виступі Ю. Шємєнський оминув визначення політичної культури, яке було подане ним значно пізніше у черговій праці «Політична культура XVI ст.», надрукованій у 1932 р. у Кракові. Політичну культуру тоді він розглядав у взаємозв'язку з формою правління [Цит. за: 194, s. 11]. На думку Я. Гарліцького, Ю. Шємєнський бачив взаємозв'язок між переконаннями громадян та їх ставленням до влади. Якщо політична система відповідає переконанням громадян, тоді вона функціонує стабільно. Проте, якщо ставлення громадян до політичної культури стають критичними, то відбувається її зміна [195, s. 20]. Відсутність, однак, емпіричних досліджень політичної культури стало причиною того, що цей термін тоді так і не отримав повноцінного наукового визначення.

В українській науковій думці, аналогічно як і в польській, термін «політична культура» використовувався значно раніше, аніж американські вчені дали йому емпіричне обґрунтування. Одним із перших до нього звернувся у 1927 р. відомий представник консерватизму В. Липинський, який писав: «Прикладання до політичної творчості даних політичної науки входить у сферу політичної вмілості, політичного мистецтва. Та чи інша рівновага між першою і другою, те чи інше уміння використовувати для

творчості дані науки – лежить в основі того, що прийнято називати політичною культурою». Тому рівень політичної культури залежить від рівня розвитку трьох складових: нагромадженого досвіду, волюнтаризму та інтелігентності [82, с. 352]. Американський вчений українського походження Б. Цимбалістий вважав таке визначення невдалим, аргументуючи тим, що політична наука належить до грона гуманітарних, а не точних наук. Відповідно її дані, які пронизані суб'єктивністю поглядів та індивідуальним підходом автора, не можна взяти і «застосувати». Науковець був більш ніж упевнений, що це стало ключовою причиною нечастого використання визначення В. Липинського в наукових працях [159, с. 94].

Концептуалізація політичної культури згадуваними американськими вченими спричинила новий потік зацікавленості цим соціокультурним явищем. Більше того, дефініцію Г. Алмонда та С. Верби науковці вважають широкою, необмеженою в дослідницькому полі [190, s. 207], оскільки окреслено межі – політичні орієнтації, а також спрямованість – політичну систему, тоді як її змістовий простір може довільно наповнюватися. Дискусія, яка точиться між представниками різних теоретико-методологічних підходів інтерпретування політичної культури, на нашу думку, додатково ускладнює дослідження цього феномену.

Передумови виникнення такої полеміки пояснював польський науковець З. Блок. По-перше, це міждисциплінарний характер політичної культури. По-друге, в понятті «політична культура» перетинаються дві широкі за значенням категорії – культура і політика, термінологічна інтерпретація яких є досить неоднозначною. По-третє, в розмовній мові політична культура постає як вислів, наповнений аксіологічним значенням, тобто є ціннісно-обумовленим, а отже, вже спірним [171, s. 89–90]. Проте, як зазначає ще один польський вчений Ф. Ришка, у кількох питаннях щодо політичної культури все-таки існує згода: політична культура трактується як альтернатива для політичної ідеології, в суспільному обігу рівень та розміри

культури не є визначниками, а розповсюдження ідеологічного мислення і стан політичної культури взаємопов'язані [266, s. 232–233].

У результаті таких наукових дискусій сформувалося багато дефініцій політичної культури, точно визначити кількість яких, на нашу думку, не зовсім доцільно. Тому фігурують цифри від кількох десятків до кількох сотень. Однак, така різноманітність дефініцій, як слушно підкреслює Б. Цимбалістий, це не панування «інтелектуальної анархії», а плюралізм визначень, оскільки одні стосуються суб'єктивного аспекту політичної культури, інші – біхевіорального, а є такі, що відображають ставлення громадян до різноманітних політичних об'єктів [159, с. 95]. Для уникнення хаосу в цій великій кількості визначень спробуємо їх систематизувати.

Одним із поширених підходів до інтерпретації політичної культури є поєднання елементів культури та політики – конвергентний підхід. Такої позиції дотримується більшість вчених. Так, на думку польських науковців А. Барчиковського та І. Панькува, «теоретично кількість дефініцій політичної культури є функцією кількості дефініцій культури та дефініцій політики» [188, s. 256]. В українській політичній думці цей підхід домінував на початку 90-х років XX ст., хоча до нього і надалі звертаються вчені. Адже для того, щоб політика реально стала мистецтвом вирішення конфліктів та досягнення компромісів, процес її здійснення повинен набрати культурних ознак. Тому О. Рудакевич означив це як «процес і результат окультурення політики, або проникнення культури в політику» [133, с. 53]. Визначення Л. Нагорної, натомість, показує всю складність, але водночас можливі варіанти поєднання культури та політики. На її думку, якщо розглядати культуру як цінності, які є надбанням людської цивілізації, а політику – як вміння управляти, тоді політична культура розумітиметься як «продукт історичного досвіду суспільства, індикатор його цивілізованості, інструмент узгодження інтересів влади і соціуму» [104, с. 10]. У цьому контексті погляди В. Бебика дещо відрізняються від попередніх, оскільки політику та культуру він розглядає як частину і ціле, які, перебуваючи у єдності, «створюють складне

співвідношення загального і особливого, сутності явища, змісту і форми» [10, с. 37].

Радянський філософ М. Кейзеров дотримувався точки зору, що розуміння політичної культури як інтегрованості політики та культури не повністю розкриває її зміст. Адже в результаті синтезу цих двох сфер виникло цілком нове соціальне явище, якому, окрім ознак політики та культури, притаманні ще й власні, специфічні риси [73, с. 31]. Тому, на думку польського вченого К. Яніка, такий підхід викликає сумніви. Адже, по-перше, змістове наповнення слів «культура» і «політика» є дуже широким, а в результаті їх поєднання не отримаємо точного визначення політичної культури. По-друге, це різноманітність підходів та інтерпретацій політичної культури представниками різних галузей науки. По-третє, це історична змінність, тобто на різних етапах історичного розвитку людства поняття «політична культура» набуває нового змісту. Існування таких науково-методологічних неоднозначностей, на його думку, обумовлює вибір науковцями інших шляхів визначення політичної культури, зокрема через встановлення її компонентів, або структурних частин [207, s. 44].

Попри певне прийняття такого підходу, на його недоліки вказує і О. Рудакевич, зауважуючи, що «політична культура трактується як щось привнесене в політичне життя ззовні, а не породжене ним самим, що іманентне феномену політики» [133, с. 56]. Не можна стверджувати, що політична культура виникла тільки у результаті поєднання елементів політики та культури, проте не можемо не погодитися, що політика і культура взаємодоповнюють одне одного. Як зазначав К. Янік, полемічність питань зумовлює те, що науковці схильні розглядати політичну культуру, зокрема крізь призму структурно-функціонального підходу.

Так, польський соціолог і політолог Є. Вятр до структурних елементів політичної культури відносив політичні знання, оцінки політичних явищ і процесів, емоційне ставлення до політики та політичну поведінку [28, с. 259–260]. В основі підходу Є. Вятра закладено концепцію Г. Алмонда та

С. Верби, яка розширена політичною поведінкою. Інший, згадуваний вище польський вчений Я. Гарліцький, спираючись на науковий доробок американських та польських науковців, виділив чотири виміри політичної культури: пізнавальний, аксіологічний, оцінно-афективний та біхевіоральний [194, s. 54–55]. Свій підхід останній аргументував тим, що політичну культуру суспільства чи соціальних груп слід розуміти як «суспільне оточення політичної системи», що, на його думку, відповідає концепції системного аналізу Д. Істона. Ідеться про дослідження орієнтацій, норм і моделей поведінки соціальних груп та індивідів, а не про інституційні складові політики, хоча між усіми цими елементами існує зв'язок, відкидати який не можна [194, s. 25].

Визначення політичної культури Є. Вятра і Я. Гарліцького відносяться до так званого вузького напряму, коли у їхній зміст закладено внутрішні переконання щодо політики, а також політичну поведінку. Окрім цього, в польській політичній думці існує і широкий напрям. До нього зараховують визначення, які містять додатково норми та засади політичної культури, пов'язані із політикою державної влади та її цілями (Т. Філіпяк), політичні інституції (М. Соболевський), правові норми (Ю. Конджельський) [Цит. за: 195, s. 34–35], історичну свідомість, політичне лідерство, правила політичної гри та засади політичної педагогіки (В. Маркевич) [226, s. 8].

В українській політичній думці аналогічно виділяються вузький і широкий напрями. До першого віднесемо визначення Л. Нагорної, яка розглядає політичну культуру, дещо подібно до Я. Гарліцького, у чотирьох вимірах, проте називає їх «рівнями» [104, с. 14–15]. І. Поліщук зазначає, що такі структурні компоненти, як політична свідомість, знання, поведінка та дії, в контексті політичної культури існують у єдності [123, с. 195]. Тоді як до другого належить позиція В. Лісового, який, окрім політичної свідомості та політичної поведінки, пропонував включити до структури політичної культури також політичні установи (органи влади) [87, с. 117]. А В. Бебик у контексті структурно-функціонального аналізу виокремлює матеріальні

(політичні інститути, правові акти) та духовні (політичні знання, політична свідомість) компоненти [9, с. 227]. Додамо, що з аналізу наукової літератури простежується певна тенденція: польські науковці частіше звертаються до вузького напряму інтерпретації політичної культури, тоді як українські – до широкого.

Можна зауважити, що і польські, й українські науковці окремо виділяють у структурі політичної культури політичні інституції. Яскравим прихильником інституційного підходу до її розуміння був польський вчений С. Руссоцький. Він піддав критиці зведення визначень політичної культури виключно до суб'єктивно-психологічних явищ, натомість вважав, що «об'єктивним, матеріальним елементом політичної культури є інституції, які становлять прояв об'єктивізації сукупності людських позицій, думок, ідей чи почуттів» [264, s. 40–49].

Значна кількість визначень політичної культури містить історичну складову як чинник впливу на процес її формування. До цієї когорти віднесемо польських вчених: Я. Гарліцького [30, s. 70], В. Маркевича [226, s. 8], а також українських науковців: М. Остапенко [110, с. 11], Б. Цимбалістого [160, с. 78], Л. Нагорну [104, с. 10] та ін. Крім того, більшість визначень також спираються на діяльнісний підхід, оскільки політична культура здатна укріплюватися та кристалізуватися саме в процесі діяльності, зокрема через політичну участь.

З огляду на викладений матеріал, доцільно зазначити, що політична культура як термін, поняття чи теорія є відносно молодими в політичній думці. Проте рівень наукового зацікавлення цим соціокультурним явищем у політології не поступається таким давно знаним концептам, як, наприклад, «демократія», «республіка» чи «аристократія».

Багатоманітність визначень, як видається за можливе стверджувати, з одного боку, сприяє розвитку плюралізму в науці, але з іншого, – може спотворювати сутність політичної культури, оскільки не всі дефініції мають емпіричне підґрунтя. Як зауважив польський науковець В. Шевчак, з'явилося

багато визначень політичної культури, які поєднують цілком протилежні явища. На його думку, це зумовлює негативні наслідки, оскільки відсутнє порозуміння щодо суті політичної культури. Однією з причин він вважає те, що науковці не повністю використовують її потенціал для пояснення суспільно-політичних процесів, а трактують переважно в описових категоріях. Натомість через дослідження політичної культури, як вважає польський науковець, необхідно пояснювати причини чи передумови актуальної форми суспільного устрою, стабільність чи її відсутність в окремій політичній системі [279, s. 69].

У політологічній літературі часто зустрічаємо твердження, що політична культура ототожнюється лише з позитивними орієнтаціями щодо об'єктів політичної дійсності. Від такої інтерпретації застерігає М. Остапенко, яка переконана, що політичну культуру слід розглядати також у світлі «негативних» орієнтацій. Адже односторонній «позитивний» підхід, на її думку, не тільки звужує сутність політичного суб'єкта, але й виключає факт існування політичної культури авторитарних, недемократичних режимів [110, с. 11]. Німецький вчений Д. Фукс також вважає, що сферу політичної культури не можна обмежувати виключно демократичними політичними режимами. Адже, на його думку, слід брати до уваги той факт, що тривалість політичного режиму залежить від політичної культури, тобто чи відповідає вона інституційній структурі цього режиму [190, s. 208].

Політична культура є в будь-якому суспільстві. Однак щодо політичної системи для кожного суспільства характерний різний ступінь домінування тих чи інших її елементів. Змінність та неоднорідність політичної культури висвітлюється у класифікації, запропонованій Г. Алмондом та С. Вербою. Американські науковці виділяють три «чисті», або, як ще їх називають, «ідеальні» типи політичної культури:

- активістський (культура участі) – це найвищий рівень політичної культури, який близький до ідеалу демократії. Члени такого суспільства володіють високими політичними знаннями, мають чіткі політичні орієнтації

щодо політичної системи, проявляють ініціативність, а їх політична поведінка є активною *(принцип «знаю і дію»)*;

- підданський – це дещо нижчий рівень політичної культури, на відміну від активістської, носіям якого важче пристосуватися до засад демократії, оскільки поведінка громадянина більше схожа на позицію покірного слуги, аніж на активного учасника політичного життя. Громадяни орієнтуються в політичній системі, цікавляться політикою, проте вони не беруть активної участі в політичному житті *(принцип «знаю, але не дію»)*;
- патріархальний – це найнижчий рівень політичної культури, який не сприяє розвитку демократії, оскільки не відповідає її засадам. Громадяни мають мінімальні політичні знання, не цікавляться політикою, ідентифікують себе радше з локальною спільнотою, релігійними культами. Така аполітичність відбивається у їх низькій або повністю відсутній політичній активності *(принцип «не знаю і не дію»)* [168, p. 17–20; 250, p. 125].

На думку американських науковців, кожний тип політичної культури не завжди повністю збігається з політичною системою, а тому фактично існує змішана політична культура, яка неоднаковою мірою поєднує елементи кожної із трьох моделей. Пов’язано це також із природою громадянина, який є уособленням трьох різних типів політичних установок. Тому Г. Алмонд і С. Верба виділяють ще й три змішані типи політичної культури: патріархально-підданський, піддансько-активістський і патріархально-активістський [168, p. 20–23].

У політичній думці сформувалося багато класифікацій політичної культури. Американець В. Розенбаум виділяв інтегровану (гомогенну), коли відсутня значна поляризація політичних орієнтацій щодо бачення політичної системи, та фрагментарну (гетерогенну) політичну культуру, коли існують кілька політичних субкультур, відсутня одностайність у розумінні розвитку політичної системи [Цит. за: 117, с. 18]. Тоді як Є. Вятр в основу класифікації поклав формаційний підхід [28, с. 270–271]. К. Цвинар використовувала критерій часу, виділяючи політичну культуру, визначену минулим, тобто

традиціями, спрямовану і детерміновану актуальними проблемами, а також спрямовану на майбутнє [177, s. 265–266].

За критерієм політичного режиму виділяють демократичну і недемократичну політичну культуру. Навіть у найефективніших світових демократіях США та Великобританії, на думку Г. Алмонда та С. Верби, поведінка громадян не відповідає засадам демократичної політичної культури. Тому, вони вважали, що найкращим різновидом демократичної політичної культури, який сприяє стабільності демократії, є громадянська культура – термін, уперше ними запроваджений. Громадянська культура – це змішана культура, в якій при домінуванні активістської моделі переплітаються також елементи підданської та патріархальної культури. Для громадянської культури характерні ініціативні прояви членів суспільства, які при цьому лояльно ставляться до політичної структури. Громадянин у громадянській культурі володіє певним резервом впливу. Це означає, що він не завжди активно включається в політичну сферу життя суспільства, але, за необхідності, готовий діяти. Саме тому в громадянській культурі відбувається збереження пропорцій між активністю та пасивністю, за умови невідповідності норм та зразків поведінки. Однак такий баланс може бути порушено, якщо гострі політичні питання не вирішуються звичайною політичною процедурою. Тоді зникає невідповідність орієнтацій та поведінки громадян та змінюється модель їх поведінки. Ще однією рисою громадянської культури є збереження в ній необхідного для нормального функціонування демократії балансу між згодою та розбіжністю, довірою та недовірою. Тому громадянська культура побудована на плюралізмі, дискусії та аргументації [168, p. 474–476].

Британський науковець Е. Хейвуд піддає критиці прийнятий за висхідний пункт досліджень політичних установок та цінностей концепції «громадянської культури». По-перше, він акцентує, що психологічні орієнтації як основа стабільної демократії викликають сумнів у науковців. Тому теорію Г. Алмонда та С. Верби називає теорією «сплячих собак»

демократичної культури. По-друге, поняття громадянської культури засноване на аргументі, що поведінка формується під впливом внутрішніх цінностей та переконань, а не навпаки. Іншими словами, «громадянська культура є радше наслідком демократії, аніж її причиною». При цьому Г. Алмонд та С. Верба, на його думку, надмірно підносять політичну культуру, розглядаючи її як своєрідний код до національної культури, минаючи при цьому ймовірну фрагментаризацію чи соціальний конфлікт [203, s. 254].

Процес формування культури суспільства не є довільним, оскільки, на переконання К. Біскупського, біологічні властивості людини мають значний вплив на напрям його розвитку. Однак, як зазначав дослідник, з точки зору соціології, біологічні властивості людини вже не є ключовими в цьому процесі, а стають другорядними порівняно з умовами проживання останньої [170, s. 7]. На нашу думку, це стосується і політичної культури, змістова наповненість якої оновлюється залежно від епохи та середовища проживання її носіїв. Такий модифікуючий вплив здійснюють на неї чинники внутрішнього та зовнішнього походження, які формують суспільно-політичну дійсність у конкретний період. До внутрішніх віднесемо історичну традицію народу, якість політичної системи, розвиненість партійної системи і громадянського суспільства, освіту, законодавство, рівень економічного добробуту і т. д. Тоді як до зовнішніх чинників належить глобалізація, регіональна інтеграція, поширення масової культури тощо.

Взаємозв’язок політичної культури і політичної системи вчені пояснюють по-різному. Польські науковці М. Сікора-Гаца та Р. Герба, наприклад, розглядають політичну систему як скелет, який має інституційну, ціннісну та нормативну складові, і тіло – політичну культуру, в яке він є «вбраним» [202, s. 137]. Позиція російської дослідниці Н. Поліваєвої є близькою, але вона використовує дещо інший підхід. На її думку, саме політична система «породжує» політичну культуру. Проте, спираючись на останню, можуть створюватися різноманітні «конфігурації» політичної

системи [117, с. 12–13]. Ще одна представниця російської наукової думки Л. Усикова вважає, що політичну культуру відносно політичної системи слід розглядати як функціональну або дисфункціональну. Такий взаємозв'язок пояснює вона тим, що протягом довгих історичних періодів політична культура здійснює вплив на політичну систему та змінює її. У свою чергу політична система є відображенням історії політичної культури, і при цьому остання функціонує незалежно та самостійно [155, с. 93].

Якщо політична культура забезпечує функціональність політичної системи, відповідно вона виконує низку функцій: пізнавальну – закладає основи політичної освіти громадян; виховну – забезпечує формування громадянина як суб'єкта політики через вплив на його свідомість; регулюючу – регулює відносини між громадянином та державою, політичними інституціями, забезпечуючи нормалізацію політичних відносин; комунікативну – становить невід'ємний елемент процесу обміну політичними цінностями, ідеями, поглядами; прогностичну – на основі фактичного стану політичної культури суб'єктів політики передбачається їх імовірна реакція на певні політичні події або можливі дії в конкретних суспільно-політичних реаліях [9, с. 227; 120, с. 318–319].

Політичну культуру дуже часто ототожнюють з громадською думкою, однак їх розмежовує американський вчений М. Роскін. На його думку, по-перше, політична культура спрямована на формування основних почуттів, ставлення до політики, влади, тоді як громадська думка зосереджується на поглядах окремих лідерів чи напрямі політики. По-друге, політична культура шукає основ легітимності, життєво важливих позицій, підтримуючи тим самим політичну систему, а громадська думка відповідає на актуальні питання. По-третє, політична культура є майже постійною і змінюється повільно, а громадська думка – непостійна та змінюється досить швидко. По-четверте, вивченню політичної культури властиво виходити за рамки дослідження, тобто використовувати методи антропології та психології у близькому спостереженні за повсякденним життям та опитування осіб про їх

відчуття. Вивчення ж громадської думки рідко виходить за межі буферного обміну з кількісними даними [250, p. 123–124].

Розмаїття наукових поглядів на політичну культуру засвідчує складність наукового пізнання цього соціокультурного явища. Фактично, на нашу думку, це пояснює, чому так і не сформувалася спільна концепція чи спільний підхід у дослідженні політичної культури. Хоча існування такої спільності та єдності в позиціях, на нашу думку, суперечило би принципам наукового плюралізму. Тим більше, як зазначалося, політична культура має ціннісну складову, тому розглядатиметься в рамках безкінечності філософського дискурсу.

Задля досягнення визначених у дисертаційному дослідженні завдань, узагальнюючи підходи до трактування політичної культури, подамо її аналітичне визначення як історично обумовленої форми політичного розвитку суспільства, існування якої ґрунтується на обміні політичним досвідом між поколіннями. У такій інтерпретації розумітимемо під політичною культурою сукупність політичних знань та цінностей, на підставі яких індивідом формуються політичні орієнтації, оціночні судження щодо політичної системи, виробляються зразки політичної поведінки. Відтак ми солідарні з психологічним, аксіологічним та біхевіоральним підходами.

Залежно від соціально-демографічної групи, рівня освіченості та досвідченості її представників, з огляду на їх середовище проживання та рід діяльності, а також враховуючи інші критерії, політична культура, по-перше, засвоюється ними по-різному, а по-друге, набуває специфічних ознак. До однієї з таких груп віднесемо молодь.

1.2. Молодь як політико-культурна спільнота та предмет політологічного аналізу

Особливий стиль поведінки, ідеалізоване сприйняття навколишнього середовища, творчий підхід до життя і т. д. – це характерні риси молоді, які

вирізняють її у суспільній багатоманітності. Знаний дослідник цієї проблематики К. Маннгайм вбачав у молоді прихований потенціал. На його думку, остання перебуває у висхідному положенні, тобто готова розпочати будь-яку діяльність, зокрема «у молоді ще немає закріплених законом інтересів, ні економічних, ні ціннісних, які наявні у більшості людей. Цим пояснюють факт, що в юності багато з них діють як ревні революціонери чи реформатори, а пізніше, знайшовши постійне місце праці і створивши сім'ю, переходять в оборону і виступають за збереження *status quo*» [94, с. 445–446].

З позицій політології молодь є важливим предметом дослідження, оскільки її відносини з політичною сферою саме починають оформлятися, відбувається пізнання й освоєння політичної дійсності, кристалізація політичних цінностей та виробляється модель політичної поведінки. Іншими словами, молодь розвиває свою політичну культуру, чимось подібну, а чимось відмінну від загальної політичної культури суспільства, що обґрунтовує значний науковий інтерес до неї. У такому разі визначення молоді, як «політико-культурної спільноти», яке пропонує В. Бебик [10, с. 11], чітко відповідає нашим міркуванням. З іншого боку, це обумовлює масштаби дослідження молоді, передусім як групи, якій притаманна специфічна політична культура.

Український вчений В. Васютинський дослідив психолого-соціальні виміри спільноти, за яку він вважає «відносно велику номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня» [21, с. 18]. Молодь функціонує у суспільстві як окрема соціальна група, яка внутрішньо об'єднується та зовнішньо вирізняється, як сказано вище, за багатьма ознаками. Однією із ключових, на нашу думку, є її вік. У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» вікові рамки молоді після внесення змін у 2004 р. (було 14–28 років), визначені в межах 14–35 років [128]. Аналогічний вік прописано і в Законі

України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [127]. Натомість Стратегією розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 р. передбачалося на першому етапі її реалізації (протягом 2013–2015 рр.) зменшення верхньої вікової межі молоді знову до 28 років [129]. Ініціатори такої зміни мали на меті приведення деяких норм українського законодавства у відповідність до міжнародного, що викликало у 2013 р. широку дискусію, припинивши виконання цього пункту. Відсутність спільної позиції серед науковців та фахівців була наслідком того, що зниження верхньої вікової межі зменшило б кількість осіб, яким надається право на отримання молодіжного житлового кредиту, а також позбавило б значну кількість молодих вчених державної підтримки [149]. Не заглиблюючись у суть цієї дискусії, спірні питання якої мають радше матеріальний характер та не стосуються політико-культурного виховання молоді, розглянемо міжнародно-правову практику.

В Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 80-х роках для статистичних цілей вік молоді визначено від 15 до 24 років. Тоді як у Всесвітній організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) виділяють окремо підлітків (10–19 років) та молодих людей (10–24 роки). Необхідно зауважити, що ООН використовує слово «молодь» (*youth*), а ВООЗ – «молоді люди» (*young people*) [288, p. 1]. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури використовує різні вікові межі молоді, які прийняті як в ООН, так і на регіональних, і державних щаблях (15–35 років записано у Африканській молодіжній хартії) [287]. У польському законодавстві, наприклад, вікові рамки молоді взагалі не визначено. Лише в Ухвалі Ради Міністрів Польщі «Про періодичність оцінювання стану здоров'я молоді», яка втратила чинність у 2001 р., було вказано, що під оцінювання стану здоров'я підпадає молодь віком 14–30 років [284].

Подальші спроби чіткого окреслення вікових меж молоді, на нашу думку, будуть безуспішними з огляду на полемічність цього питання. Адже на законодавчому рівні вони варіюються залежно від цілей, для яких

визначаються. Проте науковці, окрім віку, виділяють також інші ознаки молоді.

Пошуки таких ознак розпочнемо з універсального енциклопедичного визначення молоді, за яким – це «соціально-демографічна група, яка виділяється на основі обумовлених віковими особливостями соціального статусу людей, їх місця і функцій в соціальній структурі суспільства, інтересів та цінностей. Молодь часто розглядається як перехідний період між дитинством та дорослістю. В цьому значенні виділяють дві стадії: підлітковий вік та юність. Хронологічні рамки молоді визначаються залежно від особливостей історичного розвитку, культури, способів і форм соціалізації певного людського суспільства» [15, с. 231].

Певну ясність вносять науковці – представники різних галузей наук. Адже біологія, демографія, педагогіка, політологія, правознавство, психологія, соціологія та інші сфери науки вкладають у поняття «молодь» різний зміст, що пов’язано з їх галузевою специфікою. З огляду на складність цього питання, використання міждисциплінарного підходу дозволить ширше з’ясувати феномен молоді [10, с. 3; 36, с. 9], спираючись на праці закордонних вчених М. Карвата [213], В. Лісовського [145], К. Маннгайма [94; 95], В. Міляновського [213], Г. Новацького [241] та українських науковців О. Балакірєвої [100], В. Бебика [10], К. Богомаза [14], В. Вашкевича [22], М. Головатого [36], Ю. Тарабукіна [151], а також інших.

У радянському суспільствознавстві протягом тривалого часу молодь не вирізнялася як окрема соціально-демографічна група. Щойно соціологи помітили, що їй притаманні особливі культурні ознаки та цінності, яких немає в інших соціальних груп, одразу підхід до розуміння її місця в соціальній структурі суспільства змінився. Про це свідчить одне з перших визначень молоді в соціологічній науці, яке представив В. Лісовський у 1968 р.: «молодь – це покоління людей, які проходять стадію соціалізації та які засвоюють, а в більш зрілому віці, які вже засвоїли, освітні, професійні, культурні та інші соціальні функції; залежно від конкретних історичних умов

вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 30 років» [145, с. 31–33]. Подане визначення, на нашу думку, представляє молодь як щось значно більше, ніж тільки вікова стадія розвитку людини. Тобто це молоді люди, які на шляху входження у доросле життя освоюють суспільні та культурні цінності, а також набувають функціональних навичок.

Підхід українського соціолога Ю. Тарабукіна до визначення молоді засвідчує всю складність питання. Молодь, у його розумінні, «це соціальна група, яку складають люди, (1) що освоюють і присвоюють соціальну суб'єктність, тобто об'єктивно пов'язані на певному етапі свого життя переходом від переважної властивості бути об'єктом соціалізації до переважної властивості бути суб'єктом соціальної діяльності, (2) що мають соціальний статус молодих і (3) є за самоідентифікацією молодими, а також (4) розповсюджені в цій соціальній групі тезауруси (ціннісно-нормативні та інформаційно-орієнтаційні комплекси) і (5) виражаючий і відображуючий їх символічний та предметний світ» [151, с. 62–63].

У свою чергу, польський науковець Г. Новацький намагався показати молодь як окрему «одиницю» в суспільній багатоманітності. Молодь, як соціальна категорія, на його думку, виділяється соціальним статусом, роллю та місцем у суспільстві, а її головною ознакою є молодість. Виходячи з цього, польський дослідник дає визначення молоді як «великої соціальної групи, внутрішньо різноманітної, специфіка якої випливає не сама із себе, а в результаті соціального статусу і місця, яке визначається їй у суспільній системі цінностей, що присутні в цьому устрої в межах певного класу, верстви чи нації». Для Г. Новацького молодь також постає як «квазікласова група», яка поєднує ознаки «великої соціальної групи» (соціальний статус, перехідний період), проте переважають міцніші зв'язки з «материнськими середовищами», ніж з її однолітками [241, s. 22–24].

Вище згадані науковці часто використовували термін «молодість», що, з огляду на вживаність, треба детальніше розтлумачити його суть. Біологія та психологія під цим терміном розуміють певний період розвитку людини,

перехідний етап до дорослості, який супроводжується фізіологічними та психічними змінами. Український соціолог К. Богомаз молодість визначає як «означений період розвитку людини між статевим дозріванням і повною зрілістю» [14, с. 17]. У дещо іншому контексті, але також у соціальних категоріях розглядає молодість і Г. Новацький: «це сукупність ролей, які має відігравати особа, що входить у суспільство дорослих людей, а також сукупність реальних моделей соціальної поведінки, які становлять реалізацію певного «сценарію» [241, s. 22]. У таких визначеннях молодість інтерпретується як період активної фази соціалізації особистості, а також латинською мовою звучить як *«aetas dulcissima adulescentia est»*, тобто є найкращою порою життя. У науковій літературі зазначається, що існує дві стадії молодості, які називають віковою стратифікацією: підлітковий вік та юність. Так, підлітковий вік – це період статевого дозрівання, у психіатрії розглядається в межах 14–18 років, натомість у психології подібний вік (16–18 років) – це вже юність [145, с. 81]. Під юністю ж розуміється період соціального розвитку особи, коли в неї відсутня чітка модель поведінки. Інші інтерпретації: підлітковий вік – 12–16/17 років, а юність – 16–20/21 років [151, с. 60–66]. Як бачимо, вікове розмежування молодості також не має чітко встановлених меж.

Підсумовуючи здійснену наукову роботу, вважаємо, що молодь належить до окремої соціально-демографічної групи з огляду на її вік, роль, соціальний статус, цінності, специфічний рід зацікавлень, потреби, а також своєрідний спосіб самовизначення [10, с. 11; 14, с. 17–18]. Цей перелік доповнимо ще однією ознакою – це динамічність – здатність молоді пришвидшувати суспільно-політичні процеси. Проте молодь – це насамперед люди, відтак біологічні істоти.

Деякі вчені звертали увагу на внутрішню різноманітність молоді в життєвих установках, що, на нашу думку, зумовлено низкою детермінуючих чинників. Припускаємо, що молодь, яка навчається у вищих навчальних закладах, матиме інший світогляд, ніж молодь, яка навчається у професійно-

технічних закладах. Саме тому польські науковці М. Карват і В. Міляновський виділили кілька критеріїв, за якими поділяється молодь: за середовищем проживання – з міської та сільської місцевості; за тим, як проходить її життєва соціалізація – яка навчається у школі та яка навчається у вишах; за демографічними розбіжностями, оскільки на молодь по-різному впливає середовище з великою та малою кількістю молодих осіб; за віковими розбіжностями – наявність у молоді різного життєвого досвіду тощо [213, s. 55–58]. У свою чергу, Я. Гарліцький поділяє молодь за суспільно-професійним статусом: яка навчається у школі, яка працює, яка навчається у вищих навчальних закладах. Окремо він виділяє студентську молодь, об'єктивними відмінностями якої називає вік, статус, повноліття, відсутність економічної та суспільної самостійності. Найважливішою її рисою, на його думку, є «суспільний статус, зокрема її навчання на щаблі вищої освіти» [194, s. 40–41]. З іншого боку, вважаємо, що з розвитком науково-технічного прогресу, коли створюється необмежений доступ до інформації, внутрішні розбіжності молоді в цінностях, поглядах повільно затираються. Зникненню таких розбіжностей сприяє і поширення через сучасні канали медіа масової культури.

Молодь як групу розглядають і в категоріях покоління. Відомий польський соціолог М. Оссовська інтерпретує покоління в п'ятьох значеннях: 1) покоління як елемент генеалогічного процесу. Для кращого розуміння цього значення автор використала приклад із Біблії, що від Авраама і до Давида було 14 поколінь. Ідеться про біологічну відтворюваність поколінь; 2) покоління як елемент культурної генеалогії. Знову автор звертається до прикладів, тут це вчитель і учень – коли один передає іншому знання, щоб останній у майбутньому зміг замінити першого; 3) вважається, що на століття буває три покоління. Проте, як зазначає автор, при такому підході вікова різниця між одним і другим поколінням становить тридцять три роки, що з огляду на швидкий перебіг подій сучасності викликає сумніви; 4) покоління як вікова група, оскільки кожна людина проходить у своєму

житті відповідні вікові фази; 5) покоління як поняття історичне. У цьому контексті належність до конкретного покоління пов’язують зі спільно пережитими історичним подіями. Зрештою автор приходить до висновку, що з вище перерахованих значень поняття «покоління» найчастіше використовується тільки у трьох: першому, другому і п’ятому [247, s. 47–51].

Розгорнуті міркування М. Оссовської, на нашу думку, можуть узагальнити роздуми К. Богомаза, який поєднав покоління зі спільним часом народження, виховання, проживання в подібних середовищах і умовах, а також співпереживання певної події, яка має велике історичне значення для суспільства. Отримавши подібний життєвий досвід, коли всі названі вище моменти об’єднують гроно осіб, їх, як вважає український соціолог, можна вважати поколінням. Однак спільна участь молоді та дорослих в одних і тих самих подіях, на думку соціолога, не означає, що вони відноситимуться до одного покоління. Адже їх свідомість по-різному сприймає суспільну дійсність, оскільки вони зростали та виховувалися в різних умовах [14, с. 35].

Дослідити покоління не тільки в соціологічному, але й у соціально-філософському аспекті робить спробу А. Онищенко, яка звертається до напрацювань таких знаних науковців, як О. Конт, Х. Ортега-і-Гассет, Н. Хоув, В. Штраус та ін. На думку дослідниці, наукова зацікавленість поколінням виникла з пришвидшенням соціальних змін, які зумовили відмінність кожного наступного покоління, чого не відзначалося в доіндустріальних суспільствах. Акцентує вона також увагу на критеріях, які дозволяють відокремити одне покоління від іншого, зокрема «класова приналежність, спільність історичного періоду та умов фізичного, психологічного та соціального формування цього покоління, спільна й історична діяльність за рішенням єдиних соціальних завдань, зумовлених конкретними історичними суспільно-політичними цілями, спільність віку, соціального досвіду і соціально-психологічних ознак» [107, с. 61–62].

У множинності критеріїв покоління ми солідарні з деякими, спираючись на завдання дисертаційного дослідження. Очевидно, що

ключовим критерієм молоді як покоління є вік. Водночас, твердження, що всі особи віком 14–35 років належать до одного покоління, на нашу думку, викликає сумніви. Адже швидкість сучасних змін у суспільстві дозволяє припускати, що на одну соціально-демографічну групу, тобто молодь загалом у конкретний період часу, припадатиме кілька різних поколінь. Значно звужують у такому контексті поняття «покоління» спільний час народження, виховання в подібних суспільно-політичних умовах і найважливіше – співпереживання історично значущої події, яка сформувала у певної групи осіб цінності та життєві установки, відмінні від усіх інших поколінь. Згідно з класифікацією М. Оссовської, наш підхід відповідає поколінню як поняттю історичному. Тут також простежуємо своєрідний дуалізм. Молодь у процесі соціалізації не тільки «входить» в історію своїх попередніх поколінь, але водночас і творить її. І ця остання, спільна для неї історія, якраз і є підставою, аби вважати конкретних молодих людей поколінням. На цьому акцентує відомий український громадський діяч, історик О. Доній: «не всі вікові когорти витворюють ідентичність покоління – право називатися поколінням необхідно заслужити» [52, с. 6].

Молодь як соціально-демографічна група чи як покоління є об’єктом соціалізуючого впливу та суб’єктом дій, оскільки освоює цінності суспільства й одночасно трансформує його. Український соціолог О. Балакірєва називає це «дуальністю підходу до вивчення молоді та процесу її соціалізації». Адже, на її думку, молодь перебуває під дією різноманітних факторів, які формують її внутрішній стан через імперативи, але в той же час вона розпочинає прокладати власний життєвий шлях, унікальний та відмінний від усіх інших [101, с. 16]. Такий дуалізм помітив і Г. Новацький, для якого молодь як суб’єкт вбачається в тому, що вона спроможна перетворювати соціальну та культурну дійсність суспільства [241, s. 26].

Ще задовго до того, як з’явилися праці згаданих вище науковців, В. Лісовський цей дуалізм пояснив крізь призму наукових термінів. На його думку, «включення молоді в суспільне життя має двосторонній характер:

соціалізація як форма прийняття суспільних відносин і ювентизація як форма оновлення суспільства, яка пов'язана із включенням у його життя молоді». До ювентизації В. Лісовський мав певне застереження, оскільки їй властиво заперечувати набутий історичний досвід, що він називає «псевдоноваторством». Натомість найрівноцінніше поєднання соціалізації та ювентизації соціолог вбачав у соціальній ініціативі. Адже молодь не тільки набуває знання у процесі соціалізації, але від неї виходять ініціативи, які можуть вплинути на перебіг історичних подій [145, с. 69].

З практичної позиції підходить до проблеми М. Головатий, який вважає, що від того, чи молодь є об'єктом впливу, чи суб'єктом діяльності, залежить її статус у суспільстві загалом. У колишньому Радянському Союзі, як і на початковому етапі існування незалежної України, на його думку, молодь була переважно об'єктом ідеологічного впливу, що негативно відбилося на сприйнятті нею, зокрема, сфери політики, на ставленні до соціальних інститутів тощо. Зміна статусу молоді, визнання її не тільки об'єктом впливу, але й «активним суб'єктом державотворення», є для нього першочерговим завданням Української держави [34, с. 55].

Політологічна література виділяє суб'єкт, об'єкт та носія політичної культури. Носіями Г. Алмонд та С. Верба вважали громадян, оскільки шляхом їх опитування вони проводили емпіричне дослідження [168]. Виваженіше до цього питання підходить О. Рудакевич, який розмежовує «носія» і «суб'єкта». Первинним у цьому ланцюжку він називає суб'єкт. Іншими словами, це «творець культурних цінностей, який здійснює конструювання та відбір ефективних політичних ідей та засобів діяльності». Носіями ж є ті громадяни, які «знають політичні традиції і цінності та передають їх від покоління до покоління» [133, с. 133]. У свою чергу, авторський колектив українських вчених під керівництвом С. Рябова безпосередньо вказав, що носіями політичної культури є покоління [118, с. 45].

Виходячи з таких міркувань, молодь, на нашу думку, передусім є об'єктом формування політичної культури. Адже у процесі політичної соціалізації вона засвоює те, що подається їй як загальноприйняте в суспільстві, заповнюючи таким чином свій простір знань та формуючи свою поведінку. Утім молодь також є суб'єктом політичної культури, оскільки її креативність та винахідливість сприяє творенню нових політичних ідей, виробленню нових політичних поглядів, що в цілому оновлює сферу політичних відносин. Відбувається це, на нашу думку, шляхом об'єктивізації її внутрішніх переконань та поглядів. Згаданий політолог Е. Хейвуд бачить у цьому твердженні ключову роль політичної культури: «під впливом сформованої, усвідомленої суб'єктивної думки формується об'єктивна дійсність» [203, s. 251]. Водночас молодь – це і носій політичної культури, оскільки у процесі політичної соціалізації вона черпає від старших поколінь усталені політичні традиції, а потім передає їх наступним поколінням. Видається за можливе стверджувати, що у певних вікових проміжках домінантного значення набуває одна з іпостасей молоді. Адже остання спочатку соціалізується, тобто їй потрібні настанови дорослих, а пізніше, з розвитком політичної зрілості, здатна вже вносити певну новизну, а також формувати культурний зв'язок з молодшими поколіннями. Вважаємо, що перехід від домінуючої ролі об'єкта формування політичної культури до суб'єкта її творення відбувається з досягненням молоддю політичної зрілості.

Політична зрілість, на думку відомого американського філософа, політолога Ф. Фукуями, означає «вміння сприймати світ таким, яким він є, а не таким, яким ми його хочемо бачити» [157, с. 36]. Широке за змістом визначення не дає, натомість, остаточної відповіді на поставлене запитання. Українська дослідниця Н. Гедікова показником політичної зрілості називає політичну відповідальність. Адже політично зріла особистість усвідомлює сутність політичних процесів, які відбуваються навколо неї, починає давати їм належну оцінку та визначати своє місце і роль у їх перебігу. Усвідомлення суті суспільної дійсності також впливає на вміння керуватися раціональністю

при прийнятті конкретного рішення [31, с. 4, 20]. Залишається зазначити, що досягнення політичної зрілості, на нашу думку, індивідуально залежить від кожної особистості, від її прагнення пізнати суть політичних процесів.

З досягненням політичної зрілості молодь набуває нового суспільно-політичного статусу, з якого, як зазначає польський науковець Р. Маженцький, випливають нові громадянські права та обов'язки, зокрема активне та пасивне виборче право [227, s. 9]. Законодавство будь-якої держави враховує процес формування політичної свідомості людини, що відображається у різних вікових цензах як для активного виборчого права, так і для пасивного.

Розвиток політичної зрілості супроводжується і розвитком політичної культури молоді. У політологічній літературі розглядаються різноманітні підходи до розуміння останньої. Один із найпоширеніших інтерпретує її як субкультуру загальної політичної культури [194, s. 30]. У перекладі з латинської мови *«sub»* означає «під», тобто це підкультура в середовищі домінантної культури, коли її представники визнають основні тенденції, але зберігають специфічні погляди на суспільну дійсність. У межах субкультури формується так звана субкультурна група. Як зазначає І. Грабовська, специфічною рисою останньої «є менталітет її членів, який складається в ході її формування та історичного розвитку і залежить від основних типів діяльності та смислової близькості особистостей» [39, с. 24].

Змістове наповнення терміну «політична культура молоді» не зводиться лише до субкультури. Так, Я. Гарліцький розглядає її як «сукупність орієнтацій щодо політики у групи, яка перебуває на завершальній стадії адаптації до суспільних і політичних ролей у самостійному, дорослому житті» [194, s. 48–49]. Коротким, але водночас змістовним є також визначення польської дослідниці А. Кашинської-Метрики: «політична культура молоді є так само специфічною, як специфічною соціальною групою є молодь». Специфіка молоді, на її думку, полягає у конфліктах зі старшими поколіннями, постійним пошуком ідеалів,

а також, з огляду на біологічні властивості людини, приналежність до молоді як соціально-демографічної групи є тимчасовою [214, s. 110].

У загальновживаному та політологічному лексиконі зустрічаються такі терміни як «молодіжна політична культура» і «політична культура молоді», які переважно ототожнюються. Однак, як довели польські науковці Е. Міляновська та В. Міляновський, між ними існує засаднича різниця. Молодіжна політична культура, на їх думку, сприймається суспільством радше в негативних категоріях, як недозріла чи неповна політична культура, яка не підкріплена належним життєвим досвідом. Тому польські науковці дають їй таке визначення: «спонтанно сформована система свідомих, вольових, поведінкових і аксіологічних елементів, які відображають специфіку участі молоді та різних її середовищ у процесі політичної соціалізації, у суспільній, культурній та політичній діяльності». Звідси, молодіжність політичної культури характеризують такі ознаки, як нетерплячість, інтенсивність, спонтанність, радикалізм, перескакування етапів тощо. Перераховані риси, як зазначають науковці, часто ускладнюють реалізацію процесу політичної соціалізації молоді, проте можуть і повинні відігравати позитивну роль [230, s. 188–190].

Поняття «політична культура молоді» польські науковці ототожнюють із загальним поняттям «політичної культури», проте із деякими застереженнями, які стосуються «специфіки молодіжної політичної суб'єктності, її обмеженості, вторинності та незвичайності». При такому підході політична культура молоді становить щось більше, але водночас щось менше, ніж політична культура в цілому. Щось більше – коли політичні установки молоді виходять за рамки політичної культури, створюючи її майбутню систему. З іншого боку, це щось менше, ніж особливий прояв політичної культури загалом, оскільки політична культура молоді не забезпечує їй самостійної участі в політичній діяльності, а залежить і підпорядковується вищим класам [230, s. 191–192]. Отже, розбіжності полягають у тому, що перша категорія пов'язана з особливостями молоді як

соціально-демографічної групи (невеликий життєвий досвід, значний радикалізм, спонтанність дій та подібне). Друга – зі статусом молоді як суб'єкта політики. У цьому понятті відображаються політичні погляди та переконання молоді, які закладають підвалини майбутнього політичного розвитку країни, але, водночас, не завжди презентовані у повному обсязі, нерідко запозичені від інших соціально-демографічних груп.

Суттєво доповнити, що у працях українських вчених вживаються терміни і «молодіжна політична культура», і «політична культура молоді» переважно, як було зазначено, у подібних розуміннях. З іншого боку, такі відмінності у словотворчому формулюванні термінів можуть бути результатом різного перекладу з іноземних мов. Наприклад, в англійській мові зустрічаються *«political youth culture», «youth political culture», «political culture of young people»* тощо. Тож далі у дисертаційній роботі використовуватимемо термін «політична культура молоді», який, по-перше, є більш загальновживаним у вітчизняному науковому лексиконі, а, по-друге, на нашу думку, та, виходячи з міркувань польських вчених, підкреслює винятковість і своєрідність політичної культури молоді, її політичних орієнтацій, поведінки, а не тільки представляє її у світлі негативних аспектів.

Узагальнюючи, видається за можливе стверджувати, що політико-культурна своєрідність молоді як спільноти людей, які об'єднані між собою психологічною та соціальною близькістю, випливає зі здатності освоювати актуальні політико-культурні цінності, трансформувати їх та творити нові, що відображають молодіжну специфіку. Адже, наприклад, польський науковець П. Глинський до ознак молоді як покоління відносить її схильність до спонтанної діяльності, а також здатність порушувати культурні та суспільні норми [198, s. 15]. Тим більше, що розвиток молодих людей як біологічних істот впливає на зміну їх внутрішніх переконань, які з огляду на такі обумовлення не можуть залишатися однаковими протягом усього життєвого циклу. Тому для періоду молодості характерні такі типи

поведінки, які в дорослому житті проявляються вже рідко, наприклад, значний радикалізм [197, s. 9].

Екстраполюючи теоретичний матеріал у практичну площину, можна з'ясувати, наскільки ж чисельною є молодь у суспільстві, аби віднести її до соціальної групи, а також які ознаки сучасної молоді впливають на вироблення її політико-культурної окремішності. Звернемо увагу на молодь Польщі та України, що одночасно й аргументуватиме вибір саме цих носіїв для дослідження політичної культури.

Розглядатимемо сучасну польську та українську молодь як покоління, які народилися та виховувалися в умовах становлення та утвердження демократичного політичного режиму, а також володіють уже повною дієздатністю (як у Польщі, так і в Україні наступає з 18-ти років). Настання демократичних перетворень у Польщі відбулося у 1989 р., а в Україні – у 1991 р., що детальніше аналізуватимемо у наступному підрозділі. Згідно з даними Головного статистичного управління Польщі станом на 31 грудня 2013 р. у цій країні проживало 38 496 000 осіб, із них 11 011 200 (28,6 %) віком 15–34 роки, у тому числі 2 610 400 (6,78 %) віком 20–24 роки [262]. За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2014 р. проживало 45 426 200 осіб, із них 13 774 360 осіб віком 14–35 років (30,32 %), у тому числі 3 048 638 віком 20–24 роки (6,71 %) [48]. Отже, у кількісному вимірі питома вага молоді в обох суспільствах є ідентичною. З іншого боку, дані підтвердили, що молодь як віком 14–35 років, так і 20–24 роки є спільнотами за кількісним показником.

Відома у Польщі дослідниця молодіжної проблематики К. Шафранєц, спираючись на емпіричні дані, представляє тамтешню сучасну молодь таким чином. По-перше, вона є прагматичною, оскільки віддає перевагу не абстракції, а практиці, наприклад, вибір спеціальності на навчання пов'язує з професійним ростом у майбутньому. По-друге, серед молоді домінує консумпційний спосіб життя, коли зароблені кошти витрачаються на облаштування середовища проживання, що автоматично відображається на її

суспільному статусі. По-третє, сім'я для неї є пріоритетною, проте «теоретично». По-четверте, релігійними себе визнає все менша частка молоді. По-п'яте, дотримується принципу «ідемо разом, але окремо». По-шосте, цінує свою свободу, яка дозволяє їй залишатися незалежною у прийнятті рішень. По-сьоме, невпинно зростає кількість молоді, яка прагне здобувати знання, тобто є освітньо активною. По-восьме, має проблеми з входженням у доросле життя, що пов'язано із неможливістю виконувати вимоги, які диктує суспільство, а це і певний тиск на досягнення успіхів, відсутність особливої уваги з боку державної влади, послаблення родинних зв'язків тощо. Проте, як зазначає К. Шафранєц, молодь усе-таки намагається вправно керувати ризиками, які з'являються на її шляху. По-дев'яте, молодь схильна до еміграції в більш економічно розвинені та соціально забезпечені країни [278, s. 11–14]. На нашу думку, цей перелік треба доповнити ще однією ознакою – сучасна польська молодь позбавлена тягаря комуністичного минулого. Про цей період їй можуть нагадувати розповіді батьків, бабусь чи дідусів [214, s. 110] або матеріали з підручників, джерел засобів масової інформації (далі – ЗМІ) і т. д.

Український історик Я. Грицак, характеризуючи українську молодь на основі соціологічних досліджень, надає такому аналізу критичної гостроти та історичного підтексту. В його спробах проаналізувати молодь витримано покоління вий підхід. Він вважає, що за більш ніж двадцять років незалежності України виросло нове, молоде покоління – ровесники України. По-перше, це одне з останніх поколінь, яке за кількістю переважає всі інші соціально-демографічні групи, а отже, «омолоджує» суспільство. По-друге, сучасне молоде покоління вирізняється своєю освіченістю, про що свідчить кількість дипломів про закінчення вищих навчальних закладів. По-третє, сучасні інформаційні технології «поглинули» молодь, а тому, без сумніву, 96 % із них є постійними користувачами Інтернету. По-четверте, молодь стає рішучою і прагматичною, вона все менше вірить утопічним ідеям на кшталт всезагального добра. По-п'яте, молодь схильна до інфантильності, тобто вона

не поспішає дорослішати. По-шосте, відсутність чіткої власної позиції призводить до того, що молодь легко піддається впливу інших осіб, а також без опору сприймає цінності, які нав'язуються їй більшістю. Для позначення такої риси Я. Грицак використав досить вдале словосполучення: «молодь легко «скорумпувати». По-сьоме, портрет сучасної української молоді – це переважно російськомовна особистість, яка вважає себе патріотом [Цит. за: 40]. Українська соціолог І. Бекешкіна додає ще одну суттєву ознаку. Вона зазначає, що з цими молодими українцями жодним чином не пов'язана радянська епоха, оскільки «це покоління – вже не пострадянське, тому що зовсім не радянське» [99].

Зіставляючи характеристики сучасної молоді – представників двох різних суспільств, а також беручи до уваги інші соціологічні дослідження, виділимо низку їх спільних ознак:

– це молодь, яка не має ні безпосереднього досвіду, ні уявлень щодо життя у тоталітарному, недемократичному режимі;

– вона вважає свободу життя, руху, думок чи дій як її природне, невід'ємне право;

– молодь є прагматичною, а за ключову цінність визнає «добру роботу», в пошуках якої готова до закордонної еміграції;

– молодь водночас радикальна, оскільки бажає отримати все й одразу, не докладаючи надмірних зусиль. У цьому проявляється також і її життєвий максималізм;

– молодь є освіченою та прагне пізнати процеси, які відбуваються навколо неї, відкривати все нові світоглядні горизонти;

– це молодь, яка своє життя поділяє на два світи: віртуальний та реальний. Парадоксально, але інколи у її житті віртуальний світ цифрових технологій домінує над реальним. Це значно впливає на її психіку, свідомість, звужуючи активність до спілкування у віртуальному просторі;

– позиції, цінності та орієнтації молоді перебувають у процесі кристалізації, а тому можна говорити про їх невизначеність та остаточну несформованість;

– молодь не є самостійною ні в економічному плані, ні в соціальному. Вона робить спроби самостійно укладати своє життя, але в той же час потребує допомоги від дорослих, тобто залежить від них.

Виходячи з таких міркувань, на нашу думку, сучасне покоління молодих поляків та українців – це покоління прагматиків, яких об'єднує не так одна якась історично значуща подія, як весь період їх розвитку в умовах становлення та утвердження демократії, що відобразилося в їх специфічній ієрархії цінностей. Хоча, з іншого боку, щодо попередніх поколінь, особистість яких формувалася під впливом комуністичної ідеології, це перше покоління, яке виросло в демократії. Власне, в його політичній свідомості немає місця для марксистсько-ленінських політичних орієнтирів. У Польщі ж цих молодих людей називають «покоління 89» [182, s. 22], а в Україні, як уже зазначалося, – покоління ровесників незалежності.

Обираючи поколіннєвий підхід до розуміння молоді, вважаємо за належне глибше дослідити присутність поколінь в польському та українському суспільствах. Починаючи з останнього, це покоління «шістдесятників» – української інтелігенції, які в культурній та політичній сферах показали своє опозиційне ставлення до тодішнього комуністичного режиму в період Радянського Союзу. Наступне – це покоління «Оксамитової революції», або, як їх ще називають, покоління «жовтня 90-го», чи «дев'ятдесятники» – молодь, студентство, які виступили об'єднаною силою з протестом та пришвидшили процес проголошення незалежності України. На думку О. Донія, учасника цих подій: «саме в жовтні 90-го прийшло усвідомлення, що наше покоління виступає окремою історично-соціальною групою» [52, с. 6]. Притримуємося позиції, що цілком справедливо назвати покоління «Помаранчевої революції» (2004 р.), як і покоління «Євромайдану» або «Революції гідності» (2013–2014 рр.) – молодь, яка взяла

участь у двох найбільших протестних акціях незалежної України. Для порівняння, в Польщі виділяють покоління «жовтня 56-го» – учасники антиурядових страйків, які вийшли за покращення умов праці та проживання; покоління «малої стабілізації»; покоління «серпня 80-го» – учасники широкомасштабних страйків, які закінчилися підписанням Серпневого порозуміння, що задовольняло певні вимоги протестувальників [241, s. 29], покоління Івана Павла II – молодь, яка наслідує його науку.

Важливо відзначити, що сучасні молоді поляки та українці краще сприймають одне одного, ніж їх старші покоління, зважаючи на те, що поміж обома народами в ретроспективі виникало багато конфліктів. Випливає це з досліджень польських науковців (2013 р.), що в обох країнах саме молодь найменше серед усіх вікових груп схильна до твердження про існування взаємної вини між народами, яка походить з минулого. Навіть більше, польська молодь частіше дотримується позиції про подібність польського та українського народів, натомість українська – навпаки [252, s. 40, 71]. Вважаємо, що, ця молодь сприймає сусідні країни з точки зору теперішнього та майбутнього, але не з історичного спірного минулого, про яке, припускаємо, вона й немає достатньо знань. Щодо позиції української молоді, то в її світогляді, на нашу думку, переважає сучасний стан розвитку обох держав, їх досягнення у суспільно-політичному плані. Тому іноді домінує переконання щодо «європейськості» поляків та «неєвропейськості» українців.

Отже, по-перше, вибір для дослідження політичної культури молодих поляків та українців обумовлений, звичайно, культурною близькістю обох суспільств, у яких вони проживають, а також беручи до уваги перераховані вище подібності у соціальній структурі, поколіннєвих цінностях молоді та у відсутності значних взаємних розбіжностей між ними стосовно спірного історичного минулого. Проте ключовим фактором такого вибору стали все-таки європейські інтеграційні прагнення українців, зокрема молоді. Адже, щоб зблизитися з цією наднаціональною регіональною спільнотою треба, на

нашу думку, вивчити її середовище на прикладі однієї з країн, аби зрозуміти суспільно-політичну поведінку їх громадян та що нового зможе привнести передусім українська молодь у цю спільноту. По-друге, багато спільних ознак у поколінневому контексті дозволяють вести мову про політико-культурну подібність молоді з обох країн. Верифікація цієї тези можлива шляхом безпосереднього дослідження, належне здійснення якого зумовлює вибір відповідного методологічного підходу, а також інструментарію.

1.3. Методологія дослідження розвитку політичної культури молоді

Політична дійсність настільки містка та багата на різні політичні явища, процеси, що без належного методичного та методологічного інструментарію пізнати її надзвичайно складно. Науковці-гуманітарії, зокрема представники політичної думки, досить виважено підходять до понятійного розмежування методики та методології дослідження. В. Бебик зазначає, що між ними існує стільки подібного і стільки ж відмінного, як між «технікою» та «технологією». Під методикою він розуміє «арсенал аналітичних методів вивчення і аналізу тих чи інших аспектів функціонування політичної сфери», тоді як під методологією – «сукупність пізнавальних принципів дослідження, а по суті технологію використання цих методів» [11, с. 71]. Власне тому в політологічних дослідженнях, у яких розглядаються подібні за багатьма ознаками політичні об’єкти, одержані результати однак часто відрізняються. Розбіжності походять із застосування відмінних методологічних підходів, методів, принципів. Утім нехтування методологічною складовою, на думку польського науковця М. Сурмачинського, може призвести до «пізнавального нігілізму», чого потрібно уникати в наукових дослідженнях [276, s. 37].

Методологічною складністю, але водночас значущістю і новизною одержаного на виході матеріалу характеризуються порівняльні політологічні дослідження. Адже додатково окреслюється об’єкт аналізу, параметри,

способи та види порівняння [163, с. 69–70]. Проте порівняння забезпечує не тільки виокремлення подібних та відмінних аспектів об'єкта аналізу в класичному його розумінні, але, як зауважує В. Горбатенко, «дозволяє глибше осягнути природу та прогнозувати розвиток складних суспільних феноменів» [38, с. 85].

Порівняльні студії в науці часто пов'язують з компаративістикою. Адже, на думку М. Сурмачинського, остання навчає порівнювати різні події, процеси факти і т. д. Польський науковець робить спробу визначити, чи будь-яке порівняння буде компаративістикою. Він вважає, що коли порівнюються певні наукові погляди, тоді компаративістика проявляється як дослідницький метод. Також компаративістику використовують і викладачі в університетах, які читають лекції, наприклад, про різні політичні устрої країн Європи тощо. Проте компаративістичне дослідження враховує генетичні зв'язки, які «можуть показати вплив і залежність «чогось від чогось». У такому разі, на думку науковця, дуже часто використовують порівняння в історичній ретроспективі [276, s. 105–107].

Звертаючись до історії політичних учень, виявляємо, що порівняння застосовували вже в античному періоді. Арістотель порівняв більше півтори сотні конституцій афінських міст-держав і на основі отриманих результатів розробив свою славетну класифікацію, виділивши правильні та неправильні форми держави. З того часу методологічна зацікавленість порівнянням зростає, що відобразилося на становленні окремої галузі політичної науки – порівняльної політології (друга половина XIX ст.) [142, с. 14].

Існує думка, що порівняння застосовується тоді, коли неможливо провести експеримент [222, p. 51]. Адже, щоб простежити, наприклад, якою буде поведінка правлячої еліти в момент революційних подій, політологи, на нашу думку, не будуть вдаватися до організації останніх. Британський науковець Д. Брайс визначив розбіжності між фізичним і так званим політичним експериментом. Перший, на його думку, можна повторювати безкінечно, поки не буде досягнуто остаточного результату, тоді як другий не

піддається повторенню, оскільки умови існування не можна циклічно відтворювати. На підставі отриманих результатів у фізиці передбачення можуть бути вірогідними, тоді як у політиці – не більше, ніж імовірними [174, p. 25]. Такі міркування, на нашу думку, аргументують факт переважного використання гуманітаріями порівняння, а не експерименту.

Повертаючись до компаративістики, один із розробників вітчизняної юридичної компаративістики О. Тихомиров розглядає її значно ширше, ніж тільки метод, а як загальнонауковий підхід. Останній, на його думку, з огляду на наукове визнання та методологічний потенціал здатний зайняти одне з центральних місць у методології науки. Компаративістський підхід, як продовжує О. Тихомиров, «має методологічний арсенал засобів і правил застосування компаративного методу з іншими науковими методами, при цьому компаративний метод є основним, а використання інших методів обумовлюється його необхідностями» [152, с. 247–250]. Подібної позиції дотримується й К. Байме, на думку якого порівняльний підхід методично пов’язаний із такими підходами, як структурно-функціональний, історико-генетичний, біхевіористський, інституційний, а також підхід раціонального вибору [6, с. 118–119]. Виходячи з таких міркувань, вирізнятимемо компаративістський підхід і компаративний метод.

Власне тому в процесі порівняльного дослідження цілком доречним є методологічний плюралізм, що, на думку українського науковця В. Лісничого, стало вже повсякденною практикою у сфері суспільних та політичних наук [85, с. 46]. У політичній науці серед поглядів вчених відсутня одностайність щодо класифікації методів. В. Бебик, наприклад, виділяє шість груп методів політології: «загальнологічні, теоретичні, порівняльно-історичні, біхевіористичні, системні, ухвалення рішень» [11, с. 72], тоді як О. Бабкіна класифікує їх значно вужче, виділяючи дві групи: загальні та спеціальні [4, с. 4].

Екстраполюючи теоретичний матеріал у практичну площину, зазначимо, що дослідження політичної культури як соціокультурного явища,

на нашу думку, можливе шляхом порівняння, оскільки, наприклад, аналогічну політичну поведінку особи у конкретній ситуації не вдасться повторити. Тим більше, що теорія політичної культури виникла в результаті порівняльного дослідження, проведеного згадуваними Г. Алмондом та С. Вербою. Отже у світовій науці є приклади використання компаративістського підходу в дослідженні політичної культури різних її носіїв, на досвід яких спиратимемося. Враховуючи тематику дисертаційного дослідження, в його основу закладено теж компаративістський підхід.

Порівняльне дослідження у політології (і не тільки) поділяється на кілька видів: *«case-study»*, бінарне, регіональне, глобальне і крос-темпоральне порівняння [142, с. 62–66]. Виконанню завдань, які поставлено в дисертаційній роботі, найбільше відповідає бінарне порівняння, коли досліджується обраний об’єкт у двох країнах. Французькі науковці М. Доган та Д. Пелассі детальніше описують особливості останнього, виділяючи його два підвиди: пряме та опосередковане. Пряме бінарне порівняння часто здійснюється з використанням історичного методу, що дозволяє продемонструвати особливості кожної з країн, обраних для дослідження. Тоді як опосередковане полягає у використанні суб’єктивного бачення дослідника, забезпечуючи краще розуміння власної країни на фоні дослідження іншої. Вибір країн-пар залежить від компаративіста – особи, яка здійснює порівняльний аналіз. Країни обираються як подібні за різними показниками, так і цілком протилежні. Небезпеку ж бінарного аналізу французькі науковці вбачають у тому, що компаративіст може обрати такий предмет дослідження, який є властивим для однієї з країн або зовсім не вписується в наявну політичну систему обох країн [51, с. 47–51].

Політична культура як об’єкт порівняльного аналізу притаманна обом суспільствам: і польському, й українському, – які обрані для дослідження. Попри спільність слов’янського походження, переплетіння мовних, культурних та історичних елементів, які істотно зближують ментальність польського та українського народів (В. Лісничий вважає, що «у культурно-

історичному, соціально-економічному, геополітичному відношенні Польща найбільш споріднена із Україною» [86, с. 5]), припускаємо, що їх політична культура буде дещо відмінною. Адже політичний та економічний розвиток сучасних Польщі та України з огляду на період майже двадцятирічної розбудови в цих країнах демократичної системи та встановлення ринкового механізму в економіці, суттєво відрізняються. Одним із аргументів є рейтинг «Індекс людського розвитку» (*HDI*), згідно з даними якого за 2013 р. Польща належить до групи високо розвинутих країн та перебуває на 35 місці, тоді як Україна – до розвинутих країн і займає 83 місце [204]. Подібну аналогію провів американський вчений М. Роскін, який на прикладі американців та канадців показав, що, незважаючи на подібність у багатьох елементах повсякденної поведінки, їх політична культура є різною. Американці та канадці ведуть подібний стиль життя, дивляться подібні телевізійні шоу, натомість перші, на його думку, є вимогливішими до уряду щодо захисту своїх прав, а другі – характеризуються поміркованістю та є більш законослухняними громадянами [250, p. 121–122].

У попередньому підрозділі вказувалося, що за носіїв політичної культури для дослідження обрано сучасну польську та українську молодь, яка народилася та виховувалася в період становлення та утвердження демократії в їхніх країнах, що, відповідно, окреслює часові рамки наукової розвідки. Як зазначає відомий американський політолог Ф. Фукуяма, трансформаційний процес переходу від недемократичного політичного режиму до демократичного у країнах Центрально-Східної Європи розпочався із крахом комуністичного режиму та тріумфом у світі ліберальної демократії західного типу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст., який він назвав «кінець історії» [191].

Ліквідація моноцентричної політичної системи та закладання основ плюралістичної демократії в Польщі розпочалися одразу після прийняття за Круглим столом навесні 1989 р. доленосних для країни рішень у результаті досягнутого політичного компромісу між правлячою верхівкою Польської

Народної Республіки (далі – ПНР) та представниками опозиційного руху «Солідарність». Україна ж стала на демократичний шлях розвитку лише після остаточного розпаду Радянського Союзу та проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності. Обидві країни опинилися у відносно подібних економічних, але дещо відмінних політичних умовах з обтяжливим досвідом комуністичного минулого.

Перелом 2013–2014 рр. як кінцеву точку дослідження обрано не випадково. У Польщі в 2014 та 2015 роках відбулися чергові президентські, парламентські та місцеві вибори, а також вибори до Європейського парламенту (далі – Європарламент), що може бути предметом іншого дослідження. Для України це період зміни суспільно-політичних настроїв населення, його політичної поведінки та політичних уподобань, оскільки відбулося переосмислення цінностей розбудови української державності. Однак у роботі все-таки враховуватимуться дані з 2014 р., зокрема, що стосується України, аби простежити, чи вище зазначені зміни торкнулися молодіжного середовища. Зазначимо, що процес демократичних перетворень, на нашу думку, в Польщі завершився, тоді як в Україні ще ні.

Демократизація, на думку Д. Чуль Шина, практично означає «рух у бік демократії». Теоретично ж «становить надзвичайно складну трансформацію, яка охоплює політичну систему та її громадян». Про демократизацію йдеться тоді, коли відбувається процес трансформації авторитарної політичної системи в демократичну. Як зазначає Д. Чуль Шин, в результаті процесу демократизації не завжди постає ефективна демократія, оскільки деякі з них дійсно зароджуються, а деякі, після короткого процесу становлення, піддаються ерозії. Більше того, на його думку, процес демократизації повинен відбутися на двох рівнях: в самих громадянах та на рівні політичного режиму. Щодо останнього, то авторитарні структури та процедури замінюються демократичними, а щодо першого, то громадяни з байдужістю починають ставитися до авторитаризму, а про демократію говорять як про вищий ідеал [268, s. 304–305]. Доповнимо, що процес

демократизації громадян відбувається шляхом зміни їх політичної культури з авторитарної на демократичну. А політична культура, до речі, стала одним із ключових факторів розпаду комуністичного режиму та становлення демократії у країнах Центрально-Східної Європи [190, s. 205].

Не оминає Д. Чуль Шин і розуміння демократії в сучасному світі. На його думку, вільних виборів та плюралізму політичних партій не достатньо, аби політична система стала інституційно демократичною. Якщо розглядати інституції як обладнання, то для їх функціонування необхідним є програмне забезпечення. Останнім ж буде те, що громадяни думають про демократію загалом та її інституційну складову зокрема [268, s. 302–303]. Можна стверджувати, що програмним забезпеченням для функціонування інституцій демократії, за Д. Чуль Шином, є не що інше, як демократична політична культура. Утім функціонування таких інституцій, на нашу думку, без політико-культурної складової видається неможливим. Сутність процесів демократичного перетворення значною мірою обумовлює вибір методологічного інструментарію та підходів для дослідження політичної культури молоді.

Відсутність спільної концепції в дослідженні політичної культури, як було зазначено в першому підрозділі, ускладнює вибір методологічного інструментарію. Впливає на це також міждисциплінарна природа походження політичної культури. Водночас, на думку російських вчених В. Трошихіна та В. Теплова, дослідження політичної культури потребує цілісного підходу, оскільки його методологія «передбачає аналіз політичної культури з позиції принципу єдності її духовних та практичних начал». Інакше, недотримання цього принципу відіб’ється на ототожненні політичної культури та політичної свідомості, а також запереченні політичної діяльності як її складової частини [153, с. 26–27].

Проведення порівняльного дослідження політичної культури обумовлює необхідність дотримання певного концепту, вибору критеріїв порівняння. За таких обставин звернемося до інтерпретації політичної

культури згаданого Я. Гарліцького, що, на нашу думку, найбільше відповідає завданням дисертаційного дослідження. Спираючись на науковий доробок польських вчених Є. Вятра, Б. Голембйовського та В. Маркевича, Я. Гарліцький сформулював власну регулювально-проектуючу дефініцію: «політична культура – це змінна у часі, створена переважно під впливом історичної традиції, а також структури політичних інституцій та принципів функціонування цієї системи, сукупність орієнтацій суспільства, соціальних груп, індивідів щодо політики. Це суб'єктивна сфера, яка знаходить своє вираження у конкретній та вербальній поведінці». Для її застосування на практиці, як було зазначено у першому підрозділі, він виділив чотири виміри політичної культури, які апробував під час емпіричного дослідження на прикладі польської студентської молоді наприкінці 80-х років XX ст.: 1) зацікавленість політикою; 2) цінності, які стосуються політичної системи; 3) сформульовані групами та індивідами оцінки політичних явищ; 4) зразки поведінки у політичній сфері та типи політичної діяльності. Кожен із вимірів він назвав компонентом: пізнавальний (когнітивний), ціннісний (аксіологічний), оцінно-афективний та поведінковий (біхевіоральний) [194, s. 25–29].

Дефініція, запропонована Я. Гарліцьким, базується на концепції Г. Алмонда та С. Верби, доповнюючи зміст політичної культури цінностями й поведінкою. Методологічно ж у цьому визначенні закладено структурно-функціональний підхід. У межах кожного з компонентів польський вчений виділяє підсфери, які в емпіричному дослідженні політичної культури фактично становлять запитання для опитування відповідних осіб, а в даному випадку розглядатимуться ще й як критерії для її порівняння. Відтоді як Я. Гарліцький розробив структуру підсфер, зміни суспільно-політичного розвитку внесли певні корективи. Наприклад, польський вчений досліджував у контексті аксіологічного компоненту ставлення молоді до соціалізму. Натомість, враховуючи сучасні реалії, на нашу думку, доцільніше аналізувати ставлення до демократії. Проте, з науково-методологічної точки

зору, цей підхід надалі залишається актуальним, оскільки дозволяє проаналізувати політичну культуру як єдність у різноманітності. Адже компоненти відображають як внутрішню (суб'єктивну), так і зовнішню (об'єктивну) сторони прояву політичної культури. Беручи за основу методологічну схему Я. Гарліцького, розкриємо зміст кожного з компонентів і визначимо критерії (підсфери) для дослідження й порівняння політичних культур. Звернемось також до напрацювань Л. Нагорної чи колективу українських вчених (Ю. Пахомова, Є. Головахи та ін.), які досить широко виділяють універсальні підсфери, що через характер процедури емпіричного дослідження отримали назву «показники» [Цит. за: 141, с. 10–12].

Пізнавальний компонент. Зміст цього компоненту складають передусім політичні знання. Висвітлює він й рівень зацікавленості політикою. На нашу думку, сюди слід віднести також історичні знання, оскільки чітке розуміння, наприклад, актуальної політичної системи неможливе без пізнання й усвідомлення її історичних витоків. Відзначимо, що Я. Гарліцький у межах цього компоненту не виділяв історичні знання. Виходячи з викладеного вище, ключовою матерією пізнавального компоненту видається інформація. Адже, отримуючи її через різні канали, людина внутрішньо збагачується знаннями про події, факти. Володіючи інформацією про функціонування політичної системи, наприклад, громадяни не тільки можуть зробити належний вибір у голосуванні, але й, як вважають Р. Далтон та Х. Клінгеманн, отримують можливість контролювати та здійснювати вплив на представників, яких вони обрали до органів державної влади [179, s. 35]. Без перебільшення, інформація в сучасному світі, на думку американської дослідниці Д. Мутц, є «золотим стандартом». Вона констатує: «більшість сучасних політичних психологів розглядають зацікавленість інформацією та пізнання як джерела ідеального політичного вибору» [238, s. 152–153].

Отже пізнавальний компонент у структурі політичної культури є фундаментальним, з нього починається ознайомлення з політикою, а тому він істотно впливає на три інші. Виділяємо такі його підсфери: 1) зацікавленість

політикою та політичні знання (показник політичної компетентності); 2) зацікавленість та знання історії власної країни (показник історичної компетентності); 3) канали надходження інформації про політику та історію.

Ціннісний компонент. Ціннісна складова політичної культури надає їй ідеологічної спрямованості, а тому цей компонент, як і попередній, належать до суб'єктивної сфери людини. На думку Л. Галмана, соціологічна та психологічна наука демонструють «термінологічні джунглі», коли йдеться про цінності. Вчений з Нідерландів не випадково використовує таке порівняння, оскільки суть наукової проблеми цінностей полягає в їх природі походження. Цінності є невидимими, а тому їх не можна виміряти, хіба тільки проголошувати. Л. Галман доходить висновку, що цінності залишаються «відкритим поняттям». Адже відсутня будь-яка емпірична теорія, яка б пояснювала розбіжності між цінностями, переконаннями чи орієнтаціями. Інакше, це внутрішні уявлення про певні ідеали, що спираються на історичну традицію або, як зазначає Л. Галман, – «схильність до поведінки в певний спосіб» [200, s. 364–365].

У контексті політичної культури розглядаються, зокрема, політичні цінності, які пов'язані з політичною сферою життя суспільства. Л. Галман також додає, що вони лежать в основі політичної поведінки людей [200, s. 365]. Український вчений М. Михальченко вважає, що деякі політичні цінності так часто використовуються у повсякденному житті, наприклад, демократія, політична відповідальність, що вже стали життєво необхідними [150, с. 7]. Погоджуємося з Я. Гарліцьким, що політичні цінності поділяються на бажані, тобто такі, які існують в ідеальній сфері людини, й визнані – яких дотримуються в певний момент. Розподіл цінностей за такими критеріями, на нашу думку, має істотне значення для політичної науки, оскільки бажані цінності спрямовуватимуть політичний розвиток держави в майбутньому, тоді як визнані впливають на актуальний суспільно-політичний розвиток.

Як зазначалося, існує взаємозв'язок між цінностями та ідеологією. Деякі науковці вважають, що «ідеологія – це світоглядна домінанта

політичної культури» [153, с. 36]. Політична ідеологія конструює політичне мислення, а ідеологічні концепції «пояснюють суспільні явища, першопричини…, вибудовується уявна реальність, яка видається за дійсну» [7, с. 7]. Прихильність або відданість певним положенням ідеологічного концепту, на нашу думку, впливає на кристалізацію політичних уподобань громадян у цілому, та електоральних (виборчих) зокрема.

Національна гордість як важливий ціннісний елемент політичної культури, на думку Г. Алмонда та Дж. Пауелла, проявляється тим потужніше, чим чіткіше виражене почуття патріотизму [146, с. 96]. Повага та ставлення до свого громадянства, історії, традицій, а також готовність не тільки захищати свою батьківщину зі зброєю, але і працювати на її благо, – це критерії, які демонструють як і яким чином виражене почуття патріотизму. Додамо, що цінності впливають не тільки на вироблення внутрішньополітичних орієнтацій громадян, але й на зовнішньополітичних. Останні визначають напрям міжнародної діяльності держави.

У межах ціннісного компоненту виокремлюємо такі підсфери: 1) ієрархію життєвих цінностей; 2) бажану форму політичного режиму (показник політичної спрямованості); 3) політичну ідеологію (показник прихильності до ідейних течій суспільно-політичного розвитку); 4) електоральні уподобання (показник балансу політичних сил); 5) патріотизм (показник національної гордості); 6) зовнішньополітичні орієнтації.

Оцінно-афективний компонент. Третій компонент має подвійну назву, оскільки, на думку Я. Гарліцького, оцінка політичних подій дуже часто супроводжується емоційною реакцією, яка виникає радше на ґрунті конфронтаційності цінностей індивіда з реальними подіями, аніж раціонального та логічного сприйняття політичної дійсності, спираючись на власні знання та аналіз події [194, s. 28].

Оцінка політичних процесів формується, на нашу думку, виходячи з багатьох передумов. Передусім зі здатності та можливостей вплинути на

перебіг особистого життя чи процес прийняття політичних рішень, враховуючи життєві умови, освіченість чи інші чинники. Своєрідними видами оцінки можна розглядати ставлення до функціонуючих політичних режимів, а також рівень довіри до політичних діячів або певних інституцій. Згідно з робочою дефініцією К. Ньютона: «довіра – це переконання, що інші особи умисно чи несвідомо не заподіють нам кривди, якщо можуть цього уникнути і будуть дбати про наші інтереси, якщо це можливо». Науковець наголошує на різниці між довірою та вірою. Адже довіряти можна особам, яких знаємо, але вірити інституціям можна на підставі свого спостереження за тим, як вони функціонують. Суттєвим він також вважає, що довіра залежить від «людей та обставин», тобто одній особі можна довірити у певній справі – порекомендувати захопливу книжку, але поставитися з недовірою в іншій – безпеці водіння автомобіля [240, s. 408–410].

Політична довіра, на нашу думку, тісно корелюється з національною гордістю, рівнем зацікавленості політикою та підтримкою тих чи інших суб'єктів політичного процесу. Водночас, як зазначає К. Ньютон, більшість проведених досліджень засвідчили, що немає такого тісного зв'язку між політичною та суспільною довірою. Хоча існують думки, що діяльність як громадських, так і політичних інституцій впливає на рівень суспільної та політичної довіри. Адже чим вищим є рівень функціонування демократії, тим кращою є суспільна довіра [240, s. 426].

Виходячи з цього, в оцінно-афективному компоненті виділяємо: 1) здатність вплинути на перебіг власного життя, хід політичних подій та процес прийняття політичних рішень (показник політичної ефективності); 2) оцінку функціонування актуальної моделі політичного режиму та стану політичної сфери загалом; 3) ставлення до основних інститутів державної влади та політичних діячів (показник політичної довіри).

Поведінковий компонент. Він представляє об'єктивну сторону політичної культури – політичну поведінку людини, яка реалізується шляхом її особистої участі або неучасті в суспільно-політичному житті.

О. Баришполець виділяє межі політичної участі. На його думку, найменшим і найнижчим проявом є участь у голосуванні на виборах (електоральна поведінка), тоді як найвищим – участь в управлінні державою [8, с. 87–88]. Окрім цього, в демократичній державі існує безліч можливостей залучення громадян до такої участі, зокрема через громадянське суспільство, а також сюди слід віднести й участь в акціях протесту – «негативній реакції суб'єктів на відносини, що склались» [75, с. 39].

Залежно від того, наскільки людина включається у політичний процес або дистанціюється від нього, розрізняють активну та пасивну політичну участь. Вважаємо, що межа активності та пасивності є радше питанням філософського диспуту, аніж визначеним показником. Наприклад, виборча активність простежується тоді, коли явка виборців становить понад 50 %, а пасивність – менш ніж 50 %. Хоча це також уявна межа, оскільки існують суспільства з виборчою явкою понад 80 % (Швеція), а коли така активність зменшується до 50–60 %, є підстави констатувати про електоральну пасивність громадян.

Вибір активної або пасивної політичної участі, на нашу думку, значною мірою залежить, по-перше, від бажання вплинути на хід політичних процесів та, по-друге, від здатності впливати. Бажання належить до суб'єктивної сфери людини і формується на підставі її політичних знань, цінностей, оцінок. Здатність впливати – це здатність через членство у політичних партіях, участі у всенародному волевиявленні та через механізми громадянського суспільства, а також інші не заборонені законом форми змінювати напрям політичного розвитку держави. Відкритість каналів політичної участі та залучення до них громадян залежить, у свою чергу, від ступеня демократичності політичної системи.

Отже, аби визначити модель політичної поведінки, на нашу думку, необхідно з'ясувати: 1) виборчу явку (показник електоральної активності); 2) участь в громадсько-політичній діяльності; 3) участь в акціях спротиву.

Таким чином, суть опрацьованої методологічної схеми полягає в тому, щоб визначити тип політичної культури шляхом дослідження обраних носіїв під різним кутом зору та в різних ситуаціях. Перелік підсфер не обмежується лише наведеними вище, а може доповнюватися все новими й новими, які глибше розкриватимуть зміст політичної культури.

Зазначимо, що в цій дисертаційній роботі на прикладі молодих поляків досліджуватимуться додатково їх політичні знання та політична поведінка в контексті Європейського союзу (далі – ЄС), як громадян країни-члена цієї наднаціональної структури. Адже обраний Україною євроінтеграційний вектор розвитку та пришвидшення його темпів після підписання в 2014 р. угоди про асоціацію з ЄС, обумовлює гармонізацію з економічним, політичним, соціальним та культурним середовищем країн цієї спільноти, що вимагає, як уже зазначалося, знати їх досвід. Під час дослідження закордонного досвіду, зокрема польського, керуватимемося принципом, що визначив Г. Дмитренко, за яким «…досвід інших країн може слугувати лише загальним орієнтиром розвитку нашої держави» [89, с. 8].

Проведення дослідження, яке окреслено завданнями дисертаційної роботи, здійснюватиметься на підставі соціологічних та статистичних даних. В Польщі передусім братимуться до уваги дані з комплексних соціологічних досліджень, присвячених молоді, проведених Центром досліджень громадської думки (пол. *Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS),* далі – ЦБОС) у співпраці з Національним бюро з питань протидії наркоманії в 1990, 1991, 1992, 1994, 1996, 1998, 2003, 2008, 2010 і 2013 роках. Соціологічні опитування здійснювалися на випадковій вибірці приблизно 1300 молодих осіб з останніх класів після гімназійних шкіл (ліцей, технікум та професійна школа) в межах Польщі. Вік респондентів становив 18–19 років. Польські соціологи у кожному дослідженні в анкеті для опитування ставили одні й ті ж питання або додавали нові, зумовлені зміною суспільно-політичних реалій, що дозволяло їм простежувати тенденції. Зазначимо, що у 1997 р. ЦБОС надано статус фонду, нагляд за діяльністю якого здійснює голова Ради

Міністрів Польщі. У період з моменту створення у 1982 р. та по 1990 р. ЦБОС перебував під контролем адміністрації Ради Міністрів. ЦБОС проводить соціологічні дослідження соціальних, політичних, економічних та демографічних проблем [242]. Джерело даних становитиме опрацьована науковцями та фахівцями з Канцелярії Голови Ради Міністрів Польщі доповідь «Молодь 2011», а також дані інших соціологічних опитувань. У контексті поданого матеріалу пояснимо систему освіти в Польщі. Діти йдуть до школи з 7-річного віку (з початком 2014–2015 шкільного року – з 6-річного віку), де спочатку навчаються у шестирічній початковій школі, далі у трьохрічній гімназії, а у віці 16 років вони можуть обрати навчання у трирічному ліцеї, чотирирічному технікумі або 2–3-річній професійно-технічній школі.

На відміну від Польщі, в Україні важко знайти комплексні соціологічні дослідження, присвячені загальному портрету молоді, в яких би простежувалися тенденції її розвитку в різних площинах. Проте, наприклад, Інститутом соціології НАН України все-таки проведено деякі соціологічні дослідження молоді, які демонструють динаміку з окремих питань, що будуть нами використовуватися. У дослідженні також звертатимемося до даних соціологічних опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (далі – ФДІ), Київським інститутом проблем управління імені Горшеніна (далі – Інститут Горшеніна) тощо.

У процесі вибору та обробки даних видається за необхідне врахувати також методологічні зауваження науковців, які вже проводили аналогічні дослідження. Більшість із них радше критикують методологічний підхід, обраний Г. Алмондом та С. Вербою, ніж описують свій власний. До останніх віднесемо Н. Петро, на думку якого американськими вченими було допущено методологічну помилку, оскільки для респондента властиво приховувати свої правдиві наміри як перед самим опитувачем, так і перед державною владою. На прикладі Радянського Союзу він пояснює, що з огляду на власну безпеку громадяни не могли б надати правдиві свідчення [113].

Суттєві зауваження мав і польський науковець Ф. Ришка, на думку якого в соціологічних опитуваннях респонденти часто висловлюють свої ідеальні переконання, однак не ті, яких вони дотримуються чи наслідують щоденно. Тут він подав досить простий приклад. Громадянин, який під час опитування вкаже найвищою в ієрархії цінностей у політичному житті толерантність, у буденному житті може нетолерантно ставитися до людей із протилежними політичними поглядами. На думку Ф. Ришки, підхід американських вчених не охоплював практичного аспекту політичної культури, а тому треба звертатися до «теорії дії» Т. Парсонса, оскільки саме в діяльності людина демонструє свою політичну культуру [266, s. 213].

Компетентні методологічні уваги подає і Я. Гарліцький. Польський науковець вказує, що дослідження політичної культури будь-якої соціальної групи неодмінно має проводитися на двох рівнях: рівні постулатів (декларативний) та рівні реалізації (діяльнісний). На першому рівні досліджуються декларативні погляди, суб'єктивні думки індивідів. На другому – участь, діяльність та конкретна поведінка цих індивідів. За допомогою використання як емпіричних методів, так і статистичної інформації, на його думку, треба виявляти рівень їх активності, участі в різних організаціях політичної спрямованості тощо. Проведення ж всебічного дослідження політичної культури зумовлює необхідність врахування двох рівнів аналізу та зіставлення їх даних [194, s. 55–56].

Зазвичай у процесі політологічного дослідження використовуються емпіричний та нормативний аналіз. Американські науковці, Д. Мангейм та Р. Річ, з огляду на розбіжності, які існують між цими видами аналізу, акцентують на необхідності їх поєднання, оскільки в іншому разі політологічне дослідження буде позбавлене або аналітичності, або зв'язку з дійсністю. В їх розумінні емпіричний аналіз – це «об'єктивна мова, яка використовується для опису політичної реальності» (може бути кількісною та якісною), а нормативний – це «вивчення суб'єктивних цілей, цінностей і етичних норм, якими керуються при використанні знань про політичну

реальність» [93, с. 21–22]. Зважаючи на те, що політична культура містить аксіологічну та поведінкову складову, дотримання вище згаданого принципу єдності духовних (внутрішніх) та практичних начал вимагає поєднання емпіричного та нормативного аналізу. У контексті такого дослідження важливо дотримуватися принципу об'єктивності, зокрема у процесі нормативного аналізу, уникаючи суб'єктивних суджень, висловлення авторських симпатій чи антипатій [17, с. 8]. Беручи до уваги також те, що формування політичної культури є динамічним, безперервним процесом, то потребує врахування і такий методологічний принцип як принцип історизму.

Політична культура – це явище, яке, на нашу думку, кількісними методами важко охопити, а якісні наповнені суб'єктивністю думки. У повсякденному житті її часто характеризують такими категоріями як: «висока», розуміючи, що суспільство чи окремий індивід дотримуються загальноприйнятих норм та правил поведінки, і «низька», коли ці засади нехтуються. В науковій літературі також знаходимо використання цих категорій, наприклад, М. Головатий вживає словосполучення «висока політична культура» [35, с. 78]. Однак такий підхід видається нам дещо абстрактним, оскільки відсутні чіткі критерії, коли політична культура є низькою, а коли високою. Її не можна порівнювати, наприклад, із температурою тіла людини в медицині, оскільки там встановлено висхідну величину вимірювання. Прийнято також говорити про наявність політичної культури або її відсутність. Вважаємо, що відсутність політичної культури – це також політична культура, оскільки вона завжди існує, тільки проявляється різною мірою.

Розглядаючи це питання, Р. Далтон і Х. Клінгеманн цитують М. Каазе, який писав, що «вимірювання політичної культури прирівнюється до «спроби прибити желе до стіни». Таку позицію вчені інтерпретують як наслідок відсутності в понятті політичної культури точності. Адже багато вчених замість того, щоб проводити емпіричне дослідження політичної культури відповідного суспільства, групи, обмежуються суб'єктивним або

стереотипним її описом [Цит. за: 179, s. 38]. Зокрема, як зазначає польський вчений В. Маркевич, описовий характер дослідження політичної культури полягає в тому, що вчені просто перераховують її ознаки [226, s. 7].

Вважаємо, що одним із способів оцінювання політичної культури є визначення її типу, про що зазначалося в першому підрозділі. Тоді як Я. Гарліцький замість термінів «висока» або «низька» пропонує використовувати «функціональна» і «дисфункціональна» політична культура щодо політичної системи. На його думку, в процесі дослідження політичної культури треба вказувати, які її компоненти чи які соціальні групи є функціональними або дисфункціональними щодо політичної системи. Більше того, дослідження впливу історичного минулого на формування політичної культури може виявити підґрунтя виникнення функціональних або дисфункціональних аспектів політичної культури. А це, у свою чергу, є підставою для прогнозування розвитку політичної ситуації [194, s. 30–31].

Таким чином, обґрунтовані методологічні засади спрямовані на проведення не просто описового, а об’єктивного й критичного аналізу політичної культури. Імовірно, що такий підхід дозволить простежити тенденції формування політичних культур польської та української молоді, визначити спільні та відмінні риси, окреслити їх типи та подати перспективи подальшого розвитку.

Висновки до першого розділу

Численні спроби науковців пізнати суть політичної культури зумовили виникнення найрізноманітніших методологічних підходів, які інтерпретують її у різних значеннях та формах (психологічний, ціннісний, історичний, інституційний, структурно-функціональний тощо). У такому плюралізмі визначень виділяється класичний підхід, який заснований на внутрішньо-психологічній та зовнішньоповедінковій сторонах прояву політичної культури. Ідеться про орієнтації, установки, переконання, цінності, оціночні

судження відносно політичних об’єктів, а також сформовану на цій підставі політичну поведінку, які в органічному поєднанні становлять сутність політичної культури. Рівень же розвиненості та сформованості тих чи інших складових обумовлює змістову неоднорідність політичної культури окремо обраних її носіїв, що пояснюється крізь призму її типологізації.

У соціальній стратифікації суспільства виділимо молодь, яка з огляду на свої вікові, психологічні, фізіологічні властивості та соціальний статус характеризується певною політико-культурною окремішністю як спільнота відносно всього суспільства, але водночас у засадничих питаннях між ними існує порозуміння. Відповідно молодь володіє специфічною політичною культурою, яка розглядається як субкультура загальної політичної культури суспільства, оскільки вирізняється такими ознаками, як спонтанність, змінність, нестабільність, схильність до радикалізму тощо. У такому контексті молодь постає передусім як об’єкт формування політичної культури, проте виступає і суб’єктом, тобто творцем нової політичної дійсності, і носієм, забезпечуючи передачу політичних традицій, норм у зв’язку поколінь.

Швидка змінність суспільно-політичних реалій обумовлює той факт, що в межах молоді як групи виникають нові покоління, які, порівняно з попередніми, відрізняються ієрархією цінностей, життєвими пріоритетами, сформованим світоглядом, а також свідомістю. До одного з таких поколінь віднесемо сучасну польську та українську молодь, яка народилася й виховувалася в умовах становлення та утвердження демократії після краху комуністичної системи в Центрально-Східній Європі і вже є повноправними та дієздатними громадянами. Масова культура та процеси глобалізації спричинилися до того, що ця молодь між собою більше подібна, ніж, відповідно, зі своїми старшими поколіннями. В історичних питаннях польсько-українських відносин вони не так часто бачать взаємну провину, як попередні покоління, оскільки сприймають суспільну дійсність з перспективи майбутнього, а не минулого.

Вище названі особливості дозволили припустити, що політична культура сучасної польської та української молоді буде також більше подібна, ніж відмінна. Для верифікації цієї тези та проведення компаративістського політологічного дослідження опрацьовано методологічну схему. За нею політична культура розглядається як структура з чотирьох компонентів (пізнавального, ціннісного, оцінно-афективного та поведінкового), кожен із яких містить визначені підсфери, які з характеру дисертаційної роботи становлять критерії для проведення дослідження.

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОЛОДІ У ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ ВИМІРИ

2.1. Історичні передумови формування політичних культур польського та українського суспільств

Політичні установки сучасного молодого покоління поляків та українців спираються на їхню національну політичну традицію. В обох випадках сьогоднішній їх тип політичної культури – це віддзеркалення результату тривалого та багатоетапного історичного процесу становлення їх нації та держави, що супроводжувалося різноманітними суспільно-політичними подіями. У такому контексті усвідомлення суті політичних культур сучасної польської та української молоді видається неможливим здійснити без пізнання їх історичних витоків.

Багатоетапність історичного процесу полягає в тому, що на території етнічно польських та українських земель виникали різноманітні державні утворення. Такими ключовими в польській історії, починаючи з держави Мєшка I, були: I Річ Посполита – об'єднання Польського Королівства та Великого князівства Литовського в період з моменту підписання Люблінської унії у 1569 р. і до поділів земель у 1772, 1793 та 1795 роках між Пруссією, Австрією та Росією; період втрати державності – після трьох поділів земель і аж до закінчення Першої світової війни; II Річ Посполита – існувала з моменту відновлення суверенності та незалежності у 1918 р. і до 1944 р.; ПНР – з 1952 р. (згідно з прийнятою Конституцією, але фактично з 1944 р.) по 1989 р.; III Річ Посполита – з 1989 р.

Зародження основ польської державності, як зазначають науковці, відбувалося на межі перехрещення впливів християнського та поганського світів, Сходу та Заходу. Християнізація поляків у 966 р. за латинським обрядом, одним з організаторів якої був князь Мєшко I (960–992 рр.),

сприяла входженню польської держави до західної цивілізації. У період правління короля Казимира Великого (1330–1370 рр.), коли зростали могутність та територія Польського Королівства, елементи культури європейськості почали поширюватися у східному напрямі [124, с. 15, 41]. У категоріях центру та периферії західноєвропейського культурного середовища польські науковці відносять тогочасну державу до периферії, яка водночас зазнавала також впливу східної культури. У період Середньовіччя та Відродження відбувалося зближення польської культури з центром західноєвропейської. Балансування культурної ідентичності поляків на межі двох культур сформувало у них суперечливі погляди щодо культурної приналежності. З одного боку, це гордість за власну, відмінну від інших культур, але з іншого, – присутнє певне розчарування, що з боку Західної Європи відсутня культурна солідарність з ними [172, s. 15].

З часів шляхетської демократії (XVI ст.), в основу формування якої було покладено свободу та рівність [124, с. 76–77], політична культура польського суспільства, як зазначає Я. Гарліцький, розвивалася на плюралізмі – ознаці її демократичності. У період І Речі Посполитої цей науковець виділяє три види плюралізму: національний, культурний та релігійний. Національний проявлявся в тому, що за складом населення І Річ Посполита була поліетнічною державою. Це відповідно обумовлювало існування культурного плюралізму. Релігійний же плюралізм відображався у функціонуванні, окрім римо-католицької, ще й уніатської, православної, лютеранської та інших церков. Тогочасній політичній системі також були притаманні й поліцентричні властивості [30, s. 71].

В аналізований вище період польське суспільство було диференційованим, поділяючись на кілька станів: шляхту, міщанство, духовенство та селянство. Науковці в період до XIX ст., як зазначає М. Соболевський, головну увагу зосереджують на тогочасній політичній культурі шляхти, яка переважно була включена до публічної діяльності. Натомість політичні погляди, зокрема селянства, розглядаються як об’єкти

наукових досліджень лише з XIX ст. [271, s. 20]. Науковий інтерес до шляхти зумовлено тим, як вважає інший польський науковець Е. Опалінський, що у неї вже була сформована, за типологією Г. Алмонда та С. Верби, громадянська культура. Адже шляхта усвідомлювала та приймала політичну систему як результат її власної діяльності, а тому брала активну участь під час зібрань сеймиків та Сейму. Досконале знання прав та обов'язків відбивалося у її розвинутій політичній свідомості [246, s. 294].

Зі втратою державності, зникненням поляків як політичної нації вони утверджувалися натомість як нація у класичному розумінні, зростала їх національна свідомість [292, s. 33]. Поділ польських земель не спричинив формування фрагментарної політичної культури тодішнього суспільства, натомість відбувалася консолідація в цінностях, що спрямовувалися на відновлення державності та боротьбу проти зовнішніх ворогів. Стійка національна позиція та спротив окупаційній владі, на думку В. Маркевича, виробили у поляків амбівалентне ставлення до всього державного. Адже збереження національної ідентичності вимагало спротиву, що інколи ставало навіть релігійним обов'язком. Тому «протягом 123 років неволі поляки ні на мить не могли змиритися із втратою незалежності. Польська держава не переставала існувати, оскільки вона була у свідомості, в надіях, прагненнях і очікуваннях поляків – держава жила в ідеальній сфері» [226, s. 10]. Втрата державності, на думку М. Соболевського, сформувала в політичній культурі, передусім освічених верств, чітку національну позицію, витісняючи державницьку. Важливо, що ця національна позиція вплинула на політичну та військову активність поляків, про що свідчать Листопадове та Січневе повстання XIX ст. [271, s. 25]. Більше того, як зазначає Я. Гарліцький, «традиція незалежності та непокірності» не тільки допомогла полякам пережити період бездержавності, але і «сформувала у них культуру спротиву – з одного боку, і національної інтеграції – з іншого» [30, s. 71].

Однак, на думку Д. Пшастека, попри єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога, всередині польського суспільства панувала ідеологічна

багатоманітність. Процес формування політичної думки посприяв виникненню вже наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. політичних партій (першою була робітнича партія «Пролетаріат», створена у 1882 р.), що, з одного боку, послабило єдину загальну громадянську позицію, але з іншого, – забезпечило внутрішній ідеологічний плюралізм [257, s. 49].

Відчутне послаблення єдиної національної позиції поляків відбулося з відновленням державності та зникненням, як таких, зовнішніх ворогів. Власне тому політичну культуру поляків у період II Речі Посполитої польські науковці розглядають крізь призму двох періодів. Перший період (1918–1926 рр.), коли замість можливого встановлення диктаторської влади, перемогу здобула демократія із плюралістичною політичною системою. Згідно з типологією Г. Алмонда та С. Верби, політичну культуру поляків цього періоду науковці відносять до культури участі. Натомість після державного перевороту за участю Ю. Пілсудського у травні 1926 р. тип політичної культури змінився на піддансько-активістський, що було пов’язано із встановленням моноцентричної політичної системи [257, s. 54–61]. Незважаючи на суперечливі внутрішньополітичні процеси, в усіх їх поляки керувалися передусім патріотизмом. У цьому переконана А. Кошицька-Паєвська. Патріотизм вона вбачає у тому, що польський народ, критично ставлячись інколи до історичної спадщини, відновлену у 1918 р. державу визнав прямою спадкоємницею I Речі Посполитої [218, s. 121].

Події Другої світової війни та після неї спричинили зміну кордонів II Речі Посполитої та переселення поляків із територій, які відійшли до інших держав, у новостворений державний організм – ПНР. Це була незалежна із власними державними органами, збройними силами та іншими відповідними атрибутами держава, яка мала «обмежену державну суверенність», оскільки важливі внутрішньо- та зовнішньополітичні рішення приймалися у Москві, а не у польській столиці. Численні спроби влади були спрямовані на викорінення національного, культурного, релігійного та політичного плюралізму і встановлення моноцентризму, досягнути якого у класичному

розумінні так і не вдалося. Адже, наприклад, попри керівну роль Польської об'єднаної робітничої партії (далі – ПОРП), функціонували й інші політичні «союзницькі угрупування» [124, с. 292]. Як вважає Я. Гарліцький, саме «в свідомості поляків демократичні цінності та плюралізм політичних орієнтацій були перенесені в моноцентричну систему». Здатність до збереження та відтворення національних традицій сконсолідувало польський народ у боротьбі за свободу. У цей час політична культура поляків формувалася під впливом історично набутих цінностей, які передавалися через покоління, а також реального соціалізму – системи зі згадуваним уже моноцентризмом. Іншими словами, ідеться про диформізм, коли моноцентричні цінності та погляди, які нав'язувалися органами державної влади, відображалися в публічній сфері життя, натомість у приватній домінували плюралістичні тенденції минулого [30, s. 71–75]. Дискусійною платформою, на обговорення якої виносилося ідеологічне бачення державного устрою майбутньої Польщі, а також культивувалися демократичні цінності, стали сторінки журналу «Культура», який видавався польськими еміграційними діячами після Другої світової війни у Парижі. Журнал та діяльність його редактора Є. Гедройця спричинилися до розвитку демократичного напряму польської суспільно-політичної думки, багато ідей якої втілилося в політичну систему сучасної Польщі [220, s. 94, 132–136]. Отже, вважаємо, що політична культура поляків у ПНР не належала цілком до підданської, а навіть часто домінували прояви активістської.

Культура участі відобразилася саме у хвилях страйків, що почали «вибухати» ще з 50-х років XX ст., причинами яких спочатку були економічні труднощі. Однак поглиблення економічної кризи та загострення політичної ситуації спричинили вже на початку 80-х років чергові демонстрації. Після того, як почали страйкувати суднобудівники з м. Гданськ на чолі з майбутнім президентом Л. Валенсою, створивши для захисту своїх прав у 1980 р. незалежне профспілкове об'єднання «Солідарність», страйки стали масштабними. Введення генералом В. Ярузельським військового стану

13 грудня 1981 р. на деякий час припинило антиурядові демонстрації, активне відновлення яких відбулося у 1988–1989 рр. Тоді було зроблено спроби провести переговори влади з нелегальною опозицією – Солідарністю. У лютому 1989 р. за Круглим столом зібралися представники тодішньої влади, опозиції та духовенства, останні перебували у статусі спостерігачів. Результатом засідань стало прийняття компромісних та історично значущих рішень: передбачалося проведення частково вільних виборів до законодавчого органу – Сейму, створювалися нові інститути влади – посада президента і вища палата парламенту – Сенат, ліквідувалася керівна роль ПОРП. Це стало поштовхом на шляху трансформації панівного тоді недемократичного політичного ладу у демократичний [195, s. 175].

Настання такого переломного моменту в історії Польщі було неминучим. Адже, як пояснює Я. Гарліцький, який звертався до напрацювань Ю. Шємєнського, коли внутрішні переконання людей набирають критичної форми щодо політичної системи – неодмінно відбудеться її зміна [Цит. за: 195, s. 175]. Однак зміна політичного ладу в Польщі відбулася еволюційним шляхом, досягненням компромісу між сторонами конфлікту. Це подія, яку В. Лісничий описав так: «вперше запроваджено «договірну демократію» пануючої партноменклатури та опозиційної «Солідарності» [86, с. 5], а Д. Пшастек співпрацю влади та опозиції назвав «зрілістю політики і відповідальністю за державу» [257, s. 65].

Порівнюючи перебіг процесу трансформації з країнами, охопленими радянським впливом, лише у Польщі ще задовго до початку проведення трансформаційних перетворень було сформовано опозиційну силу [19, с. 141]. Революція «Солідарності» розпочалася з низів, а не з верхів, про що може свідчити зростання політичної свідомості населення. Навіть у межах цензурованої діяльності ЗМІ протестні настрої поширилися на всю територію країни, а отже прагнення поляків до змін, на нашу думку, було не індивідуальним чи груповим, а масовим. П. Павловський узагалі вважає, що здійснення демократичних перетворень стало можливим завдяки «зміні

ментальності громадян», а таку цінність як «почуття свободи», попри всю критику, на його думку, відібрати у польського народу неможливо [249, s. 208]. Проявом відданості патріотичним почуттям у збереженні власної державності була діяльність у вигнані польського уряду разом із президентом (1939–1990 рр.), які припинили свої повноваження одразу після складання присяги президентом Л. Валенсою. Фактично уряд у вигнанні був правонаступником уряду II Речі Посполитої.

У період до та під час трансформації політична культура поляків, як вважає Я. Гарліцький, еволюціонувала: на основі плюралістичних тенденцій минулого створювалася нова громадянська культура. З початком демократичних перетворень активність громадян зросла, проте центр їхньої активності поступово перемістився в економічну сферу, а головною ціллю стала «ідея економічного зростання». Для польських громадян, якщо брати до уваги типологію американських вчених, характерним став піддансько-активістський тип політичної культури. Адже зміни, які відбулися після 1989 р., з одного боку, усунули перешкоди в політичній участі населення на рівні політичної системи, розвинули громадянське суспільство, але, з іншого, такі перешкоди набрали економічного характеру. Одночасно з розвитком демократії, населення втратило довіру до політиків та політичних партій, що стало наслідком гучних політичних скандалів [195, s. 166, 204–205].

Позиція Д. Пшастека щодо політичної культури сучасного польського суспільства є більш критичною. Він вважає, що поляки стали пасивнішими, а культура участі, як польська традиція, залишилася записаною в підручниках з історії [257, s. 65]. Інші пояснюють це значним впливом попередньої епохи реального соціалізму, ідеологічні залишки якої присутні в III Речі Посполитій [186]. Безапеляційним же видається те, що сучасна польська політична культура, як і політична система, розвиваються на засадах політичного плюралізму, що визначає їх демократичну спрямованість. Проявом цього є, наприклад, багатопартійність. Згідно з даними Державної

виборчої комісії, Окружним судом у Варшаві станом на листопад 2014 р. зареєстровано 75 політичних партій [291].

Піддансько-активістський тип політичної культури поляків відображається в електоральній поведінці, яка балансує на межі активності та пасивності. Так, їх виборча явка на президентських виборах (2015 р.) – 55,34 %, до Європарламенту (2014 р.) – 23,82 %, на місцевих виборах (2014 р.) – 47,40 %, на парламентських (2011 р.) – 48,92 %, на місцевих (2010 р.) – 47,32 %, а на позачергових президентських (2010 р.) – 55,31 % [248]. Згідно з класифікацією електоральної (виборчої) культури, на основі результатів виборчої явки, яку подає І. Поліщук [122], електоральну культуру поляків віднесемо радше до пасивного, кризово-демократичного типу, коли явка виборців не перевищує половини громадян, які мають право голосу, хоча простежується і достатньо демократичний тип (понад 50 %).

Поєднання негативних та позитивних тенденцій у процесі формування нової політичної культури поляків спонукали Ч. Мойшевича виділити такі особливості: «до позитивних моментів політичної культури польського суспільства належить факт вибору методів проведення змін, які наприкінці 80-х років проходили еволюційним та мирним шляхом, натомість до негативних – невміння громадян використовувати демократичні здобутки, політичну пасивність, апатію, небажання долучатися до процесу демократичного формування партійних структур» [237, s. 205].

У контексті цього аналізу залишається з’ясувати цінності політичної культури поляків. Український науковець Н. Ротар, вважає, що в сучасній Польщі домінантного значення набувають постматеріальні цінності, які в політичних орієнтаціях по-новому відображають свободу і демократію [132, с. 202]. З аналізу наукової літератури та власних спостережень сучасності до ключових цінностей поляків віднесемо свободу, солідарність, патріотизм, гідність, толерантність та здатність до порозуміння. Саме такі цінності проповідував поляк за походженням Папа Римський Іван Павло ІІ [260, s. 43–50]. Роль Івана Павла ІІ в житті польського народу та у світовому масштабі, з

точки зору його участі в трансформаційних демократичних процесах, на нашу думку, є більш ніж ключовою. Британський політичний аналітик Д. О'Салліван написав книгу під назвою: «Президент, Папа, Прем'єр. Вони змінили світ», усвідомлюючи зусилля та діяльність Президента США Р. Рейгана, Папи Римського Івана Павла II та Прем'єра Великобританії М. Тетчер у розпаді комуністичного режиму [244]. Для молодих і дорослих поляків Іван Павло II був і залишається «духовним провідником» [272, s. 148], який під час свого першого візиту на Батьківщину у 1979 р., після обрання намісником Ватикану, звернувся до народу зі словами: «Не бійтесь!». Усвідомлення поляками цих слів проявилося вибухом згаданих чергових масштабних хвиль страйків на початку 80-х років та утворенням «Солідарності».

Римо-католицька церква консолідувала польську націю, сприяла збереженню національної та культурної ідентичності, а також культивувала демократичні цінності політичної культури. Адже ще з періоду поділу польських земель церква була опорою національної свідомості, оскільки існувала в той час єдина для всіх земель митрополія, утворена у 1000 р. з центром у Гнєзно. У період ПНР після виборів до Сейму в 1947 р., коли зникли ознаки демократії разом з легальними опозиційними силами, церква натомість не була ліквідована, а вище партійне керівництво навіть з нею рахувалося [215; 258]. У моменти суспільної напруженості церква закликала людей уникати екстремістських проявів, тому давала певну ідеологічну мотивацію [208, s. 217]. Помітив це і Є. Голибард, який вважає, що «головними збудниками дієвого польського патріотизму завжди були: національна ідея, національна культура і національне виховання в сім'ї у тісній співпраці із Церквою, а християнські цінності лежали в основі демократичних переконань і свободолюбства поляків» [33]. Однак релігійність поляків та її відображення у політичному житті не завжди знаходить підтримку серед політичних сил, а деякі з них навіть сформували чітку антиклерикальну позицію та відповідний суспільно-політичний рух.

Наприклад, дискусійного обговорення набрав той факт, що у нижній палаті законодавчого органу – Сеймі, на стіні висить хрест. Натомість зі вступом Польщі до ЄС у 2004 р. релігійність у такому разі відіграє роль своєрідного «фільтра», який пропускає лише ті цінності, які не суперечать їх переконанням. Щоправда довіра до Церкви через певні скандали, пов'язані з духовенством у ІІІ Речі Посполитій, дещо зменшується, порівняно з періодом ПНР, коли така довіра була найвищою серед населення [30, s. 81].

Національному єднанню, згуртованості поляків, що відбивається в їх політичній культурі, на нашу думку, сприяє внутрішньодержавна монолітність: єдина державна мова – польська; більшість населення належить до католицького віровизнання (93 %); в етнічному складі населення найбільшу частку становлять поляки (97 %). Попри відсутність чинників, які детермінують значну поляризацію політичних орієнтацій всередині польського суспільства, їх політичну культуру віднесемо до групи інтегрованих. Водночас не виключаючи, що полякам властива і внутрішня конфронтація з огляду на різні політичні орієнтації, оскільки інакше, вважаємо, що таке суспільство слід було б розглядати в категоріях моноцентризму. Прикладом цього є катастрофа польського урядового літака на борту з Президентом Л. Качинським та представниками вищих органів державної влади, громадськості, яка сталася під Смоленськом 10 квітня 2010 р. Після їх трагічної загибелі суспільство об'єдналося, але з початком проведення розслідувань причин катастрофи така єдність зникла. Суспільство поділилося на прихильників результатів різних слідчих груп, які формувалися урядом, опозицією та незалежними експертами, що спричинило значний суспільний розголос та увійшло до публічного дискурсу.

Узагальнюючи, відзначимо, що політична культура польського суспільства розвивалася та продовжує розвиватися, спираючись на політико-культурні цінності попередніх поколінь, відтворення яких у сучасному політичному житті більш ніж очевидне. Адже навіть маршалок (спікер) польського Сейму надалі використовує історичний символ його влади з

XIV ст. – оздоблену палицю, триразовим стуканням якої об підлогу він відкриває та закриває парламентські засідання. Тому здатність до збереження історичних традицій – це ще одна ознака політичної культури поляків.

Політична культура українського народу пройшла не менш складний процес формування та вироблення сталих політичних установок. Виділимо такі ключові історичні етапи, які мали значний вплив на кшталт політичної культури: період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Польська доба, період Козаччини (Запорізька Січ, Гетьманщина), період існування етнічно українських земель під іноземним пануванням, періоди Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) та незалежної України. Велика кількість періодів зумовлена тим, що на етнічно українських землях у результаті воєн та інших політико-правових процесів з'являлися різні державні утворення. Зв'язок між ними науковці вбачають у «безперервності форм місцевого самоврядування, народного права тощо» [39, с. 66].

Географічне розташування України на межі Західної й Східної цивілізацій відбилося на її культурі, включно з політичною. Більшість вчених ведуть мову про домінування в українській культурі західноєвропейських цінностей. М. Грушевський писав, що «український народ являється народом західної культури – одним із найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним» [43, с. 144]. При цьому не можна виключати і впливу Східної цивілізації, який І. Лисяк-Рудницький розглядав двозначно: «як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, а також як сильну оборонну реакцію з боку українського народу» [83, с. 112]. Водночас О. Рудакевич вважає, що домінує все-таки ментальність та культура, яка притаманна народам східної цивілізації, хоча не відкидає «прихильність до західноєвропейських політичних цінностей» [134, с. 24].

Ознаки демократичності політичної культури виявлені науковцями ще в період Київської Русі. Як зазначає О. Рудакевич, окрім влади князя, влада

різних верств населення виражалася на вічах і боярській думі [134, с. 4]. Л. Нагорна переконана, що в Київській Русі переплiталися між собою різноманітні державницькі традиції: владу князя вона розглядає як монархічну, боярську думу як аристократичну, а віче як демократичну традиції. Однак, на її думку, всередині суспільства спостерігалися вже тоді конфронтації в поглядах [104, с. 42].

Джерелом притаманної українському народу різнополярності в поглядах та цінностях Л. Нагорна називає християнство. Прийняття його Київською Руссю в 998 р. наблизило суспільство до цінностей християнської частини світу. Водночас прийняття християнства з Константинополя, а не із Риму спричинило конфлікти між православ'ям та католицизмом після поділу церкви у 1054 р. [104, с. 42]. З іншого боку, така ознака демократичної політичної культури, як толерантність була властива русичам саме у релігійній сфері [45, с. 48]. Формування території Київської Русі в результаті військових захоплень інших земель обумовлює існування також національного (поліетнічного) плюралізму [104, с. 43].

Загалом же Л. Нагорна, як і О. Рудакевич, переконані в тому, що в період Київської Русі з'являється не тільки тенденція до ціннісного збагачення політичної культури, але й починає формуватися правова культура. Прикладом правової культури є перші спроби систематизувати звичаєве право, зокрема створенням кодифікованого збірника «Руська правда» [104, с. 43; 134, с. 4]. Незважаючи на рівень культурного розвитку, внутрішні міжусобиці князів значно послабили державність Київської Русі, яка стала метою для завоювання. Однак основну причину її розпаду науковці вбачають не у внутрішньому конфлікті, а у відмінних зовнішньополітичних орієнтаціях трьох регіонів, які абстрактно виділилися внаслідок етногенетичного зв'язку з племенами, що заселяли ці землі (Північний Захід, Південний Захід та Північно-Східна Русь) [104, с. 43–44].

У складі Литовського князівства влада лояльно ставилася до руського населення, сприймаючи його мову, політичний устрій, релігію та інші

надбання культури. Адже, наприклад, основи литовського судочинства, законодавства походили також із Київської Русі, а одним із джерел їх статутів була «Руська правда» [25, с. 306; 45, с. 51]. Підґрунтям же для формування політичної культури того часу, заснованої на принципах демократичності, було Магдебурзьке право (XIV ст.). Отримання його містом надавало статус, за яким місцевими справами управляли люди на виборних посадах, а це розвивало у населення новий тип мислення та ставлення до влади [3, с. 164; 45, с. 52].

Польсько-литовське об'єднання в результаті підписання Люблінської унії в 1569 р. внесло певні суспільно-політичні зміни. Окатоличення, полонізація спричинили зростання рухів опору, оскільки для українського народу влада була чужою, тому вони виявляли щодо неї непокору [104, с. 48–49]. Підписання у 1596 р. Берестейської унії вкотре спричинило суспільний розлом, а також стало поштовхом до виникнення полемічної дискусії серед православного духовенства. Хоча, з іншого боку, можна вважати це ще одним доказом зближення української культури із західною.

Період, коли українське суспільство перебувало без державної ідеї, а це фактично від втрати державності у XIV ст. і до середини XVII ст., на думку Л. Нагорної, двояко відобразився на національному характері українців. Розпорошеність населення, відсутність умов для розвитку національних надбань негативно вплинули на суспільну свідомість і навіть формували «почуття приреченості», тоді як процес масової міграції сприяв поширенню української культури на далекі відстані [104, с. 45–46]. О. Рудакевич вважає, що в цей період політична культура українського народу не зникає, а набуває нового змісту. Успадковані від попередніх поколінь політичні традиції спрямовували наступні покоління в боротьбі за визволення українських земель. Результатом же такого національно-визвольного руху стало утворення Запорізької Січі, Козацької Української Держави [134, с. 4].

Політичну культуру українського суспільства кінця XVI – середини XVII ст. П. Сас називає специфічною. Так, «поняттю колективної

волі» відводилося основне місце в системі демократичних цінностей Запорізької спільноти і водночас було найвищою цінністю в піраміді цінностей, фундамент якої становили «демократичний устрій Війська Запорозького, рівність, свобода громадянського голосу, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянська дисципліна» [138, с. 109]. Починає формуватися тоді й електоральна культура козаків, оскільки найвищі керівні посади у війську були виборними [134, с. 4].

Політичну культуру найактивніших тоді верств населення, до яких належало козацтво, шляхта та представники православної церкви, П. Сас, за класифікацією Г. Алмонда та С. Верби, називає громадянською культурою, яка тяжіє в бік культури участі зі збереженням особливостей кожної верстви [138, с. 289]. Відзначимо, що в козацькій демократії, якщо її можна такою вважати, відчутними були охлократичні прояви, що ставали явними під час зібрань «чорних рад». Це ніяк не збагачувало культуру населення, а навіть становило «контркультурний чинник» [39, с. 97; 45, с. 54].

У період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, як відмічають історики, зростала національна свідомість населення. Підписання Зборівського договору в 1649 р. було своєрідним актом визнання державності Гетьманщини, а тому «замість «поляків руського походження» на історичній арені з’явилися українці» [104, с. 59]. Надалі властивістю політичної культури залишається релігійна толерантність, попри вже внутрішній розкол між православ’ям та уніатством, а також ідеологічний вплив мусульманського світу. Свобода ж була тією єдиною демократичною цінністю, в боротьбі за яку об’єднувалися, проте «ідея свободи часто набувала деструктивних форм, тлумачилася як стихія «волі без меж». Охлократичні тенденції та індивідуалістичні прояви, що відобразилися в народному прислів’ї «Де два козаки, там три гетьмани», домінували над єднанням. Тому «активістський характер політичної культури з виразним акцентом на демократичних цінностях був надовго втрачений» [45, с. 55–58]. Розбіжність зовнішньополітичних орієнтацій,

зумовлених впливами західної та східної культур, стала очевидною у процесі укладення Переяславського договору, коли політична свідомість роздвоювалася між вибором «договірного підданства» та «безумовного підданства» російському царю [39, с. 100]. Доповнимо, що Договори і постанови прав і свобод військових, відомі під назвою «Конституція Пилипа Орлика 1710 р.», були значущим політико-правовим документом в українській історії, продуктом розвитку тогочасної політичної культури та політичної традиції.

Після тимчасового відновлення державності наступає період роздробленості етнічно українських земель. Негативний вплив бездержавності не міг не торкнутися процесу націєтворення, оскільки ці землі перебували у складі різних держав, які належали до різних типів політичної культури. Тому «нівелювалися національні почуття, зменшувався рівень соціальної солідарності і горизонтальної ідентифікації» [45, с. 59]. Такі причини й обумовили роздвоєння політичних цінностей та орієнтацій народу. Підданський тип політичної культури населення був характерний для земель у складі Російської імперії, тоді як під владою Австро-Угорщини «переважали індивідуалістичні начала, місіонерство з національним забарвленням, гостре відчуття ущемленості й відстоювання національних прав» [45, с. 64].

Культурне відродження українського народу на всіх землях відбулося в середині XIX – на початку XX ст. Створювалися перші політичні організації: у складі Російської імперії – Кирило-Мефодіївське братство (1845 р.), а в австрійській Галичині – Головна Руська Рада (1848 р.). Перша політична партія «Русько-Українська радикальна партія» була створена у Львові в 1890 р. В основу установчих документів цих та інших організацій закладено бачення майбутнього розвитку Української держави на засадах народовладдя, шанування прав та свобод, при цьому найвищою цінністю вважалася людська гідність. Такі події посприяли зародженню української політичної традиції, опертої на ідеологічну багатоманітність [104, с. 81–96].

Державотворчі процеси, пов'язані з утворенням та діяльністю Української Центральної Ради (1917 р.), вплинули на розвиток політичної свідомості населення. Однак негативні ознаки розвитку цього державного утворення передалися українській політичній культурі початку XXI ст. До таких вад О. Рудакевич відносить: «відсутність єдності національно-патріотичних сил, взаємне поборювання лідерів, недостатня увага до зміцнення центральних та регіональних органів державної влади, розбудови армії, надто великі надії на «зовнішні сили» …» [134, с. 11–12]. І. Грабовська вважає політичну культуру цього періоду нерозвиненою, що разом із присутністю різновекторних ідеологічних течій (федералістська, самостійницька, автономістська) призвело до поразки руху за створення Української держави [39, с. 114–115].

Відзначимо, що тривале перебування частини етнічно українських земель у складі більшовицької Росії (до Другої світової війни) було трагічним періодом. Голодомори, примусова колективізація та насильницьке переселення людей істотно відбилися на генофонді, зокрема знищено інтелектуальну верхівку суспільства. Тоді як на західноукраїнських землях, які перебували під протекторатом Польщі, існувала можливість для національного піднесення (наприклад, поширювалися ідеї інтегрального націоналізму Д. Донцова) [45, с. 66–67].

У радянський період, коли етнічно українські землі нарешті були об'єднані в єдину УРСР, їх статус у союзі де-юре був автономією, однак де-факто це була колонія [39, с. 123]. Моноідеологічна система, численні обмеження, заборони пояснюють сутність загальносоюзної політичної культури, яка фактично була замкненою [72, с. 26]. Всупереч суспільному цензуруванню «ідеологічно неправильних» розвиток української національної політичної культури відбувався у підпіллі. Діяльність покоління шістдесятників, виникнення правозахисних організацій, у тому числі створення Української Гельсінської групи, безумовно продемонстрували близькість українському народу таких демократичних цінностей, як свобода,

захист прав людини, що є невід'ємними складовими його національної та культурної спадщини.

Проголошення незалежності України стало кульмінаційним моментом боротьби багатьох поколінь за вільну державу. Однак національне піднесення, зокрема після Всеукраїнського референдуму у грудні 1991 р., коли 90,32 % громадян підтримали незалежність, було короткотривалим та поступово перейшло у депресію, що науковці пов'язують ще з економічною кризою [50, с. 18]. Колишня партноменклатура, яка стала правлячою елітою, повністю утримувала владу, а тому її відданість політичним принципам попередньої епохи виразно демонструвала, що культивування нових політичних цінностей гальмуватиметься. Ймовірний каталізатор змін – опозиція, як бачимо, була тоді ще заслабкою, аби активно долучитися до творення нової політичної дійсності. Трансформація політичної свідомості, з огляду на те, що цей процес є вольовим та довготривалим, відбувалася повільними темпами. За таких умов розбудова демократичного ладу разом із формуванням демократичної політичної культури виглядали «кострубатим процесом». На думку І. Поліщука, в сучасних умовах розвитку лише після Майдану 2004 р. було створено середовище для розвитку демократичної політичної культури [122].

Попри деякі негативні тенденції, в незалежній Україні утверджується політичний плюралізм, розвиваються різні течії суспільно-політичного розвитку. Зросла кількість політичних партій, яких, за даними Міністерства юстиції України, станом на листопад 2014 р. було зареєстровано 229 [119]. Не зникає і релігійний плюралізм: церковні конфесії після підпільної діяльності офіційно реєструються релігійними організаціями.

Українські науковці А. Соловей та В. Штерн також вважають, що сучасній політичній культурі українців притаманні ознаки політичного плюралізму, однак відчутною, на їх думку, залишається радянська спадщина. Трансформація старих цінностей у нові інколи набирає спотвореного вигляду, що проявляється у «відчуженому ставленні до офіційних

політичних норм, цінностей та інститутів» [144, с. 30]. Аргументувати негативне ставлення до такого інституту, наприклад, як влада, на думку Б. Цимбалістого, можна результатом довгої бездержавності українського народу. Адже коли народ перебуває у колоніальній неволі, чужа влада для нього завжди буде ненависною [161, с. 15].

Стереотипне ставлення до влади як «чужої», що увійшло і надалі проявляється в ментальності українців не зупинило однак демократичні трансформаційні процеси політичної культури в сучасну добу. Помаранчева революція 2004 р. та Революція гідності 2013–2014 рр., а ще раніше Революція на граніті 1990 р., акції протестів «Україна без Кучми» 2000–2001 рр. стали доказом того, що політична культура населення, заснована на засадах ідеологічного моноцентризму, політичної пасивності змінюється на активістську, в якій функціонують різні політико-правові ідеології. Американський політолог З. Бжезинський, спираючись на події періоду Помаранчевої революції, позитивно відгукнувся про політичну зрілість та політичну культуру українського народу, яка, як він вважає, «є частиною загальної політичної культури демократії – вміти погодитись, не бути згодним, гостро дискутувати, політично поділитися, залишаючись у межах тривалого конституційного процесу» [62].

Відстоявши своє право на вибір у 2004 р., громадяни не усвідомили повністю, що у демократичній державі єдиним джерелом влади є народ. Тому їх активістська політична культура періоду Майдану 2004 р. стає швидше підданською, а політична криза 2007 р. засвідчила, що, на думку А. Колодій, завчасно говорити про демократичний аспект політичної культури українського народу. Адже чергові чи позачергові вибори не приносять змін, а зміна можлива тільки тоді, коли громадяни, а не влада формуватимуть суспільний порядок дня, коли вони не будуть схвалювати порушення закону чи використання політиками принципу «політичної доцільності» замість «законовідповідності» [109, с. 252].

Думка М. Головатого про поляризацію свідомості громадян у демократичному та авторитарному аспектах [35, с. 25] підтвердилася у період президентської каденції В. Януковича (2010–2014 рр.). Тоді зростала хвиля акцій протесту: податковий майдан, на захист української мови і т. д., а тип політичної культури українців знову повільно зміщувався в бік активістського. Кульмінацією стають широкомасштабні акції протесту 2013–2014 рр. – «Євромайдан» і «Революція гідності». Їх причиною було припинення українським урядом процесу підписання Угоди з ЄС. З одного боку, останні події стали великою трагедією для народу, але з іншого, – українці вкотре отримали шанс на утвердження демократичних цінностей.

Видається за можливе стверджувати, що процеси консолідації та внутрішньої інтеграції у межах політичної культури українців стали помітними як під час Революції гідності, так і з початком бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей в 2014 р., коли загроза територіальній цілісності України стала більш ніж реальною. Тоді відбувалася не тільки збройна боротьба на захист територіальної цілісності, але також боротьба за існування між новими та старими цінностями. Адже, по-перше, на внутрішній політичній арені з'являються нові політичні актори (молоді громадські діячі, журналісти), однак її покидають «старожили» – Комуністична партія України. По-друге, відбувається процес деленінізації. По-третє, з'являються нові герої незалежної України – військові, які захищають державу.

У релігійній, мовній, ідеологічній, культурній та політичній регіональній різноманітності, яка за роки незалежності стала відчутною, український народ, здається, нарешті побачив свій феномен та унікальність у світовому контексті, а також у цій багатоманітності став шукати цінності, навколо яких здатен об'єднатися. Однак негативний вплив поляризованих ціннісно-ідеологічних орієнтацій усе-таки відбився у свідомості населення. На думку М. Рябчука, така різнополярність породила існування двох абстрактних частин: україномовного проєвропейського заходу та

російськомовного проросійського сходу, які, безумовно, вважають себе Україною. Як зазначає науковець, абстрактність полягає в тому, що фактично неможливо встановити, зокрема географічно, межі цих двох частин [137, с. 10]. В *apriori* сучасна політична культура українців не може не бути фрагментарною, оскільки, як зазначав Б. Цимбалістий, це зумовлено багатовіковою бездержавністю, розчленуванням української території між різними державами, культурами та політичними системами, кількаразовою денаціоналізацією вищої верстви України [160, с. 78]. З огляду на масштабність території, фрагментарність політичної культури українців розглядається як природне явище.

Вважаємо, що політична культура українців відноситься за класифікацією Г. Алмонда та С. Верби до піддансько-активістського типу, тяжіючи у визначені моменти в бік культури участі (приклад 2004 р. та 2013–2014 рр.). Це також засвідчує і їх виборча явка, яка, як і в поляків, балансує на межі пасивності та активності: позачергові парламентські вибори (2014 р.) – 52,42 %, позачергові президентські (2014 р.) – 59,48 %, парламентські (2012 р.) – 57,98 %, місцеві (2010 р.) – 48,7 %, президентські (2010 р.) – 69,15 %. За класифікацією електоральної культури І. Поліщука, віднесемо українців до групи з активним, достатньо демократичним типом такої культури, коли явка виборців становить понад 50 % [122].

Українцям, гадаємо, відчутно не вистачає польської єдності. Одним із чинників, що консолідує польське суспільство, як уже зазначалося, є релігія. Щодо її ролі в українських реаліях доречно висловився митрополит Української греко-католицької церкви А. Шептицький (1942 р.): «Український нарід через довгі століття належав до різних держав, був розділений різними культурами. Бог дав йому землю, що лежить на пограниччі двох культур, взаємно собі противних, майже собі ворожих: східньої та західньої. А що належать і до різних віросповідань, можна поважно б побоюватися, що й Церква не зможе супроти тих роздорів виявити

в українському народі своєї єднальної примирної сили, сповнити свого післанництва» [165, с. 27].

Отже, проведена історична розвідка засвідчила винятковість процесів формування політичної культури польського та українського народів, але водночас показала їх культурну близькість. Подальше збереження та відтворення їх політичної культури, вважаємо, залежатиме від сьогоднішнього молодого покоління, від його здатності набути усталених політичних традицій та передати їх наступним генераціям.

2.2. Структурний вимір політичної культури на прикладі сучасної польської та української молоді

Відносини сучасної молоді з політичною сферою набирають парадоксальних форм. У цьому переконана український соціолог О. Злобіна. На її думку, молодь може цікавитися політикою, але не ходити на вибори. Водночас може ходити на вибори, але не вірити, що обрані представники зможуть узагалі щось зробити для держави чи окремої спільноти [63, с. 131]. Наскільки наведена теза відповідає поведінці польської та української молоді, спробуємо з’ясувати з використанням вже згадуваної методологічної схеми Я. Гарліцького, досліджуючи соціологічний матеріал.

Польська молодь.

Пізнавальний компонент. Суспільно-політичні події у Польщі періоду Солідарності зумовили високий рівень зацікавленості молоді політикою. Адже у 1990 р. 60 % тамтешніх молодих осіб вказали на середній рівень і по 20 % відповідно на високий рівень та повну відсутність інтересу [255, s. 34–35]. Однак, як зазначають польські науковці, з часом молодь почала демонструвати байдужість до політичних справ [273] та все менше цікавитися політикою [199, s. 14]. Власне тому, спираючись на дані соціологічних опитувань ЦБОС та Національного Бюро з питань протидії наркоманії, динаміка зацікавленості політикою серед польської молоді віком

18–19 років за період 1996–2013 рр. набирає хвилеподібного характеру. Так, у 2013 р. 32 % респондентів вказали на середній рівень зацікавленості політикою, 31 % – узагалі не цікавляться, 24 % – низький, 8 % – високий і лише 3 % задекларували дуже високий рівень, тобто останні ретельно слідкують за всім, що відбувається у політичній сфері життя суспільства. Найменша політична незацікавленість з боку молоді спостерігалася у 1996 р. (13 %), а найбільша – у 2013 р. (31 %). Тоді як високий та найвищий рівень зацікавленості політикою припадає на 1996 р. (17 %) та 2010 р. (14 %). За даними соціологів, найбільше цікавляться політикою учні ліцеїв, трохи менше – технікумів, і найменше – професійно-технічних шкіл [234, s. 56–59].

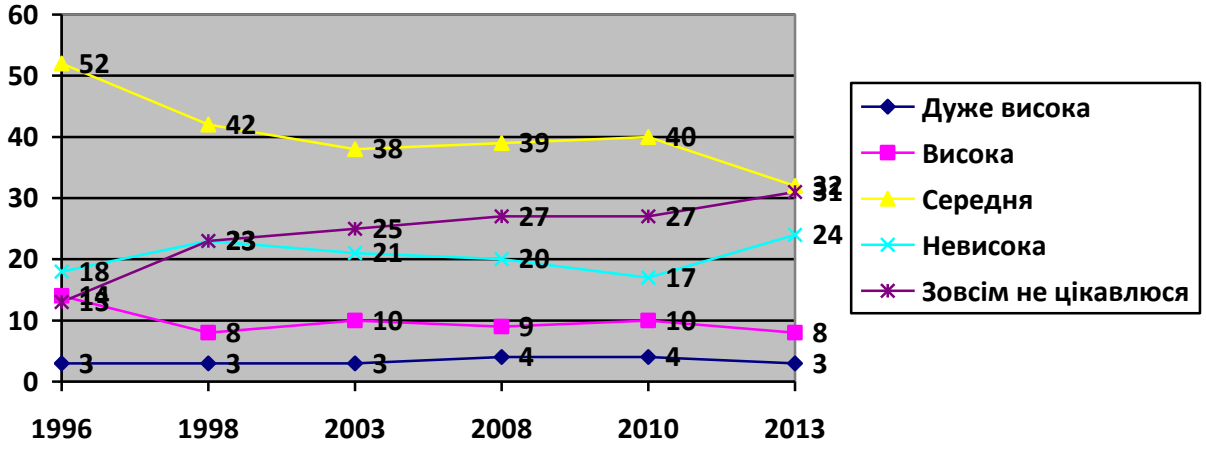

Рис. 2.1. Динаміка зацікавленості політикою поляків віком 18–19 років. Складено за: [234, s. 56–59]

Зацікавленість молодих поляків політичними подіями чи політичними механізмами рівня ЄС, натомість є дещо іншою. В лютому 2014 р. перед виборами до Європарламенту (відбулися 25 травня) в соціологічному дослідженні ЦБОС на запитання: «Чи цікавитесь Ви виборами до Європарламенту, які відбудуться навесні 2014 р.?» молодь віком 18–24 роки відповіла: 14 % – «так», 85 % – «ні», 1 % – «важко сказати» [251, s. 13]. Відсутність належних знань про ЄС можна розглядати як одну з причин низької зацікавленості виборами до Європарламенту. Про це свідчать і результати анкетування 17–20-річної польської молоді, опубліковані в

доповіді «Європейські вибори молодих» за місяць до згаданих уже виборів у рамках науково-дослідного проекту «Вибори? Я це люблю!». Молодих поляків запитали про механізм обрання депутатів Європарламенту, на що вони відповіли так: 39 % вважають, що євродепутати обираються на загальних виборах особою, якій виповнилося 18 років; 9 % – особою, якій виповнилося 25 років; 7,5 % – половину євродепутатів обирає Сейм, а решту – сеймики воєводств; 4,4 % – євродепутатів призначає польський прем'єр-міністр; 40 % – узагалі нічого не знають про процедуру обрання. Більше того, соціологи відзначають, що попри низький рівень знань молодь усе-таки вважає Європарламент важливою інституцією (70 %). Співавтор цієї доповіді, польський науковець Я. Збєранек відстоює точку зору, що низький рівень знань про діяльність Європарламенту свідчить, по-перше, про рівень підготовки молоді у школах та, по-друге, про те, яким чином надходить інформація до неї, зокрема про вибори [233].

Продовжуючи тему політичних знань, звернемося до однієї з шоу-програм польського телебачення, ведучий якої поставив кілька запитань 19-річній польській співачці на тему політики. Остання відповіла на питання: «Хто президент і прем'єр Польщі?», натомість питання: «В Польщі є Сейм чи Сенат?» залишила без відповіді. Таку складність вона пояснила незадовільною оцінкою з дисципліни «Суспільствознавство» у школі. Вчителі, а також ведучі телевізійної програми, які запитують випускників шкіл про різні факти з політичної сфери, зазначають, що молодь на уроках із суспільствознавства вивчає матеріал лише для зарахування навчальних вимог. На їх думку, учні просто не розуміють зв'язку між отриманими шкільними знаннями та реальними подіями. Тож більшість польської молоді не володіє основними політичними знаннями [225].

Відомо, що польський народ з великою пошаною ставиться до своєї історії, але цікаво, наскільки сучасне молоде покоління знає хоча б найновішу історію. Дуже вдало досліджено це питання на прикладі періоду Солідарності. У 2010 р. молодь 1987–1992 років народження в рамках

соціологічних досліджень ЦБОС запитали: «Як Ви оцінюєте свій рівень знань про діяльність «Солідарності» в 1980–1981 рр.?». Відповіді були такими: 28 % – низький, 22 % – середній та 10 % – високий рівень. Тоді як на запитання: «Чи цікавитеся Ви періодом давньої «Солідарності» з вісімдесятих років?» було отримано дещо інші відповіді: 19 % – «так» (найменше серед усіх вікових категорій), а 81 % – «ні» (найбільше серед усіх вікових категорій). У цьому ж опитуванні на ще одне запитання: «Чи хотіли б Ви дізнатися більше про «Солідарність» та її роль в найновішій історії Польщі?»: 54 % – «так», 42 % – «ні» [231, s. 2, 7–8].

Політична інформація надходить до молоді різними каналами. У 2013 р. польськими науковцями серед студентів вишів м. Кошалін було проведено соціологічне дослідження, в якому з'ясовувалися медійні джерела отримання інформації про політику. Найбільше осіб вказали Інтернет (38 %) як джерело інформації, трохи менше – телебачення (33 %) і найменше – пресу (29 %) [192, s. 249]. Альтернативними даними будуть результати соціологічного опитування 2013 р. іншого колективу науковців серед студентів, але вже у масштабах усієї Польщі. За 5-бальною шкалою найбільше молоді шукає інформацію про політику в Інтернеті – 4,07, отримує з телебачення – 3,51, з преси – 3,42, з розмови із знайомими – 3,08, з радіо – 2,99, з розмови із членами сім'ї – 2,93 [182, s. 122]. Вважаємо, що Інтернет стає незамінним джерелом інформації для усієї польської молоді.

Ціннісний компонент. У житті сучасної польської молоді політика не є пріоритетною, натомість першочерговими для неї є власні справи, а також інтереси чи потреби найближчих людей [232, s. 57]. Звертаючись до політичних цінностей, важливо зрозуміти, який же політичний режим, демократичний чи недемократичний, на думку молоді, має більше переваг. За результатами опитування ЦБОС із 2013 р. 18–19-річних осіб – це демократія (29 %), водночас 24 % респондентів вважають, що у певних моментах бажанішим може бути недемократичний політичний режим, 14 % – не відчувають між ними різниці, а 33 % – не змогли відповісти. Польські

соціологи констатують, що результати 2013 р. подібні до 2010 р., коли кількість продемократичних молодих людей була вперше у III Речі Посполитій меншою за кількість осіб, яким було важко відповісти (у 2010 р.: 29 % – продемократично налаштовані і 36 % – було важко відповісти) [234, s. 44–45].

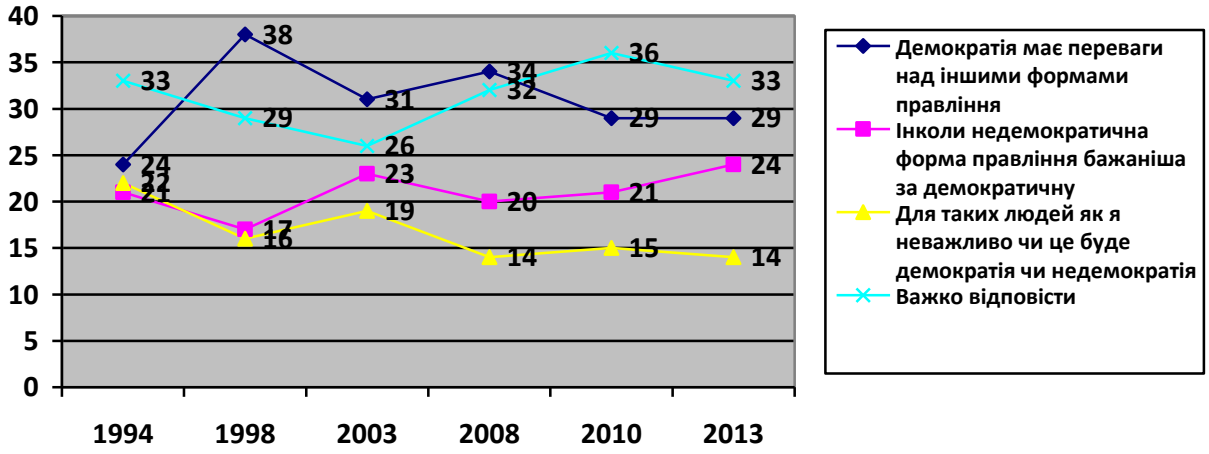

Рис. 2.2. Динаміка ставлення до демократичних та недемократичних форм правління поляків віком 18–19 років. Складено за: [234, s. 44–45]

В іншому дослідженні «Виборець 2.0», яке проводилося Інститутом публічних справ Варшавського університету у 2012 р., польські науковці, поділивши молодь на групи 16–19 років та 20–24 роки, робили спробу з'ясувати позитивні та негативні сторони демократії. До речі, ці дві групи також назвали демократію кращою формою правління. Практично всі респонденти перерахували вади: відсутність безпосереднього впливу на реальність, зв'язок політики з медіа, а також акцентували на відсутності можливості контролювати та впливати на політиків у період між виборами і т. д. Позитивні ознаки виділили тільки респонденти із групи 20–24 років: свобода, загальне право вибору, охорона прав меншин [290, s. 14–17].

Наслідування та дотримання певних політичних цінностей залежить від ідеологічної спрямованості політичної свідомості людини. За соціологічними даними ЦБОС із 2013 р. близько 72 % опитаних молодих поляків не змогли конкретизувати своїх політичних поглядів, що, на думку тамтешніх

соціологів, є найвищим показником із 1996 р. (найменше таких осіб було у 1996 р. – 53 %). Тоді як визначилися лише 28 %: 14 % – ідентифікують себе із правими поглядами, 8 % – із центристськими, 6 % – з лівими [234, s. 59]. Польські соціологи звернули також увагу на взаємозалежність політичних поглядів молоді та її ставлення до політичного режиму. Молоді люди з лівими поглядами віддають перевагу: демократичному режиму – 42 %, а недемократичному – 39 %; з правими: недемократичному – 47 %, а демократичному режиму – 31 %; із центристськими: демократичному – 45 %, а недемократичному – 26 % [234, s. 46].

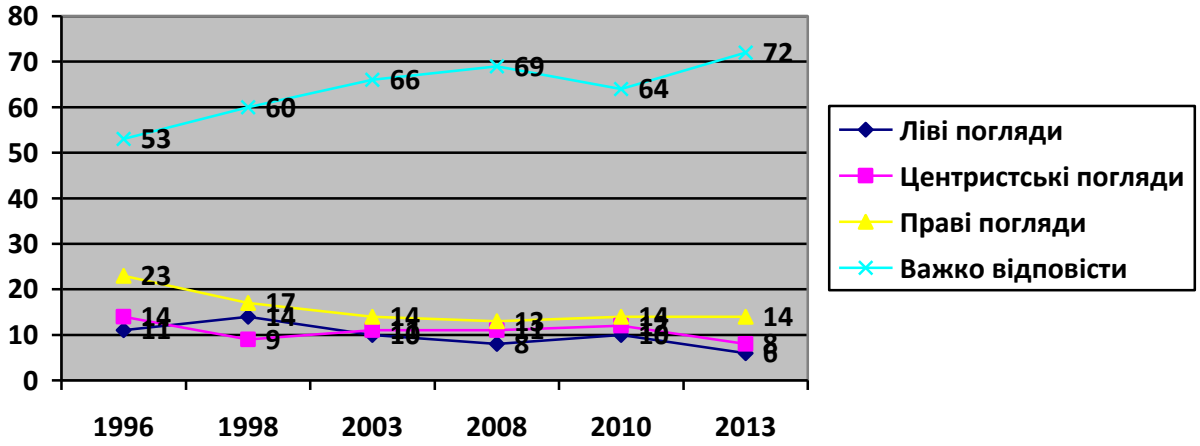

Рис. 2.3. Динаміка політичних поглядів поляків віком 18–19 років. Складено за: [234, s. 59]

Ідеологічне підґрунтя виражається також в електоральних уподобаннях молоді. На парламентських виборах 2011 р. молодь віддала свої голоси за такі політичні партії: «Громадянська Платформа» – 36 %, «Право і Справедливість» – 24 %, «Рух Палікота» – 20 %, «Польська Селянська Партія» – 6 %, «Союз Демократичних Лівих Сил» – 5 % [205, s. 4]. Уточнимо, що політична спрямованість «Громадянської Платформи» – це ліберальні, правоцентристські погляди, «Права і Справедливості» – праві, «Руху Палікота» – лівоцентристські, «Польської Селянської Партії» – центристські,

християнсько-демократичні, «Союзу Демократичних Лівих Сил» – соціал-демократичні.

Політичні уподобання молоді на згаданих виборах стали об'єктом дослідження польських науковців (під керівництвом Р. Маженцького та Л. Стаха, а також за участі наукових співробітників та студентів Інституту політології Педагогічного університету у Кракові), оскільки в розрізі партій найбільшу електоральну частку молодіжної підтримки отримала тоді нова сила на політичній арені – політична партія «Рух Палікота». Під час дослідження науковці шукали відповідь на питання: «Чи молодіжний електорат партії «Рух Палікота» є випадковим, чи постійним?». На їх думку, саме у парламентській передвиборчій кампанії 2011 р. чи не вперше широко обговорювалися теми, близькі для молоді, що вони називають «безпрецедентним явищем в історії молодої польської демократії». Партія «Рух Палікота» порушувала теми, які не входять до сфери зацікавлення молоді, але значно ближчі їй, ніж іншим віковим групам виборців. Це такі питання як ставлення до релігії, аборту, легалізації деяких видів наркотиків тощо. Підтвердили це і дані опитування серед студентів, 32 % яких на запитання: «Чому Ви проголосували за партію «Рух Палікота»?» своє рішення мотивували програмними пропозиціями у сфері світогляду, а 21 % – програмними пропозиціями, які адресовані молоді. Науковці зробили висновок, що стабільним електоратом цієї партії може стати лише половина молодіжного (студентського) електорату [182, s. 16–17, 83, 214].

На виборах до Європарламенту в 2014 р. політична партія «Твій Рух» (партія «Рух Палікота» зазнала реорганізації та перейменування) не подолала виборчого бар'єру, а припущення польських науковців справдилися. Неочікуваний результат тоді отримала нова політична партія «Нові Праві» на чолі з Я. Корвіном-Мікке, за яку найбільше голосів віддали теж молоді поляки віком 18–25 років – 28,5 %. Польські науковці, зокрема Я. Вашілевський, наголошують, що причини таких електоральних настроїв слід шукати в політичній неграмотності молоді, а також у впливі на них шоу,

бажання значних радикальних змін [181]. Відзначимо, що гасла «Нових Правих» під час передвиборчої кампанії нагадували заклики «Руху Палікота» трирічної давнини: «Кожний відповідає сам за себе», «Європейський Союз треба ліквідувати», «Муніципальну поліцію треба ліквідувати» тощо.

На фоні європейських країн для польської молоді характерна висока патріотична позиція [184]. У соціологічному дослідженні студентської молоді, яке проводив український Інститут Горшеніна з жовтня 2010 р. по березень 2011 р. серед студентів вищих навчальних закладів Польщі, України, Росії та Казахстану, 62 % молодих поляків вказали, що вони відчувають гордість за своє громадянство, 10,5 % – не пишаються ним, а 28 % – не змогли відповісти [148]. Таку патріотичну позицію засвідчують також інші соціологічні дані, зокрема ЦБОС у 2013 р. на питання: «Чи погоджуєтеся із твердженням, що поляки мають більше ціннісних ознак, ніж інші нації» 33 % 18–19-річної молоді відповіли, що поляки не відрізняються від інших націй, 32 % – мають більше ціннісних ознак, 22 % – було важко відповісти і 13 % – мають менше ціннісних ознак, ніж інші нації [234, s. 68].

Звернемо також увагу на релігійність польської молоді, яка хоч і не має прямого відношення до політичної культури, але, як було зазначено, становить якісну ознаку польського суспільства. Згідно із соціологічними даними, кількість молодих осіб віком 18–19 років, які вважають себе віруючими, від 1996 р. по 2013 р. зменшилась з 80 % до 71 %, а кількість осіб, які ще не вирішили та які не вважають себе віруючими, зросла відповідно з 14 % до 18 % та з 5 % до 10 % [234, s. 109].

Молодь, на думку Г. Пожарліка, була однією із соціальних груп, яка не приховувала своїх проєвропейських симпатій у процесі інтеграції Польщі до ЄС [253]. Вона й надалі залишається на своїй позиції: у 2013 р. підтримували обраний напрям розвитку та членство в ЄС 63 % 18–19-річної молоді, 23 % було важко відповісти і 14 % – проти [234, s. 79].

Оцінно-афективний компонент. Оцінка політичних процесів залежить від того як молодь оцінює свої можливості вплинути на власне життя. Згідно

з даними Європейського дослідження цінностей (*EVS*) за 10-бальною шкалою у 2008 р., як подає Р. Маженцький, показник польської молоді був досить високий і становив 7,17 при середньому для ЄС – 7,07. Цей же науковець стверджує, що не можна натомість порівнювати вплив на своє життя із впливом на прийняття політичних рішень [227, s. 89–90]. Справді, в подальших дослідженнях (2012 р.) 53 % молодих поляків віком 18–24 роки декларували, що вони не мають впливу на перебіг подій у державі, тоді як 42 % – мають. Проте, на локальному рівні ситуація протилежна – 60 % мають вплив, а 36 % – не мають [Цит. за: 227, s. 92].

Сама ж молодь віком 18–19 років, як виходить із соціологічного опитування ЦБОС у 2013 р., незадоволена функціонуванням демократії в Польщі – 70 %, водночас задоволеними є тільки 16 %, а решта не змогли відповісти – 14 %. Рівень незадоволеності у 2013 р. – один із найвищих за період демократичної Польщі серед молоді, тоді як у 1998 р. було отримано протилежні результати: 40 % молодих осіб були задоволеними функціонуванням демократії, а 36 % – ні [234, s. 47–48].

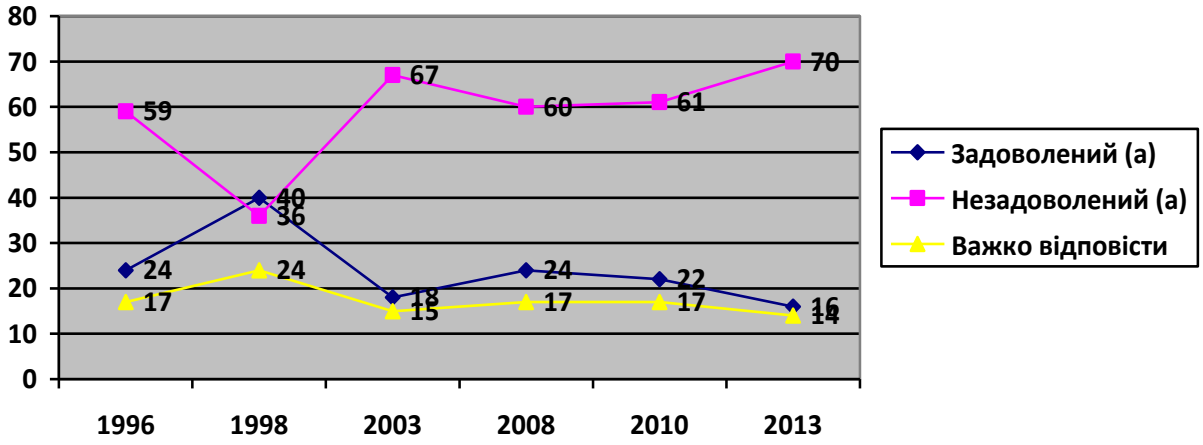

Рис. 2.4. Динаміка рівня задоволеності функціонуванням демократії поляків віком 18–19 років. Складено за: [234, s. 47]

Соціологи також встановили взаємозв'язок між зацікавленістю політикою та оцінкою демократії. Так, серед осіб, які дуже цікавляться

політикою (2013 р.): 22 % – задоволені і 73 % – незадоволені; середня зацікавленість політикою: 20 % – задоволені і 73 % – незадоволені; зовсім не цікавляться політикою: 14 % – задоволені і 68 % – незадоволені. Незважаючи на критичне ставлення молоді в цілому до демократії, як констатують соціологи, все ж чим більше вона цікавиться політикою, тим краще оцінює демократію [234, s. 47–48].

Оцінювати функціонування демократії можемо за рівнем ставлення до відповідних державних інституцій. Так, молоді люди віком 18–34 роки, згідно з опитуванням ЦБОС у лютому 2014 р., є найкритичнішими щодо діяльності законодавчого органу, а тому 62 % з них декларують відсутність довіри до обох палат парламенту – Сейму і Сенату [275, s. 3]. Більше того, ставлення молодих поляків до державних інституцій відбивається на ставленні в цілому до представників політичної арени. Результати соціологічного опитування ЦБОС 2013 р. показали, що 92 % 18–19-річної молоді погоджується з тим, що «більшість політиків, незалежно від того, що говорять, насправді дбають про власну кар'єру», натомість 5 % не підтримує таку позицію; із твердженням, що «партії зацікавлені виключно у здобутті голосів громадян під час виборів, натомість не цікавляться їх думками» згодні 84 % і не згодні – 9 %; твердження, що «прості громадяни не мають впливу на те, що робить уряд» знайшло підтримку серед 78 % респондентів, тоді як 18 % не погоджуються з ним; 57 % вважають, що «в Польщі під час виборів громадянин має шанси зробити дійсний вибір», натомість 32 % мають протилежні погляди; твердження, що «політичні партії представляють інтереси та погляди громадян» має прихильність 22 % молодих людей, проте більшість (68 %) не поділяє такої позиції; невелика частка молоді (9 %) вважає «більшість політиків такими, що бажають зробити щось на благо суспільства», тоді як 82 % – протилежної думки [234, s. 50].

Звичайно, таке ставлення молодих людей до політики, політиків та політичних інституцій не може не викликати у них відчуття необхідності змін. Вимагають вони, зокрема, створення нових політичних партій. Згідно із

соціологічними даними ЦБОС 45 % молоді віком 18–34 роки у 2013 р. очікували на нові політичні ініціативи. Здебільшого це молодь із вищою освітою – 50 %, мешканці великих міст – 48 % та найбільших агломерацій – 46 % [206, s. 4].

Дотримуючись обраного підходу, дослідимо, як молодь оцінює діяльність депутатів, обраних від Польщі до Європарламенту. На запитання ЦБОС: «Як Ви вважаєте, чи польські євродепутати добре представляють Польщу і поляків?» молодь віком 18–24 роки у 2013 р. відповіла: 42 % – «так», 43 % – «ні», 16 % – «важко сказати». А на запитання: «Як Ви вважаєте, чи польські євродепутати добре дбають про інтереси Польщі?» 39 % відповіли – «так», 43 % – «ні», 18 % – «важко сказати» [251, s. 10–11].

Поведінковий компонент. На думку К. Шафранєц, найбільшу частку серед політично пасивних громадян Польщі становлять молоді люди віком 18–24 роки, оскільки вони не бажають використовувати ні активне, ні пасивне виборче право. Вже стало закономірністю, що їх явка на виборах протягом багатьох років не перевищувала 40 % [277, s. 42]. Така електоральна пасивність була перервана у 2007 р., коли на позачергових парламентських виборах 55,8 % молодих осіб проголосували, при загальній явці – 53,8 %. Зрушенню їх активності посприяли тоді, як зазначають польські науковці, різні фактори, зокрема розвиток мобільних та Інтернет-технологій, за допомогою яких суб'єкти виборчого процесу закликали молодь прийти на вибори [277, s. 69]. До речі, активність молоді на цих виборах змінила баланс політичних сил у парламенті, в результаті чого була утворена нова парламентська коаліція. Більше того, у виборах уперше взяла участь молодь, яка народилася в 1989 р. [211, s. 49]. На чергових парламентських виборах у 2011 р. молодь також не була занадто пасивною, а тому в голосуванні взяли участь 54 % осіб віком 18–24 роки, при загальній явці – 48,92 %. Серед них найбільше (81 %) походило з групи міст із населенням понад 500 тис.; із заможних сімей, місячний сукупний дохід яких перевищував 3 500 злотих (приблизно 1000 доларів США) – 78 %; із групи

осіб, які є релігійними та ходять до церкви, – 65 %; переважно це були особи чоловічої статі – 60 % [205, s. 2, 5].

Зовсім інакшою є активність молоді на виборах до Європарламенту. Напередодні виборів у лютому 2014 р. соціологи з ЦБОС запитали молодь: «Чи плануєте Ви взяти участь у виборах до Європарламенту?»: 25 % відповіли «так», 43 % – «ні», 32 % – «важко сказати» [251, s. 13–14]. Задекларована електоральна пасивність відобразилася у загальній явці на виборах – 23,83 % [248]. Небажання молоді брати участь у цьому голосуванні П. Павловський аргументує тим, що, згідно з даними Євробарометру, для 63 % молодих людей голос не має ваги, а для 56 % – справи з компетенції Європарламенту, не стосуються їхнього життя [249, s. 213].

У період системної трансформації у Польщі створювалися нові умови для залучення молоді до політичної діяльності [294, s. 6], зокрема через участь у діяльності громадських організацій.

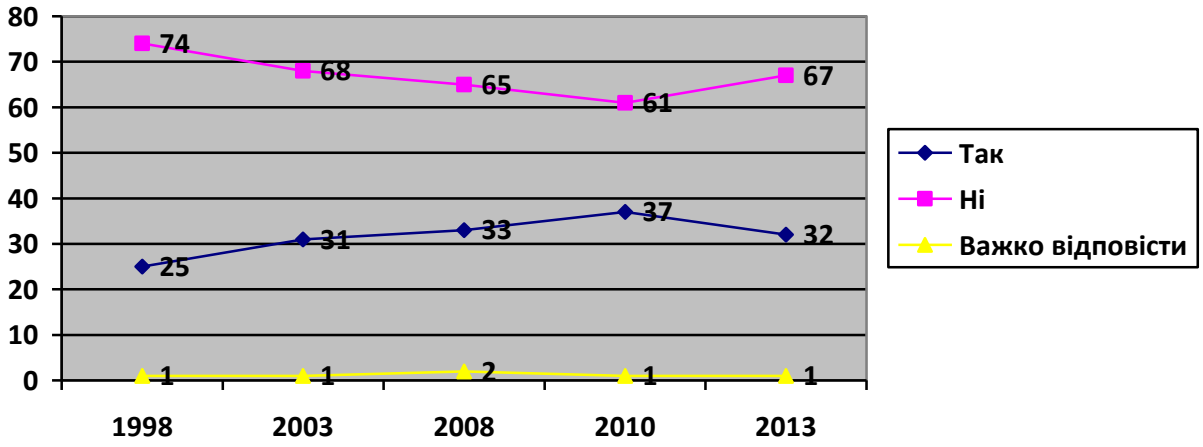

Рис. 2.5 Динаміка рівня членства поляків віком 18–19 років у різних громадських організаціях. Складено за: [234, s. 121]

Згідно з соціологічними даними ЦБОС у 2013 р. 18–19-річна молодь на запитання: «Чи належите Ви до неформальних груп, товариств, організацій, клубів, груп прихильників (фанів), спілок або релігійних рухів?» відповіла так: 32 % – належить, а 67 % – не належить. Якщо порівняти дані попередніх

років, то в 1998 р. найменша кількість осіб задекларувала свою приналежність – 25 %, а найбільша у 2010 р. – 37 % [234, s. 121]. Із тих 32 % осіб, які вказали, що належать до різних організацій, найбільше (15 %) із них є членами спортивних клубів, товариств, зокрема фан-клубів і лише 1 % – організацій політичної спрямованості [234, s. 122]. Тому багато польських науковців переконані, що сучасна молодь не залучається до політичного життя через інституції громадянського суспільства, окрім наукових товариств студентів [255, s. 37], а також, додамо, й спортивних фан-клубів.

Відкидання політичною елітою у Польщі молодіжного руху на другорядний план стало фактором його розвитку на початку 90-х років [198, s. 18]. У сучасній Польщі, як подає А. Жебрак, молодіжний політичний рух налічує кілька десятків тисяч молодих, освічених, а також мотивованих людей, які прагнуть у майбутньому стати активними політичними та громадськими діячами. Функціонує велика кількість таких організацій, з-поміж яких А. Жебрак виділила чотири припартійні, «материнські» партії яких подолали виборчий бар'єр на парламентських виборах 2011 р.: Федерація Молодих Соціал-демократів («материнська» партія – «Союз Лівих Демократичних Сил»), Форум Молодих «Право і Справедливість» («Право і Справедливість»), Об'єднання «Молоді Демократи» («Громадянська Платформа»), Форум Молодих Народників («Польська Селянська Партія»), а також Загальнопольська Молодь («Національний рух», «Ліга Польських Родин»), яка включена з огляду на її важливу історичну роль у розвитку польського молодіжного політичного середовища [294, s. 6–7, 9–10]. Я. Віхура виділяє ще й активні громадсько-політичні організації, які не ідентифікують себе з жодною політичною силою: КоЛібер («консервативні» і «ліберальні»), Товариство Молода Соціал-демократія, Молоді Консерватисти та Молоді Соціалісти [289, s. 176–179]. Натомість у Польщі відсутня зареєстрована політична партія, діяльність якої була б спрямована переважно на розвиток молодіжного середовища, або з назви якої було б зрозуміло, що це молодіжна партія [294, s. 326].

Простежується у Польщі також активність ультраправих молодіжних організацій. Починаючи з 2010 р., щорічно вулицями Варшави в День незалежності 11 листопада проходить Марш незалежності, маніфестації якого нерідко завершувалися порушенням громадського порядку. Організаторами маршу виступали націоналістичні молодіжні організації «Загальнопольська молодь» та «Націоналістично-радикальний табір», діяльність яких заснована на принципах польського національного патріотизму, виховання в католицькому та націоналістичному дусі.

Незважаючи на домінування інколи активних, а інколи пасивних проявів у політичній поведінці польської молоді, вона все-таки зазнає критики багатьох тамтешніх науковців. А. Канджя вважає, що не спостерігається високого рівня молодіжної активності, як у 80-х роках, натомість молодь зосереджена радше на особистих справах, або на тих, які їй близькі та необхідні. Тому молодь активна, наприклад, у виступах проти підписання *ACTA* – торгівельної угоди проти контрафакту [211, s. 48] та в подібних акціях, зокрема на захист екології тощо.

Українська молодь.

Пізнавальний компонент. Зацікавленість політикою серед української молоді не має стабільної тенденції. Проведені на початку 90-х років соціологічні дослідження, про які пише В. Бебик, розкривають специфіку цієї проблематики. Адже найчастіше молодь цікавиться політикою тоді, коли вона безпосередньо стосується її життя – 53 %, водночас 22 % – слідкують за подіями, 1 % – окрім того, що цікавляться політикою, ще й беруть участь у громадсько-політичній діяльності, а 24 % – узагалі не цікавляться [Цит. за: 10, с. 89].

Соціологічні дослідження, проведені наступними роками, свідчать, що ця тенденція зберігалася. Зобразивши на математичному графіку дані відповідей на запитання: «Якою мірою Вас цікавить політика?» молодих респондентів віком 18–35 років за період 1994–2012 рр., опитування яких проводив Інститут соціології НАН України, можна отримати своєрідні

параболи. Фокусами цих парабол – точкою, рівновіддаленою від прямої лінії (коли за період, який розглядається, було найменше тих, хто не цікавиться політикою та найбільше тих, хто цікавиться) буде 2005 р.: 11 % – політика зовсім не цікавить, 75 % – певною мірою цікавить, 14 % – дуже цікавить. При цьому відповіді у 1994 р. (28 % – зовсім не цікавить, 66 % – певною мірою цікавить, 6 % – дуже цікавить) та у 2012 р. (29 % – зовсім не цікавить, 64 % – певною мірою цікавить, 7 % – дуже цікавить) подібні [156, с. 53].

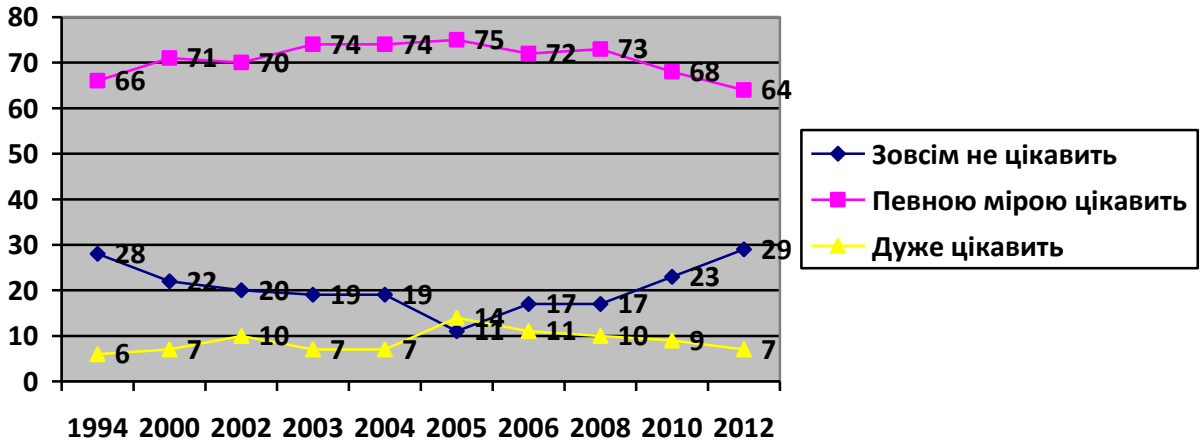

Рис. 2.6. Динаміка зацікавленості політикою українців віком 18–35 років. Складено за: [156, с. 53]

Хвилеподібність інтересу до політики, на нашу думку, викликано відсутністю у молоді стійких політичних знань. Наше припущення підтверджується результатами соціологічного опитування Інституту соціології НАН України. Так, молодим людям віком 18–35 років у сучасному житті не вистачає економічних та політичних знань, що у 2012 р. засвідчили відповідно 43 % та 32 % респондентів [156, с. 57]. А про суть демократії молодь знає менше, ніж інші вікові категорії: 61 % – володіє основним принципами і засадами демократії, 20 % – про неї десь чула, водночас 19 % – нічого не знає [156, с. 57].

У контексті історичних знань звернемо увагу на дві непересічні події в історії українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. та Революцію на

граніті. Згідно з даними соціологічного опитування ФДІ у 2013 р. чим молодша людина, тим вона менше знає про Голодомор. Так, лише 16,1 % осіб віком 18–29 років добре обізнані з цією тематикою, 47,2 % – загалом щось знають, 34,2 % – щось чули, тоді як 2,4 % – узагалі нічого не знають та не чули. Водночас, серед цієї ж вікової групи 35,1 % опитаних не знають, чи їх рідні постраждали від Голодомору [26]. У вересні 2010 р. ФДІ провів соціологічне опитування серед членів молодіжних організацій, що стосувалося «20-річчя Студентської революції на граніті». Більшість із опитаних – 23 особи (участь в опитуванні взяло 38 осіб) виявили обізнаність в цій тематиці, тоді як 14 – щось знали, а 3 – узагалі нічого не чули [47].

Джерела отримання політичної та історичної інформації серед молоді відрізняються. Згідно з проведеним Інститутом Горшеніна в 2013 р. соціологічним опитуванням на запитання: «Якому джерелу політичної інформації Ви віддаєте перевагу?», молодь віком 15–21 рік, яка проживає у великих містах України (понад 100 тис. населення), відповіла: 72,3 % – Інтернет, 58,2 % – телебачення, 21,7 % – спілкування з родичами, друзями, знайомими, 12,4 % – друковані ЗМІ, 5,8 % – радіо та 0,8 % – інші джерела [69]. Молодь віком 18–29 років у серпні 2012 р. заявила, що інформацію про політичні події вона отримує з телебачення (84 %), Інтернету (40 %) та місцевих газет (25,3 %) [140]. У згаданому соціологічному опитуванні про Голодомор молодь здебільшого дізналася про цю подію зі ЗМІ – 62,8 %, під час навчання – 41,3 %, з розповідей родичів – 33,2 %, з Інтернету – 18,6 %, від знайомих та друзів – 11,3 %, з книжок історичного профілю – 10,5 % [26].

Ціннісний компонент. В. Лутаєв вважає, що «під впливом ринкової економіки в Україні виросло нове покоління молодих людей, для яких кар'єра, матеріальний добробут, статус справжнього професіонала є важливими пріоритетами» [88, с. 149].

Події періоду незалежної України сформували у молоді ставлення до демократії як до певної цінності. Про це свідчать соціологічні дані за 2010 р.: для 40 % молодих українців демократія має пріоритет, тоді як 25,2 %

віддають перевагу авторитарному режиму і, відповідно, для 17 % немає значення, який режим, та важко відповісти [180, p. 174]. Ризикнемо сказати, що події 2010–2013 рр. змінили ставлення молоді до авторитаризму, а Майдан 2013–2014 рр. був цьому підтвердженням. Але демократія – це дуже широке поняття, тому соціологи уточнили у молоді, що ж вона під нею розуміє. Найбільше молодих респондентів у 2010 р. назвали матеріальні блага, зростання економіки – 31,8 %, проведення незаангажованих виборів – 30,7 %, безпеку сім'ї – 23,5 %, незалежність ЗМІ, вільний розвиток громадянського руху та освіти – 23,1 %, законність, незалежність судової гілки влади – 22,3 %, важко сказати – 15,7 % [180, p. 175]. В іншому, згаданому вище соціологічному опитуванні Інституту Горшеніна, 46 % молодих українців вважали свободу слова найважливішою демократичною цінністю, яка має для них практичне значення, тоді як участь у суспільно-політичному житті важлива для 10 % [143].

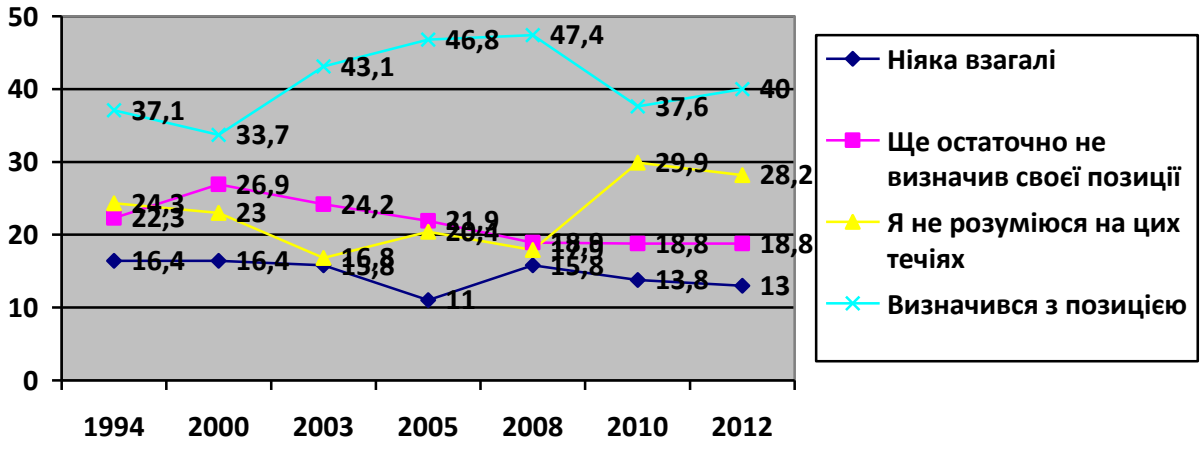

Рис. 2.7. Динаміка приналежності до політичних течій українців віком 18–35 років. Складено за: [156, с. 62]

Натомість, за даними Інституту соціології, більшість осіб віком 18–35 років не мають сформованої ідеологічної позиції: найменше у 2005 р. – 53 %, а у 2012 р. їх кількість зросла до 60 %. Щодо осіб, які чітко окреслюють свою ідеологічну приналежність, тут виділяють дві їх групи:

«лівих» (соціал-демократи, комуністи) та «правих» (націоналісти, демократи). Свою приналежність до першої групи засвідчили 22 %, а до другої – 12 % [156, с. 61–62].

На прикладі результатів позачергових виборів до Верховної Ради України (далі – ВРУ), які відбулися 26 жовтня 2014 р., можна прослідкувати політичні уподобання сучасної української молоді. За результатами національного екзит-полу, який був проведений при виході з виборчих дільниць ФДІ спільно з Київським міжнародним інститутом соціології (далі – КМІС) та Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова дізнаємося, що молодь віком 18–29 років проголосувала таким чином: 22,1 % голосів за політичну партію «Народний фронт», 20,2 % – за «Блок Петра Порошенка», 19,4 % – за «Об'єднання «Самопоміч», 7,7 % – за Радикальну партію Олега Ляшка, 5,4 % – за «Опозиційний блок», 4,3 % – за Всеукраїнське об'єднання «Свобода», 4,3 % – за «Правий сектор». Проте в розрізі структури електорату політичних партій частка молодіжних голосів була найвищою у «Правого сектора» – 27,1 %, у «Самопомочі» – 22,2 %, у Радикальної партії Олега Ляшка – 18,9 % [112]. Політичні уподобання молоді особливо не відрізняються від результатів, оголошених Центральною виборчою комісією України (далі – ЦВК) [158]. Проте найбільшу підтримку молодіжного електорату отримали новостворені політичні партії, або ті, які закликали до радикальних змін у суспільстві. Ситуація повторюється з 2012 р., коли на парламентських виборах в електоральній частці голосів за нову політичну партію В. Кличка «УДАР» найбільше було молодіжних.

Рівень патріотизму, за даними 2011 р., в українських студентів був найнижчим серед чотирьох згаданих країн (Польща, Україна, Росія, Казахстан). Адже більш ніж половина (55,4 %) студентів пишалися тим, що вони є громадянами України, 13,5 % – не пишалися своїм громадянством, а 31,1 % – було важко відповісти [148]. Проте вважаємо, що рівень патріотизму серед української молоді, безсумнівно, виріс під впливом подій Майдану

2013–2014 рр. Патріотизм молоді набрав тоді символічного змісту (ідентифікація з українським прапором, його кольорами, визнання державних символів тощо), а такий елемент традиційного підходу до розуміння патріотизму як захист Батьківщини став актуальним з огляду на ведення бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей.

За період незалежності України, як зазначає В. Лутаєв, зріс рівень релігійності всього населення, включно з молоддю. Адже остання – це вже покоління, яке не було об'єктом атеїстичного виховання [88, с. 152]. Про це свідчать також дані Інституту соціології, згідно з якими відвідування церкви серед молоді зросло з 10 % у 1994 р. до 26 % у 2012 р. [156, с. 48].

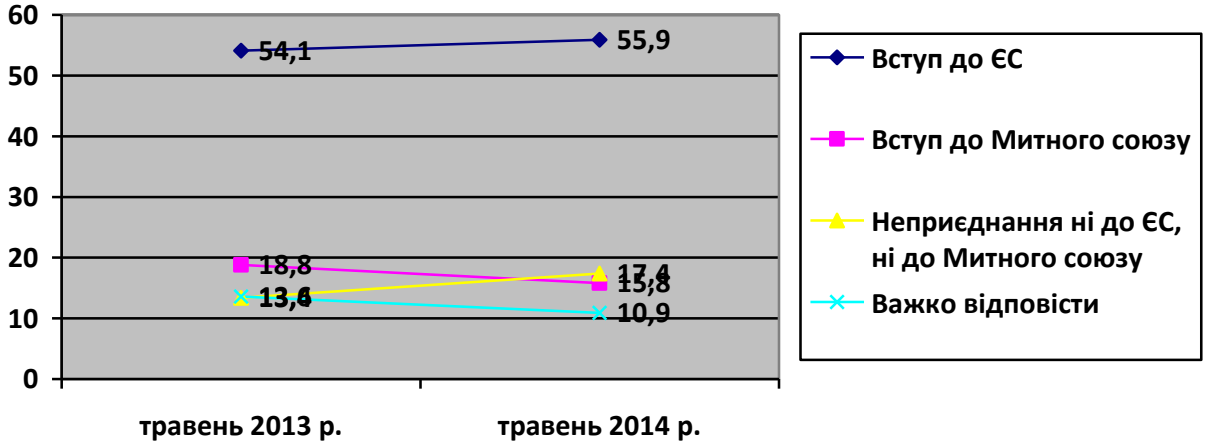

Рис. 2.8. Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій українців віком 18–29 років. Складено за: [64, с. 12].

Зовнішньополітичні орієнтації української молоді, починаючи з двотисячних років, чіткіше кристалізуються в одному напрямі – європейському. Політичний аналітик М. Золкіна подає результати соціологічного опитування: «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?». У травні 2013 р. відповіді респондентів віком 18–29 років були такими: 54,1 % – за вступ до ЄС; 18,8 % – до Митного союзу; 13,4 % виступили за неприєднання ні до ЄС, ні до Митного Союзу; 13,6 % – було важко відповісти. Від травня 2013 р. до травня 2014 р., коли в суспільстві відбулися значні зміни, за словами соціологів, кількість прихильників

євроінтеграції зросла серед усіх вікових груп, у тому числі і серед молоді (до 55,9 %), хоча тут не зафіксовано значного приросту [64, с. 11–13].

Соціологи зазначають, що суттєва підтримка молоддю європейської інтеграції не була спричинена суспільними змінами останніх років, оскільки такою високою вона була ще у грудні 2011 р. (58,0 %). Регіональні розбіжності в зовнішньополітичних орієнтаціях, як відзначають соціологи, повільно зникають, однак діаметрально протилежними залишаються ще на Донбасі [64, с. 13–15].

Оцінно-афективний компонент. У згаданому вже Європейському дослідженні цінностей (2008 р.) молоді українці дещо гірше ніж поляки оцінюють свою здатність впливати на перебіг власного життя. Результат 6,61 балів був одним із найнижчих серед країн, у яких проводилося дослідження [156, с. 52]. Однак для української молоді не є характерними патерналістські настрої. Такі результати отримуємо з опитування ФДІ у травні 2013 р., коли на запитання: «Яке із цих суджень Вам ближче?»: 56,6 % осіб віком 18–29 років зазначили, що «Держава повинна забезпечити людям однакові «правила гри» у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використає», 38,0 % відповіли, що «Держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини всім необхідним» і для 5,4 % було важко відповісти [68, с. 5].

За таких обставин рівень розвитку демократії молодь оцінює як середній. Варто зазначити, що оцінка демократії молоддю (2011 р.) збігається з оцінкою всіх інших вікових категорій громадян України (4,6 бали за 10-бальною шкалою) [156, с. 54]. На дещо інакше питання, поставлене у 2012 р. співробітниками Інституту соціології НАН України молоді віком 18–25 років, «Якою мірою Ви задоволені чи незадоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?» відповіді були такі: 28 % – зовсім не задоволені, 36 % – скоріше не задоволені, 24 % – важко відповісти, 11 % – скоріше задоволені, 1 % – повністю задоволені [156, с. 67]. Незадовго до початку протестів в Україні у листопаді 2013 р. 48 % молодих людей вважали, що в

державі є потенційна загроза для розвитку демократії та свободи слова, тоді як для 45 % – не існувало жодної загрози [143]. Перевага в кілька відсотків твердження про загрозу якраз і відобразилася в акціях протесту.

Негативна оцінка демократії відбивається на рівні ставлення до основних інститутів держави. У 2010 р. молодь виявляла найбільшу недовіру до ВРУ – 79 %, до Президента України – 78 %, до політичних партій – 76 %, натомість найбільшою була довіра до родичів – 86 %, друзів – 85 %, ЗМІ – 58 % [180, с. 158–161]. Науковці занепокоєні тим, що рівень недовіри молоді до певних інститутів держави здебільшого є значно вищим, ніж рівень довіри. Більше того, за даними соціологів у 2008 р. високим рівнем довіри у молоді користувалися ще й Збройні сили України [156, с. 55].

Загалом же позиціонування молоді віком 18–35 років щодо політичної сфери є таким: 47 % молодих людей вважають, що в Україні існує свобода слова, 31 % – що відсутня, а 22 % – вагаються з відповіддю; 18 % молоді переконані, що в Україні достатньо політичних лідерів; 44 % виступають проти багатопартійної політичної системи, тоді як 21 % – за її необхідність; 16 % заявляють, що все-таки в Україні є політичні партії, які могли б здійснювати владні функції [156, с. 65–67].

Негативно оцінюючи сферу політики та виявляючи недовіру до ключових інститутів держави, молодь прагне змін. Про це свідчать дані соціологічного опитування, проведеного ФДІ у травні 2013 р., де на запитання: «Як Ви вважаєте, чи потрібні Україні нові політичні лідери?» 54,3 % осіб віком 18–29 років відповіли «так», що було найбільше серед усіх вікових категорій, 34,7 % – сказали «ні», оскільки цілком достатньо тих, які вже є, і 11,0 % виявилося важко відповісти [41].

Поведінковий компонент. Участь української молоді в суспільно-політичному житті так само не є стабільною, як і рівень її зацікавленості політикою. На чергових президентських виборах 2004 р. у третьому турі, згідно з даними Інституту соціології, близько 80 % молоді, яка вказала, що взагалі не цікавиться політикою, взяла участь у голосуванні [Цит. за: 63,

с. 132]. Загалом результати екзит-полів показують, що власне на президентських виборах 2004 р. у третьому турі явка молоді віком 18–29 років була найвищою – 71 % (загальна явка – 77,32 %). Відчутне зменшення активності молоді спостерігалося вже на парламентських виборах 2012 р., коли явка становила 47 % (57,98 %) [156, с. 62], а на позачергових парламентських виборах 2014 р. взагалі кожна третя молода людина віком 18–24 роки прийшла на вибори, щоб проголосувати (52,42 %) [103].

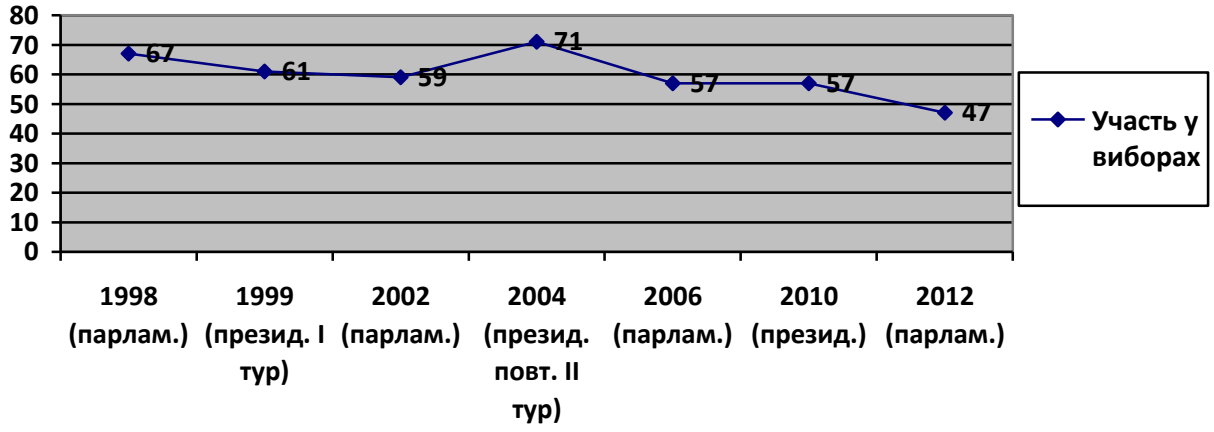

Рис. 2.9. Динаміка участі у виборах українців віком 18–29 років. Складено за: [156, с. 62]

Неодноразово вже відзначалася участь української молоді в подіях початку Майдану 2013 р. За даними соціологічних опитувань, проведених ФДІ 7–8 грудня 2013 р. серед учасників Євромайдану, участь в акціях протесту взяло 38 % молодих людей віком 15–29 років [91]. Як зазначає І. Бекешкіна, найбільше молодих людей за весь період Майдану було 1 грудня 2013 р., після побиття студентів в ніч на 30 листопада. Така активність молоді, зважаючи на відсутність у неї інтересу до політики, була неочікуваною [99]. До річниці Майдану, а саме з 9 по 18 жовтня 2014 р., ФДІ разом з КМІС проведено опитування в усіх областях України, за винятком АР Крим, де на запитання: «Чи брали Ви участь у Євромайдані – акціях протесту проти влади у листопаді 2013 – лютому 2014 р.?» особи віком 18–

29 років відповіли: 6,0 % – «Так, брав участь в акціях у Києві» (найвищою була частка осіб віком 30–39 років – 6,7 %), 9,7 % – «Брав участь в іншому місті» (найвища частка серед усіх вікових категорій), 10,0 % – «Допомагав мітингувальникам» (знову ж таки найвища частка) та 78,4 % – «Участі не брав» (найменша частка) [130]. Фактично участь у Євромайдані брали молоді люди, які народилися вже у незалежній державі, натомість у Помаранчевій революції ровесники незалежності участі ще не брали. В акціях протесту 2013–2014 рр. важливу роль відіграли студентські страйкоми найбільших вишів, Українська асоціація студентського самоврядування, ВМГО «Батьківщина молода», ВМГО «Студентська Свобода» та ін. [1, с. 273].

Соціологічні дані свідчать: щоденна громадсько-політична діяльність української молоді не є настільки активною, як під час акцій протесту. Згідно зі статистичними даними за період 1996–2012 рр. кількість молодіжних громадських організацій в Україні зросла з 24 до 224 [156, с. 69]. Проте за даними щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології (1991–2013 рр.) частка молоді, яка є членами молодіжних організацій, студентських товариств не перевищувала 2 % [154, с. 121]. Тоді як згідно з іншими соціологічними дослідженнями у 2010 р. лише 2 % молоді брали участь у діяльності організацій політичної спрямованості, а 87,2 % узагалі не брали участь у діяльності жодної організації [180, p. 155].

У реєстрі політичних партій України знаходимо кілька молодіжних політичних партій, зокрема Молода Україна, Молодіжна партія України, Молодь до ВЛАДИ [119]. Перші дві зареєстровані у 1999 р., а остання – в 2010 р. Активну діяльність усі три політичні партії на політичній арені України не проводять, проте у кожної є власна сторінка в Інтернеті. Що ж стосується членства молоді у політичних партіях в цілому, то їх кількість зменшується. У 2006 р. 2,3 % молодих осіб декларували, що є членами політичних партій, тоді як у 2011 р. – вже 1,6 % [156, с. 71].

Підсумовуючи, представимо дані згаданого вже опитування членів молодіжних організацій з вересня 2010 р., яких запитали, чи вважають вони,

що українська молодь є політично пасивною: 17 осіб погодилися, 18 – не погодилися і 3-м було важко відповісти. Серед причин пасивності вони вказали зневіру до політиків та політики; відсутність віри в результативність їх громадської діяльності; брак традицій громадської діяльності; формування у молоді пристосувальницької позиції; негативне ставлення суспільства до громадської діяльності та економічні проблеми [47].

Отже, вважаємо, що досить легко при математичному обчисленні помітити, що задекларовані позиції польської та української молоді, які існують для них в ідеальному вимірі, часто відрізняються від тих, яких вони дотримуються у повсякденному житті. Іншими словами, внутрішньо молодь виробляє свою політичну культуру, зовнішньо проявити яку їй не завжди вдається. Соціологічні дані в цілому розкрили і взаємозв'язок молоді з політикою, зокрема з політиками. Відзначимо, що недовіра чи критичне ставлення до політичних інститутів відображається у прагненні нових лідерів, створенні нових політичних партій, громадських структур тощо. В той час як така поведінка молоді є радше результатом діяльності політиків, а не проявом молодіжного абсентеїзму. А щодо висунутої на початку гіпотези, то припущення певною мірою вірогідне, адже між різними компонентами політичної культури молоді існують парадоксальні зв'язки.

2.3. Тенденції розвитку політичної культури молоді Польщі та України: порівняльна характеристика

Зіставлення даних усіх компонентів політичних культур польської та української молоді дозволить окреслити їх спільні та відмінні риси. Більше того, спробуємо провести верифікацію усталених стереотипів стосовно молоді, як, наприклад, її схильність до аполітичності.

Пізнавальний компонент. Політична проблематика, як було з'ясовано, не входить до групи пріоритетних повсякденних зацікавлень і польської, й української молоді. Щоправда, за роки демократичного становлення Польщі

та України їх молодь надмірно не дистанціювалася від політики, про що свідчать соціологічні дані. А кількість молодих осіб, які зовсім не цікавляться політикою, в обох країнах не перевищує однієї третини.

Зацікавленість політикою серед польської та української молоді варіюється. Кількість осіб, які на високому рівні цікавляться політикою, є відносно стабільною, але при цьому досить низькою. Найбільш нестабільною є група осіб із середнім рівнем зацікавленості. М. Остапенко в дослідженні політичної культури студентства на прикладі м. Київ зацікавленість політикою серед молоді розглядала крізь призму двох типів: «епізодично-ситуаційного» та «постійно діючого» [111, с. 9]. Застосування цього підходу видається цілком доречним для пояснення ситуації, яку розглядаємо, оскільки зацікавленість політикою серед молоді в Польщі та Україні набирає переважно ознак ситуативного та вибіркового характеру, що в латинській мові відповідає вислову *«a casu ad casum»*. Інакше кажучи, молодь цікавиться політикою тоді, коли остання викликає у неї певний інтерес, який може вплинути на її майбутнє життя, і не тільки у позитивному сенсі, але й у негативному. Це можна порівняти з попитом та пропозицією на вільному економічному ринку.

Як одну з причин, що пропорційно впливає на рівень зацікавленості політикою, як і на прагнення молоді до політичного самовизначення, кристалізації власної політичної та громадянської позиції, прихильності окремим ідеологічним течіям, розглядаємо значущість подій у суспільно-політичному житті країни. До такого припущення нас підвела позиція К. Скаржинської. Дослідниця вважає, що інтерес до політики у Польщі завжди зростав, коли відбувалися непересічні події, а зменшувався після їх нормалізації [270, s. 152]. Я. Гарліцький доповнює, що зацікавленість політикою серед молоді залежить від умов та середовища, в якому вона проживає, а отже, на його думку, політичні орієнтації молоді необхідно досліджувати в період відносної стабільності [194, s. 79]. Відтак проаналізуємо 2010 та 2013 роки в Польщі.

Значний суспільний розголос загибелі верхівки польської політичної еліти в катастрофі під Смоленськом, проведення двох виборчих кампаній (позачергові президентські вибори у червні та чергові місцеві вибори у листопаді) – події 2010 р., які, на нашу думку, зумовили зростання зацікавленості політикою серед молоді. Зовсім протилежним був 2013 р., коли не відбувалися вибори до представницьких органів влади та не сталося інших резонансних суспільно-політичних подій. Власне тому охарактеризуємо 2013 р. як спокійний у політичному та суспільному плані. Відповідно тоді рівень зацікавленості політикою серед молоді зменшився.

Переконані, що приклади двох років достатньо чітко накреслюють взаємозв'язок та залежність зростання або зменшення рівня зацікавленості політикою серед молоді від значущості подій у житті країни. Позитивним щодо багатьох аналізованих тенденцій у Польщі, окрім 2010 р., згідно з соціологічними даними, був також 1996 р. Вважаємо, що відчутний вплив на активність молоді мали тоді події періоду Солідарності, які мотивували її до громадсько-політичної діяльності, як і початки процесу реформування.

Гадаємо, в Україні простежується аналогічна ситуація. Національне піднесення початку 90-х років позначилося на пожвавленні політичної активності усіх без винятку верств населення. У молодіжному середовищі цьому посприяла згадувана Революція на граніті, яка передувала проголошенню Верховною Радою УРСР Акту про незалежність України та стала можливою завдяки солідарності багатьох студентських братств різних вишів [16]. Н. Дюк відзначає, що за допомогою цієї події молодь у Радянському Союзі вперше стала гравцем на політичній арені [180, p. 34]. Утім молодь не була запрошена до участі у формуванні політичної еліти того часу, бо колишня партноменклатурна еліта прагнула не допустити надмірного «омолодження» її представників. Вважаємо, що таке ставлення негативно відбилося на політичній поведінці молоді: вона втратила інтерес до політики, а складна економічна ситуація змусила зосередитися на пошуку матеріальних ресурсів для життя. Лише з настанням 2000-х років, коли

зростала суспільна незадоволеність тодішніми представниками правлячої еліти у вигляді проведення масових акцій протесту (найбільша – «Україна без Кучми»), апогеєм стала Помаранчева революція, тоді серед молоді знову зростає зацікавленість політикою. Натомість політична криза 2005 р., яка набрала ознак стагнації, з подальшим обранням на пост президента В. Януковича, викликала у молоді зворотний процес відчуження від політичних процесів. За браком соціологічних даних ризикнемо стверджувати, що події Майдану 2013–2014 рр. – це ще одна переломна точка, яка змінила рівень зацікавленості політикою серед молоді у бік зростання. Однак, на думку І. Бекешкіної, характерна та притаманна українській молоді аполітичність втілилася в гаслах «Євромайдану» перших днів, коли звучало «Майдан без політиків» [99].

Зіставляючи результати соціологічних досліджень, більш політично зацікавленою видається українська молодь. Пояснити це можна крізь призму значної заполітизованості українського суспільства, коли повсякденні справи набирають політичного підтексту. В. Бебик піддає сумніву такі міркування, аргументуючи, що значна політизація не впливає позитивно на формування політичної культури, оскільки «проста людина більш здатна до прийняття швидких рішень з очікуванням позитивних результатів» [10, с. 12]. З такою авторською позицією неможливо не погодитися, оскільки надмір політичної інформації зумовлює у людини зворотну захисну реакцію – починає вироблятися аполітична позиція.

Для політологів важливіше пізнати глибинні причини небажання молоді цікавитися політикою. У пошуках відповіді на це питання звернемося до дослідження британських науковців (Е. Філдхауса, М. Транмера та Е. Рассела), суть якого розкриває польський науковець М. Гурка. Британці вважають, що, по-перше, неабияку роль у цьому відіграє вік та соціальне походження молоді. По-друге, правляча еліта не помічає бар'єрів, які створюються державою чи іншими політичними інституціями та виключають молодь із політичного життя. По-третє, досить істотне, на нашу думку,

пояснення, що в суспільстві XXI ст. присутні «нові цінності» та громадські рухи, які не становлять жодного інтересу для політичних партій та інституцій, а тому останні не враховують розбіжності в поглядах молоді на життя. М. Гурка називає це «застарілістю державних інституцій та відсутністю ініціатив з боку політичних організацій». По-четверте, причини витікають із перехідного, соціального становища молоді, зокрема з незначного її життєвого досвіду [Цит. за: 199, s. 14]. Варто врахувати міркування науковців, оскільки їх матеріал детально пояснює ключові причини, які формують у молоді аполітичність.

Молоді поляки, як і українці, згідно з соціологічними даними та поданими прикладами, не володіють достатніми знаннями про політику, а зацікавленість політикою, як влучно зауважив В. Лутаєв, набирає здебільшого інформаційної форми [88, с. 40]. Відсутність належних політичних знань, нерозуміння усієї складності та важливості політичних процесів для щоденного життя маргіналізує та віддаляє політику, цікавлячись лише за певних обставин суспільно-політичними подіями. Звернемо увагу, що за десятилітній період членства Польщі в ЄС тамтешня молодь так і не опанувала достатніми знаннями про цю наднаціональну структуру. Це може свідчити, що польська молодь, яка інтенсивно використовує переваги, наприклад, Шенгенської зони, має, однак, неповні уявлення про функціонування ЄС. У такому контексті важко стверджувати, якими знаннями про ЄС володіє українська молодь.

Зацікавленість та знання молоддю історії власної країни, зокрема найновішої, також простежується на середньому рівні. Означає це, що молоді люди чули про певну історичну подію, однак не можуть глибше пояснити її сутність, причини чи наслідки. Такий стан характерний як для молодих поляків, так і для українців. Водночас у Польщі з огляду на питання, які ставилися під час соціологічного опитування, та отримані на них відповіді, можемо зауважити своєрідний молодіжний парадокс. Молодь володіє переважно середнім рівнем знань про певні історичні події, натомість ними

вона особливо не цікавиться, але хотіла б дізнатися. Це можна назвати феноменом сучасної молоді, коли остання публічно не відлучається від певних цінностей, бажає їх пізнати, але переважно це залишається її постулатами. Ось чому Я. Гарліцький наголошував, що дуже важливо враховувати рівень постулатів та рівень реалізації при дослідженні політичної культури. У такому контексті постає запитання, що ж становить перешкоду для набуття історичних знань? А якщо молодь не цікавиться тим, що було до неї, тоді чи зможе вона прогнозувати поведінку суспільства у майбутньому? Відповіді, вважаємо, треба шукати в наступних компонентах політичної культури. Водночас, невисокий рівень історичних знань української молоді має викликати занепокоєння українського суспільства, особливо коли чергові покоління політичної еліти повторюють подібні помилки, чого не мало б статися.

Засвоєння політичних та історичних знань відбувається різними шляхами. Безсумнівно, базову інформацію польська та українська молодь отримує у школі, в родинному колі, коли відбувається засвоєння знань «під примусом». Натомість із часом пріоритетність джерел інформації змінюється. Як можна було переконатися, постійним джерелом є телебачення, незамінним стає також Інтернет.

Загалом пізнавальний компонент політичної культури сучасної польської та української молоді характеризується двозначністю. Молодь не є повністю аполітичною, вона цікавиться політикою, але на інформаційно-комунікативному рівні.

Ціннісний компонент. У життєвій ієрархії цінностей польської та української молоді домінують цінності, які стосуються їх особистого життя, натомість традиційні цінності зі сфери політики для них мають усе-таки другорядне значення. Слушною є позиція М. Лучевського, який вважає, що «хоч польська молодь пройшла свою кризу, проте напрочуд мало змінилося в її цінностях: надалі важливою для неї залишається релігія (хоча вона все рідше ходить до костелу), сім’я, любов, робота, кар’єра і спокійне життя. Такі

цінності не віщують революційних змін» [221]. У цьому контексті актуальними будуть пояснення голландського науковця Л. Галмана, який вважає, що нові політичні цінності все більше стосуються життя особи. На його думку, сучасні політичні явища не відповідають таким старим цінностям, як, наприклад, включення до політичного конфлікту поляризації по лінії «ліві-праві». Натомість домінантного значення набуває рівність прав, свобода, що загалом часто називають новою політикою [200, s. 366–370].

У свідомості молодих громадян сучасних Польщі та України, як засвідчили дослідження, переважає слово «свобода», на відміну від попереднього комуністичного періоду, коли прерогативу мало слово «обмеження». Адже останнє, на нашу думку, є гальмом їх особистісного розвитку та асоціюється з видом покарання, яке передбачається кримінальним кодексом. У такій поведінці молоді бачимо історичний підтекст. На європейському просторі свобода завжди була однією з ключових цінностей. Ще в Стародавній Греції вона розглядалася з подвійним значенням: свобода спільноти від чужого впливу та свобода індивіда від тиранії. Така інтерпретація свободи стала невід'ємним елементом розвитку європейської цивілізації [172, s. 16]. На жаль, молодь інколи трактує свободу в категоріях вседозволеності, що аж ніяк не збагачує її рівень політичної, а передусім загальної культури.

Недостатні політичні знання молоді видаються причиною того, що вона не може чітко визначитися з кращим політичним режимом. Відповідно зростає кількість осіб, яким важко відповісти на це питання. Проте, як можна було зауважити, чим довше людина проживає в демократичному суспільстві, тим більше вона усвідомлює його переваги, а не тільки вади.

Парадоксальним видається те, що українська молодь є більш продемократично налаштованою, ніж польська, зокрема якщо взяти до уваги рейтинг Індекс демократії, який визначається журналом «Економіст». Так, згідно з даними 2007 р., Польща займала 48 місце, а Україна – 69. Натомість у 2011 р.: Польща – 45, а Україна – 79. Як зазначено в поясненні, зниження

рейтингових позицій України пов’язано зі зміною політичної культури її населення [280]. Більше того, серед української молоді найменший відсоток тих, кому важко вибрати кращий політичний режим. Підсумовуючи, відзначимо, що молоді поляки не мають безпосереднього досвіду буття в умовах іншої форми політичного режиму, крім демократії. Адже для сучасної польської молоді демократія є природним середовищем їхнього існування. Відповідно всі життєві негаразди вони пов’язують із її недосконалим функціонуванням, а значить – шукають альтернативу. В Україні за роки незалежності демократія, де-юре, не зникала, але, де-факто, не мала стабільного розвитку, оскільки були періоди, коли оприявнювалися ознаки авторитарного режиму. За таких обставин українська молодь, відчуваючи позитивні та негативні прояви функціонування демократії й автократії, вважає першу, безсумнівно, кращою.

Молодь як у Польщі, так і в Україні не має ще виробленої політико-ідеологічної позиції, що у її віці вважається цілком природним явищем, оскільки вона саме проходить інтенсивний етап політичної соціалізації. Однак з цього приводу можемо апелювати до неї за небажання збагачувати свої політичні знання. Польський науковець П. Шпєвак вважає, що молодь сьогодні не звертається до ідеології, оскільки сприймає світ та події у ньому прагматично та різносторонньо, не зводячи їх пояснення до рамок конкретної теорії. На думку ж науковця, така позиція молоді є водночас її позитивною та негативною рисою [273]. Вважаємо, що в такому разі доречніше акцентувати на позиції К. Маннгайма про прихований потенціал молоді, але кристалізація поглядів вимагає внутрішньої зацікавленості останньої до пізнання політичних ідеологій, освоєння та осмислення політичних концепцій, теорій.

В обох державах молодь голосує за ті політичні партії, виборчі гасла яких їм світоглядно близькі, також спостерігається змінність партійно-ідеологічної позиції. Молодіжний радикалізм та максималізм виражаються в тому, що найбільше голосів молоді здобувають партії, які пропонують радикальні зміни у державі, а також популісти. Фактично молодь голосує за

новостворені політичні партії з незаплямованою ще політичною репутацією, від яких очікує ведення політики нової якості. У цілому ж електоральні уподобання молоді, за винятком вище названих партій, не надто відрізняються від підсумкових результатів певних виборів. На нашу думку, це результат поширення популярної культури, яка демонструє політичні настрої всього суспільства.

Молоді поляки, згідно з соціологічними даними, є більш патріотично налаштованими, ніж українці, особливо в питанні про гордість за своє громадянство. Ризикнемо вже вкотре зазначити, що молоді українці після подій Майдану 2013–2014 рр., а також зважаючи на ведення бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей, стали більш патріотичними. Однак якщо розглядати патріотизм як схильність молоді після закінчення університету залишатися працювати у своїй країні, то як у Польщі, так і в Україні за цим критерієм спостерігатимемо негативну тенденцію. Пошук кращих умов життя – причина того, що молодь залишає країну, дистанціюючись від внутрішніх політичних процесів та зосереджуючись на економічному інтересі. Про міграцію польської та української молоді писав польський науковець В. Помикало. На його думку, така еміграція, особливо з України, є більш шкідливим та негативним явищем для українського народу, ніж для польського [125]. Рівень релігійності молодих поляків знижується, тоді як українців – зростає.

Позбавленими суперечності є зовнішньополітичні орієнтації молодих поляків та українців, які вважають європейський вектор розвитку своїх держав безальтернативним. В Україні молодь відіграла більш відчутну роль на цьому шляху – вона не тільки пришвидшила інтеграційні процеси, але й відстоювала європейську інтеграцію.

Загалом аксіологічна складова політичної культури польської та української молоді також характеризується неоднозначністю. Молодь прагматично дивиться на світ та сприймає і відбирає для себе те, що є найнеобхіднішим у її повсякденному житті. Вона, з одного боку,

висловлюється за демократичний режим, декларує свою прихильність та відданість певним демократичним цінностям, однак, з іншого, фактично не завжди їх наслідує. Виникає питання: які це демократичні цінності? Ж. Томассен до головних цінностей демократії відносить свободу, рівність та солідарність, які мають різну вагу у свідомості людей. Серед цих трьох цінностей він виділяє свободу як цінність, яка дуже часто згадується, до того ж свобода – це перша цінність у гаслі Французької революції: «Свобода, рівність, братерство». У політичній думці однак триває дискусія навколо цих цінностей, адже «чим більше рівності, тим менше свободи» [281, s. 485–487].

Оцінно-афективний компонент. Молодь у Польщі, як засвідчили соціологічні дані, порівняно з молоддю України, краще оцінює та вірить у здатність власними зусиллями змінити своє життя. Позиція української молоді, на нашу думку, є більш ніж зрозумілою, оскільки стара управлінська система, корупція та вирішення справ за допомогою телефонного дзвінка роблять її залежною від матеріальних цінностей, знайомств, натомість знання чи талант відіграють у житті не основну роль. У цьому контексті зазначимо, що в Україні ще з 2007 р. у структурі Національної академії педагогічних наук України функціонує Інститут обдарованої дитини, діяльність якого спрямована на підтримку дітей та молоді у розвитку їх обдарованості, талантів [71]. Вкотре зіштовхуємося з парадоксом, коли держава в особі уповноважених органів та осіб усвідомлює значення обдарованої молоді в інноваційному розвитку країни, але не сприяє створенню належних, але не методичних чи дидактичних умов навчання, а реальних умов життєвого розвитку в середовищі існування. Адже молодь не є патерналістично налаштованою, вона лише прагне, аби були забезпечені однакові правила співжиття у суспільстві.

Попри те, що молодь надає перевагу демократії, ігноруючи недемократичні режими, в обох державах вона оцінює рівень функціонування демократії радше негативно та критично. Як згадувалося вище, молодь прагматично дивиться на політичні реалії, тому сприймає

демократію такою, якою вона є. Вважаємо, що в основу позиції молоді закладено як об'єктивні, так і суб'єктивні судження. Також враховується рівень життя особи, функціонування й доступність освіти, медицини, умови навчання, ведення бізнесу тощо. Тим паче, що в добу «інформаційних воєн» усе частіше на формування особистого світогляду молоді впливає інформація зі ЗМІ, які інколи досить критично налаштовані щодо рівня функціонування демократії [273]. У такому контексті більш незадоволеними функціонуванням демократії є молоді поляки. П. Шпєвак вважає польську молодь критичною щодо всієї політики і водночас нездатною щось змінити [273]. На нашу думку, аналогічно можна охарактеризувати й молодих українців.

Негативна оцінка демократії позначається на високому рівні недовіри молоді до діяльності окремих органів державної влади чи політиків. Згідно з соціологічними даними, більшу недовіру декларує українська молодь, оскільки, по-перше, суспільна ментальність народу не позбавлена ще стереотипного ставлення до влади як до «чужої», а, по-друге, політика етатизму і надалі домінує в підходах української влади. Найбільший рівень довіри все-таки зберігається в молоді до найближчих родичів, друзів, а в Україні це ще збройні сили. Насторожує високий рівень довіри саме молодих українців до ЗМІ, що в добу інформаційних воєн може бути використано для маніпуляції молодіжною свідомістю.

Основні причини такого негативного ставлення до влади серед молоді розкрито у відповідях на питання про політичні партії та політиків. Встановлено, що джерелом поведінки молоді є поведінка самих політиків, які нехтують базовими принципами та засадами у своїй діяльності. Адже використання ними інструментів демократії у власних цілях, небажання працювати на благо суспільства, а також неможливість молоді вплинути на хід політичних процесів формують в неї негативне ставлення до демократії. Ще одне, на що звертає увагу молодь у політиці, це те, що політика є брудною політичною грою [198, s. 17]. Такі дослідження засвідчують, що

молодь не бажає погоджуватися з перебігом сучасних політичних процесів, тобто її меншою мірою властивий конформізм.

Критикуючи владу, даючи їй негативні оцінки, молодь прагне змін. Молоді люди в Польщі заявляють, що мають створюватися нові політичні партії, а в Україні бажають нових, незаангажованих та активних політичних лідерів. На нашу думку, це вкотре підтверджує життєвий молодіжний максималізм. Адже необхідність у нових постатях, зокрема в Україні, була відчутною завжди, при одночасній відсутності відповіді на питання, а хто ж має ними стати? Найвірогідніше, що сучасна молодь і є ці нові постаті, а тому рівень їх особистої сформованості, прагнення набути політичної, правової культури впливатиме на оновлення української політичної еліти. Адже Україні потрібні «сучасні» люди, високоосвічені, з управлінськими вміннями та лідерським характером.

При негативно сформованих оціночних судженнях польської молоді вона відносно некритично ставиться до діяльності польських євродепутатів. На нашу думку, тут існує роздвоєність: по-перше, відомо, наскільки зацікавленою є польська молодь у політичних справах ЄС; по-друге, остання не настільки ретельно та прискіпливо ставиться до діяльності євродепутатів.

Оціночні судження молоді про політику свідчать про те, як вона внутрішньо сприймає політичні процеси, які відбуваються у державі. Вважаємо, що молодь переважно оцінює їх негативно та критично. Видається недоцільним апелювати до молоді, що у такій оцінці вона керується виключно емоційним сприйняттям дійсності, натомість цілком зрозуміло, що спирається також на прагматичний підхід. Звідси, поставлені оцінки діяльності політиків – це зворотний відгук про виконану ними роботу.

Поведінковий компонент. Виборча активність польської та української молоді відображає змінну хвилеподібність їх зацікавленості політикою. Досить чітко простежується, що конкретний вид виборів впливає на вибір молоддю електоральної поведінки, тобто йти чи не йти голосувати. У Польщі, наприклад, як можна було зауважити, молодь та суспільство загалом

є найменш активними на виборах до Європарламенту. Іншими словами, цей орган європейської спільноти, як видно з позицій польської молоді, не так уже й суттєво впливає на її щоденне життя, тож вона не бачить сенсу витрачати свій вільний час на діяльність, яка не принесе користі. На думку К. Шафранєц, польська молодь політично «не спить», оскільки у відповідні моменти здатна змінити хід політичного процесу, як було на парламентських виборах 2007 р. Утім така констатація факту, як зазначає науковець, не дозволяє робити оптимістичний прогноз. Адже суспільно-політична активність молоді була короткотривалою і не стала подією, навколо якої сформувалося б покоління [277, s. 69]. Електоральну культуру молодих поляків, за класифікацією І. Поліщука, віднесемо до достатньо демократичного типу, зважаючи на те, що їх виборча активність зростала.

Натомість молоді українці демонструють зменшення виборчої активності, а тому їх електоральна культура переходить від високо демократичного типу у 2004 р. до кризового у 2014 р. Особливої гостроти набрала проблема низької явки молоді на позачергових парламентських виборах 2014 р., що після зростання суспільно-політичної активності в листопаді 2013 р., на нашу думку, розглядається як початок зворотної і водночас небажаної з точки зору демократії тенденції. Участь у голосуванні є вираженням легітимності влади, а тому схильність молоді до виборчої абсенції не сприяє зміцненню демократичних процесів. З іншого боку, вважаємо, що низька виборча активність молоді є своєрідним бойкотом та опротестуванням політики й подій, які відбуваються у цій сфері, та сигналом для сучасного українського політикуму. Звернемо також увагу в цьому контексті на зростання потоків еміграції української молоді, яка виїздить за кордон не тільки з метою працевлаштування, але й навчання. Наприклад, згідно з даними Головного статистичного управління Польщі, в 2013–2014 навчальному році близько 15 тис. українських студентів здобували вищу освіту в цій країні. І це лише одна держава, в якій частка українських студентів серед усіх студентів-іноземців є найвищою 42 % [262, s. 365]. За

кордоном молоді люди не завжди голосують, оскільки, по-перше, велика кількість із них не зареєстрована на консульському обліку (за даними Міністерства закордонних справ України (див. Додаток А) станом на 31 грудня 2013 р. на консульському обліку в Польщі перебувало 2 517 осіб, а станом на 31 грудня 2014 р. – 4 495, тобто тих, хто має можливість взяти участь у голосуванні за межами України, однак дипломатичні установи не ведуть облік у розрізі вікових груп). По-друге, дуже мала кількість виборчих дільниць, які створюються при українських дипломатичних установах (на позачергових парламентських виборах 2014 р., за даними ЦВК, за межами України були створені 122 виборчі дільниці [158]). За браком даних неможливо назвати кількість молодих українців, які, наприклад, взяли участь у голосуванні на виборчих дільницях, розташованих у Польщі, чи скільки з них приїхало в Україну, щоб проголосувати за місцем постійної реєстрації. З іншого боку, слід враховувати позицію І. Букрєєвої, що «молодь в Україні оцінюється як об'єкт політики, а не як суб'єкт, тому не завжди молода людина відчуває себе потрібною в державотворчих процесах» [18, с. 23].

Британська виборча комісія у 2002 р. в опублікованому звіті на тему «Виборча залученість та молоді люди» робила спробу розкрити причини, що викликають електоральну пасивність: 1) молодь переконана, що її голос не вплине на кінцевий результат; 2) молодь здатна до політичної апатії, яка проявляється у відсутності зацікавленості політикою; 3) молодь не має почуття впливу на перебіг подій, а тому переконана, що її голос нічого не змінить; 4) молодь є відокремленою і трактує політику як сферу «не для молодих людей»; 5) молодь не має достатніх політичних знань, аби правильно зробити свій вибір; 6) молодь є практичною, а голосування забирає надто багато часу [286]. Цей перелік, на нашу думку, є узагальненням причин, через які молодь схильна до аполітичності, політичної пасивності і т. д. У 2011 р. соціологи ЦБОС запитали поляків: «Чи погоджуєтеся Ви із твердженням, що голосування на виборах є обов'язком для кожного громадянина?». Серед усіх вікових груп домінувала відповідь

«так», однак чим молодша вікова група, тим більше було негативних відповідей. Із цим твердженням не погодилися 29 % респондентів віком 18–24 роки [178, s. 2]. На нашу думку, це засвідчує, наскільки сучасна молодь готова брати на себе політичну відповідальність за розвиток держави. Тому слушно зазначив М. Гурка, що «виборча явка, а також процес вибору влади, зокрема серед молодих, переживає кризу» [199, s. 13].

Залученість молоді до діяльності різних громадських організацій політичної спрямованості також не є надто високою, навіть навпаки – низькою. Натомість коли йдеться про членство у громадських організаціях неполітичної спрямованості, то така активність зростає, зокрема серед молодих поляків. Молодь активно долучається до різноманітних акцій, які приносять їй задоволення та цікаве проведення вільного часу. У такому контексті погодимося з позицією К. Шафранєц, що молодь як у Польщі, так і в усій Європі змінює центр своєї активності із організацій чи товариств політичного характеру на користь безпосередньої, короткотривалої діяльності, яка стосується зовсім інших сфер. Тож «зосередження значної уваги молоді на собі, своїх життєвих цілях вказує, що ми маємо справу з поколінням, яке є егоцентричним, аполітичним, більш відданим кар'єрі та гедоністичному задоволенню від розваг, а не таким, що бажає впливати на форму суспільного життя» [277, s. 43, 65].

Український історик Я. Грицак у квітні 2013 р. на лекції для київських студентів акцентував, що молодь не схильна до реальних протестів чи бунтів, а така її активність зводиться до «лайкання» в соціальних мережах [40]. Іронізували навіть, що у 2013 р. Помаранчева революція відбулася б на рівні кількості «лайків» у соціальних мережах. На нашу думку, політична свідомість української молоді, як і її політична поведінка, з квітня 2013 р. до квітня 2014 р. зазнала глибоких трансформаційних змін. Однак це не означає, що протестну участь можна прирівняти до участі у творенні політики, оскільки остання вимагає мислення, заснованого на раціональності.

Відповідно молодь легше залучається до неконвенціональних форм політичної участі (акції, протести, вираження громадянської непокори), аніж до конвенціональних (вибори). Молодіжний максималізм, емоційність, надмірний радикалізм становлять причини, які, на нашу думку, формують модель політично пасивної участі. М. Міліневський розглядає цю проблему не тільки негативно, але й позитивно. Позитивний аспект, на його думку, полягає в тому, що політична пасивність сприяє послабленню гостроти політичних конфліктів, тоді як негативний – може призвести до відчутного зменшення кількості професійних політиків [98, с. 142].

Тенденція до зростання рівня крайніх націоналістичних настроїв і рухів серед молоді, на думку А. Сташяк, притаманна сучасній Європі. Причини такої поведінки молоді, як зазначає польська дослідниця, походять від «економічної кризи, яка існує протягом кількох років та з якою не можуть справитися ні країни-члени, ні ЄС загалом» [274, s. 188]. Це досить небезпечна тенденція, оскільки молодь, як звичайно, досить довго «мовчить», проте вибух її емоцій може спричинити до непередбачуваних наслідків. Хоча інші науковці переконані, що «сучасна молодь, з одного боку, є менш радикальною, ніж їх батьки, але з іншого, – значно вимогливішою від них» [249, s. 212].

Узагальнити політичну поведінку молоді можна влучним твердженням В. Лутаєва, який називає її «маятниковим рухом – від формальної вимушеної участі до неучасті» [88, с. 40]. Загалом соціологічні дані підтверджують, що попередні три компоненти політичної культури співвідносяться з поведінковим як причина і наслідок, тобто між ними існує чіткий причинно-наслідковий зв’язок (див. Додаток Б).

Чи дійсно молодь становить групу аполітичних громадян? З визначення дізнаємося, що аполітичність «це не тільки політична пасивність, але й відсутність політичної орієнтації та знання основних політичних проблем своєї держави» [98, с. 141]. Виходячи з аналізу, не бачимо достатніх

підстав вважати польську та українську молодь повністю аполітичною, хоча й заперечувати її схильність до такої позиції не можна.

Підсумовуючи, можна сказати, що політична культура сучасного молодого покоління Польщі та України ближча між собою, ніж із політичною культурою відповідно їх старших поколінь. Молодь є більш прагматичною і сприймає суспільну дійсність не крізь призму ідеологій чи взаємозв'язків, а з огляду на те, що вона реально за свою діяльність зможе отримати. Адже остання, наприклад, розглядає державу як форму організації життя в категоріях суспільного договору. Молодь усвідомлює, що працюючи, сплачує податки, тому й вимагає від держави повернути їй це у вигляді різних благ. Тоді як старше покоління цих країн сприймає державу, державну владу радше як імператив, якому громадяни зобов'язані вірно служити і нічого не вимагати. Подібність же політико-культурних цінностей сучасної польської та української молоді можна пояснити поширенням масової культури, яка з розвитком інформаційно-комунікативних технологій розповсюджується на весь світовий простір. Молодь є одним із ключових її адресатів, оскільки дуже швидко сприймає те, що популярне і модне в сучасному світі. У проаналізованому матеріалі можемо знайти елементи саме американської версії масової культури (наприклад, схильність молоді до участі в різних шоу, акціях, які приносять задоволення) [90], яка активно поширюється й на європейський континент. Більше того, «масова культура оточує нас не залежно від того, хочемо ми цього чи ні. Від нас, однак, залежить те, в який спосіб її використовуватимемо і який вплив вона здійснюватиме на нас» [228, s. 28]. Тоді як існуючі відмінності, про які йшлося вище між молоддю, зокрема у ціннісно-нормативній системі, ставленні до політичної влади походять з історичних особливостей політичного розвитку цих народів.

Погоджуючись з думкою Р. Маженцького, що «позиції, цінності і зразки поведінки молодих людей є надзвичайно важливим джерелом знань щодо проблем та успіхів цілого суспільства» [227, s. 10], тоді з розбіжностей,

які існують у політичній культурі польської та української молоді, виходить, що демократія в сучасних умовах перебуває у кризовій фазі. Криза демократії, як зазначає Ж. Томассен, не випливає з того, що люди хочуть іншої форми правління, а з того, що люди незадоволені рівнем функціонування сучасної демократії, тому й вимагають від неї більшого. Він також вважає, що зменшення довіри до політиків чи до органів державної влади, пасивність політичної участі робить усіх людей сучасності «свідками поступового зникнення легітимізації демократії» [281, s. 499]. Міркування Ж. Томассена підтверджуються тим, що як польська, так і українська молодь підтримують демократичні основи, але вимагають від демократії значно більшого, не маючи достатньо знань про неї та її можливості. Натомість незнання не перешкоджає їм недовірливо ставитися до демократії та обраних ними представників влади. Таку взаємозалежність пояснив Р. Даль: «від того, що виборці все менше довіряють вибраним ними лідерам та політичним партіям, демократія переживає кризу і отримує збиток» [46, с. 8].

Саме тому, на нашу думку, становлення демократії в Польщі та Україні, не супроводжувалося однозначно трансформацією та розвитком демократичної політичної культури молоді. Культури, яка б повністю відповідала викликам демократії та сприяла утвердженню її цінностей у суспільстві. Для того, щоб використати потенціал політичної культури до пояснення та прогнозування розвитку певних політичних явищ, застосуємо методику Я. Гарліцького [194, s. 300–301]. Визначатимемо спільні функціональні та дисфункціональні елементи політичних культур польської та української молоді щодо розвитку демократичного політичного режиму в обох країнах. У межах пізнавального компоненту функціональною видається здатність розпізнавати політичну інформацію з різних джерел. В аксіологічному – засвоєння демократичних цінностей та орієнтація на демократичні зміни; в оцінно-афективному – критичний аналіз функціонування політичних інститутів; в біхевіоральному – здатність молоді мобілізуватися при порушенні її прав чи питань, які стосуються її

подальшого розвитку. Дисфункціональним елементом у межах першого компоненту буде низький рівень політичних знань та схильність цікавитися політикою лише на інформаційно-комунікативному рівні, а також фрагментарність політичного мислення; у межах другого – мінливість ціннісно-нормативної системи; у межах третього – недовіра обраним представникам влади; у межах четвертого – ігнорування доступних форм політичної і громадянської участі.

Ці дослідження переконують, що збереження демократії в обох державах залежатиме від того, наскільки молодь усвідомить значущість її безпосередньої участі в політичних процесах, а також як і яке місце відводитимуть молоді представники старших поколінь. Зазначимо, що потенціал у молоді є, так само як і умови для формування політичної культури. Залишається лише бажання стати відповідальними та активними громадянами.

Висновки до другого розділу

В історичному ракурсі політична культура польського та українського народів містить політичні цінності, орієнтації та моделі поведінки, які характерні для суспільств, що перебувають на межі культурного розлому Західної та Східної цивілізацій. Політична культура поляків формувалася у тісному взаємозв’язку із процесом націєтворення та розвитку державності, яка хоч на невеликий період і була втрачена, але це істотно не дефрагментувало політичну свідомість, а навіть сприяло національному зближенню та відтворенню демократичних цінностей попередніх поколінь. Глибоке коріння політичної традиції поляків відображає і назва сучасної держави – ІІІ Річ Посполита, тобто спадкоємниця двох попередніх державних утворень. Тоді як політична культура українців, власне процес її формування, піддавався деконструктивному впливу у вигляді тривалої та циклічної втрати державності, що виявлялося у нав’язуванні домінантними державами їх

власних культурних особливостей. Тому процес націєтворення українців не відбувався паралельно з розвитком державності. Лише наприкінці ХХ ст. ці процеси, разом із процесом формування національної політичної культури, об'єдналися в єдине ціле. Особливості історичного розвитку вплинули на те, що політичній культурі поляків притаманний піддансько-активістський тип та внутрішня однорідність, натомість політичній культурі українців – також піддансько-активістський тип, але вже внутрішня неоднорідність.

Політична культура сучасних молодих поляків та українців відображає політичні традиції їх народів та уособлює політичні тенденції сучасності. У контексті компонентів політичної культури спільною рисою є нестабільність політичних орієнтацій, електоральних преференцій та поведінки. З'ясовано, що сучасні молоді поляки та українці не є повністю аполітичними, як і політично зацікавленими (у сенсі пізнання сутності політичних явищ та процесів). Їх політична активність має здебільшого інформаційно-комунікативний характер та зосереджена на новинах суспільно-політичного змісту, про які вони дізнаються з Інтернету та телебачення. Вироблення сталих політичних орієнтацій супроводжується змінністю їх електоральних преференцій. Молоді люди схильні до вибіркової політичної участі, яка активізується, коли суспільно-політичні процеси торкаються безпосередньо їх теперішнього або майбутнього життя. Натомість вони охоче долучаються до короткострокових акцій, проектів – частіше неполітичного змісту, які приносять їм задоволення від проведеного часу. Тоді як молодіжний радикалізм спричиняє протестну політичну поведінку. Така поведінка молоді не дозволяє владі монополізувати прийняття політичних рішень, але водночас засвідчує невміння або небажання молодих людей свідомо обирати та контролювати владу шляхами, доступними в демократичній державі. В цілому їх тип політичної культури також класифіковано як піддансько-активістський.

РОЗДІЛ 3
РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ НА ШЛЯХУ ЗБЛИЖЕННЯ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ОРІЄНТИРАМИ

3.1. Напрями розвитку політичної культури у контексті нових суспільно-політичних реалій України та викликів європейської інтеграції

Українська державність в умовах, коли старі радянські цінності та стереотипи залишалися у масовій суспільній свідомості поряд із новими демократичними, які робили спроби запозичити у західних демократій, від моменту проголошення незалежності розвивалася гібридним шляхом. Результатом співіснування у політичній свідомості населення двох ціннісно протилежних ідеологій став згадуваний неодноразово масовий суспільний спротив у 2004 та 2013–2014 роках, коли відбувалася боротьба не тільки опозиції з владою за місце у керівній верхівці, але й боротьба прихильників нових демократичних цінностей із прихильниками старих. Українці, на нашу думку, хоч із другої спроби на Майдані, але починають невідворотно переосмислювати своє історичне буття та усвідомлювати, наскільки унікальною історією, культурним надбанням та вигідним геополітичним становищем з усіма життєво необхідними ресурсами вони диспонують. Не менш важливим є те, що українці значно прискіпливіше розпочали пошук комплексу внутрішньо інтеграційних цінностей, які б стали фундаментом для подальшої розбудови української державності, проте вже не гібридної. Звичайно, цей процес є складним, ще більше ускладнюється він дезінтеграційними чинниками різноманітного характеру, але важливо, що триває.

Українці й надалі, як засвідчила багатолітня історія, сподіваються на підтримку в суспільно-політичному розвитку з боку високо розвинутих

західних країн. Однак роблять самостійні кроки, хоч не завжди успішні, у створенні нової суспільно-політичної реальності, відкинувши, найперше, будь-які зв'язки з тоталітарною епохою, які асоціюються зі знищенням українськості та українців. Доречним у цьому контексті видається польський досвід, оскільки поляки змогли безповоротно позбутися ціннісно-ідеологічної складової радянського соціалізму та розпочали одразу будувати засновану на принципах демократизму та збереженні національно-культурної спадщини III Річ Посполиту.

Попри наявну багатопартійність та свободу слова в незалежній Україні, повноцінне утвердження демократичного режиму обумовлює, на нашу думку, реформування неефективної та невідповідної вимогам часу бюрократичної системи, а також викорінення корупції. Це ключові завдання порядку денного не тільки для політичних еліт, але й для усіх громадян упродовж майже чверті століття. Однак економічна криза, значне розшарування між бідними та багатими не сприяють розвитку економічного добробуту та формуванню середнього класу як основи демократії. До того ж, порушення національної безпеки та територіальної цілісності вносять корективи щодо пріоритетності цілей внутрішньої та зовнішньої політики держави. Власне тому внутрішньополітичну ситуацію в Україні після Майдану 2013–2014 рр. можна охарактеризувати, з одного боку, крізь призму позитивних тенденцій у зміцненні державності, а з іншого, – надалі присутні сповільнюючі чинники політичного розвитку. Виходячи з цього та беручи до уваги незавершений процес демократичних перетворень, вважаємо, що за таких умов розвитку потребує передусім політична культура суспільства. Адже вийти із глухого кута, вивести українську економіку з кризи, як переконана Л. Нагорна, неможливо без піднесення рівня політичної культури [104, с. 7].

Ціннісно-ідеологічна трансформація свідомості людини як певний біологічний процес відбувається надзвичайно повільними темпами, оскільки супроводжується виробленням нової моделі поведінки. Натомість нові

цінності найшвидше засвоює та продукує, як показали попередні дослідження, молодь. Саме українська молодь спроможна відіграти роль каталізатора суспільно-політичного розвитку країни, а також стати справжнім носієм нової політичної культури, адекватної з демократичним політичним режимом та готовністю діяти в українських реаліях. Тим більше, своєю участю в громадсько-політичних процесах вона здатна реалізувати задекларовані під час Євромайдану гасла щодо розбудови європейської та демократичної держави.

Ще під час акцій протесту 2013–2014 рр., а також після їх завершення, молодь залучалася до створення та діяльності громадських ініціатив, організацій, об'єднань, які пропонували нове бачення розвитку держави (Реанімаційний пакет реформ), надавали волонтерську допомогу. З початком формування нового складу уряду в 2014 р. молодь, яка закінчила закордонні університети, запропонувала представникам влади свою допомогу (клуб випускників іноземних вишів «Професійний Уряд»). Водночас, як уже зазначалося, молодь проявила виборчу пасивність під час голосування на парламентських виборах 2014 р.

Політична еліта також почала повільно переосмислювати місце і роль молоді у політичних процесах. На згаданих парламентських виборах 2014 р. деякі політичні партії включили до своїх виборчих списків молодих людей – громадських діячів із чіткою позицією, доброю освітою та вільним володінням іноземними мовами. Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» попри те, що є «старожилом» української політичної сцени, порівняно з виборами 2012 р., «омолодила» на половину перші десять позицій виборчого списку особами, вік яких не перевищував 35 років (5 осіб у 2014 р. та жодної молодої особи у 2012 р.). До речі, у ВО «Батьківщина» було найбільше таких осіб у першій десятці серед партій, які отримали мандати в парламенті. До перших десяти позицій списку «Самопомочі» увійшли 4 молоді особи, Радикальної партії Олега Ляшка – 3,

а до «Блоку Петра Порошенка», «Народного фронту» та «Опозиційного блоку» – жодної.

Однак значна зацікавленість молоддю з боку політичної еліти не означає, що молодіжні проблеми нарешті будуть вирішені чи принаймні вирішуватимуться. З проведеного контент-аналізу розміщених на сайті ЦВК передвиборчих програм вище згаданих шести політичних партій, дізнаємося про переважне ігнорування ними молодіжної проблематики. Так, у передвиборчих програмах політичних партій «Блок Петра Порошенка» та «Народний фронт» узагалі не згадуються слова «молодь» чи «молодіжний»; «Самопоміч» прагне відстоювати надання грантів для молодих науковців, упровадження дієвого академічного та студентського самоврядування, а також надання підтримки у проведенні наукових досліджень; «Опозиційний блок» виступає за підвищення соціального захисту молоді, створення пільгових умов для кредитування молодіжного житла, законодавчого вирішення питання першого робочого місця після закінчення навчання, а також розширення мережі позашкільних навчальних закладів; Радикальна партія Олега Ляшка, виступаючи за створення робочих місць, пріоритетність у їх розподілі надає молоді; актуальністю пропозицій вирізняється ВО «Батьківщина», відстоюючи запровадження державних грантів для навчання та стажування молоді в Європі [158]. Проведений аналіз засвідчив, що політичні партії вкотре роблять спроби вирішити молодіжні проблеми, які залишаються невирішеними вже протягом кількох десятків років (молодіжне житло, робоче місце, соціальний захист), хоча з’являються й актуальні (грантова підтримка для навчання).

У Польщі було проведено подібне дослідження із встановленням взаємозв’язку між тим, як висвітлено вирішення молодіжних проблем у передвиборчих програмах політичних партій, та як молодь за них проголосувала. А. Канджя, яка здійснила цей аналіз, зазначає, що у дійсних парламентських та відповідних шкільних виборах (аналізуватимуться далі) 2011 р. молодь становила основну частину електорату політичної партії «Рух

Палікота». На її думку, це досить парадоксальне явище, оскільки програма цієї політичної партії містила найменше положень, які стосувалися молодіжних питань серед програм політичних партій, що за результатами виборів подолали прохідний бар'єр. Дослідниця зробила висновок, що відсутність політичних знань та чітко сформованих політичних преференцій призводить до того, що молодь «купляється» на привабливе [211, s. 58].

Повертаючись до питання України, стає зрозумілим, чому молодь проявляє байдужість до політики. Адже у політичному дискурсі вона не знаходить шляхів вирішення її нагальних проблем. Водночас передвиборчі агітації політиків рясніють гаслами, що «молодь – наше майбутнє», «молодь – врятує Україну», «тільки молодь зможе збудувати нову Україну» і т. д. Одні політики апелюють до молоді через відсутність у неї досвіду, але серед інших панує думка про її «некорумпованість», а отже вона здатна провести ефективні та радикальні зміни. І, як не парадоксально, після парламентських виборів у 2014 р. під час формування складу уряду на деякі посади міністрів призначено іноземних спеціалістів. Віце-президент американського Національного фонду підтримки демократії Н. Дюк у своїй книзі «Наступне покоління в Росії, Україні та Азербайджані: молодь, політика, ідентичність та зміна» розділ про Україну назвала: «Україна: земля парадоксів», зазначаючи, що для українського суспільства характерні суперечливі тенденції, які інколи досягають парадоксу [180, p. 33]. А в даному випадку пояснюють розбіжності між декларативними постулатами та реальними діями. Звичайно, ідеться не про те, що молодь повинна обійняти міністерські посади, а про її реальну підготовку до такої політичної участі у майбутньому.

Демагогія політиків, які прагнуть здобути електоральну підтримку, на нашу думку, домінує над їх реальними діями спрямованими на вирішення молодіжних проблем. Тому надавати таку підтримку молоді, зокрема навчати її політичної грамотності, необхідної для розроблення нової політичної філософії розвитку держави, беруться неурядові організації, наприклад,

програма Благодійного фонду Богдана Гаврилишина «Молодь змінить Україну». На думку засновника цього фонду – економіста, українця за походженням Б. Гаврилишина: «трансформувати українську державу й суспільство зможе нова генерація – молоді люди віком від 20–22 до 35 років, які отримали хорошу освіту» [29, с. 17]. Залучення ж молодої генерації до політичного життя, на нашу думку, неодмінно призведе до переформатування українського політикуму.

Такі наукові дослідження переконують, що в Україні, по-перше, вкотре з'явилися умови для зміцнення державності, заснованої на цінностях демократизму та відтворенні власної історичної й культурної спадщини; по-друге, у цих процесах особливе місце відводиться молоді, однак остання не завжди має бажання та належний рівень освіти для діяльності; по-третє, нам відомо, яким політичним потенціалом диспонує сучасна українська молодь, але також відомо і про її схильність до політичної алієнації, а тому, по-четверте, нові суспільно-політичні реалії диктують необхідність пошуку шляхів оновлення її політичної культури, а на шляху європейської інтеграції – зближення з демократичними цінностями цієї спільноти.

Питання формування політичної культури в українському суспільстві активно обговорюється від часу проголошення незалежності. Проте, як зазначає В. Бебик, дискусія зводиться до питань політичної культури влади, еліти, політичних партій, за винятком політичної культури молоді. Якщо ж хтось і згадує про неї, то ідеться про беззаперечну позицію щодо необхідності формування такої культури, однак без чіткого уявлення, якою вона повинна бути і як повинен відбуватися процес політичної соціалізації молоді [10, с. 11]. Давньоримський філософ Л. Сенека свого часу писав, що «для корабля, який не знає, в яку гавань йому йти, жоден вітер не буде попутним» [Цит. за: 236, s. 9]. Тому без чітких уявлень щодо форми і змісту політичної культури молоді, на нашу думку, процес її формування буде і надалі сповільнюватися, навіть у далекій перспективі. Слід врахувати також і застереження В. Ребкала, що «передача молодим громадянам традиційних

елементів політичної культури завжди повинна доповнюватися виробленням навичок самостійного пошуку вирішення проблем, нових методів здійснення завдань, які постають перед молоддю, формуванням нових елементів сучасної політичної культури» [121, с. 407].

Перед тим, як перейти до опрацювання напрямів розвитку політичної культури української молоді, доречно зауважити, що у даному контексті спиратимемося на результати вже проведеного порівняльного аналізу. Таким чином, ми відповіли на питання: «Як є?», а тому залишається: «Як повинно бути?». Проте дотримуватимемося позиції М. Сурмачинського, який застерігає науковців від використання модальних дієслів «треба», «повинно», «зробимо». На його думку, такі слова пронизані багатозначністю, а допускати цього в суспільно-політичних дослідженнях не можна [276, s. 64]. Звідси, спроба такого аналізу міститиме систематизуючу та рекомендаційну складову. З іншого боку, наш підхід може бути підданий критиці науковцями за спробу нав’язати молоді певні політичні ідеї. Зазначимо, що така думка є хибною, оскільки суперечить фундаментальним демократичним засадам. Молоді, як вважаємо, не може нав’язуватися жодне політико-ідеологічне сприйняття світу, але чого безсумнівно вона потребує, так це належних політичних знань. Адже *«scientia potentia est»,* що у перекладі з латинської означає: «знання – це сила». В такому разі, завдання науковців полягає в опрацюванні фундаментальних та методологічних основ політичного виховання молоді, які б стали концептуальною основою для діяльності відповідних органів державної влади, громадських організацій, політичних партій тощо.

Враховуючи умови глобалізованого світу, регіональні інтеграції, поширення масової культури, вважаємо, що в цілому розвиток політичної культури української молоді мав би бути спрямований на збереження української ідентичності, власного «обличчя» [90, с. 5], тобто, не тільки черпати закордонні цінності, а й демонструвати та розкривати власну

культурну самобутність. У цьому контексті, виокремимо напрями її розвитку.

По-перше, це розвиток її демократичності. Арістотель писав: «законодавець повинен з особливою увагою ставитися до виховання молоді, адже в тих державах, де цим нехтують, державному устрою завдається шкода» [2, с. 213]. Перефразовуючи, можемо припустити, що утвердження демократії та демократичних цінностей в Україні залежатиме від того, наскільки правляча еліта, освітяни та й узагалі суспільство подбають про розвиток демократичної політичної культури молоді. У цьому переконаний і О. Рудакевич, який вважає, що формування демократичної політичної культури в Україні обов'язково супроводжується утвердженням демократії [134, с. 43].

Що ж розуміється під демократичною політичною культурою? Г. Алмонд та С. Верба у своїй праці ставили питання, чи існує демократична політична культура, яка б відповідала демократичній політичній системі? У пошуках відповіді вони підсумовують, що ідеальною була б раціонально-активістська модель політичної культури, коли рівень зацікавленості громадян політикою є високим. При цьому вони добре поінформані, при прийнятті рішень керуються розумом, а не емоціями та беруть активну участь у суспільно-політичному житті [168, p. 473–474]. Підхід Г. Алмонда та С. Верби до визначення демократичної політичної культури можна вважати, як уже зазначалося, занадто ідеальним, тому американські науковці не випадково звернулися до іншого концепту – громадянської культури.

Натомість питання дефініції демократичної політичної культури надалі залишається дискусійним. Українська дослідниця Т. Пояркова розглядає її як «ідеальний вимір відносин між окремою особою та державою, за яких забезпечується свобода окремого громадянина засобами політичної демократії» [126, с. 7]. Погодимося з Т. Поярковою, оскільки, коли такі відносини будуватимуться за принципом свободи, кордони якої закінчуються

там, де починаються кордони свободи іншої особи, тоді й існуватимуть підстави вважати політичну культуру демократичною.

Російські ж науковці демократичну політичну культуру розглядають у контексті забезпечення існування громадянського суспільства при збереженні свободи як головної цінності, яка передбачає наявність різних центрів влади. При цьому основна риса такого типу політичної культури – це «згода не згоджуватися» із протилежними позиціями членів суспільства [117, с. 18]. На думку згаданого українського авторського колективу під керівництвом С. Рябова, найважливішою рисою демократичної політичної культури є «вміння громадян вимагати від уряду служити їхнім інтересам і справедливим потребам» [118, с. 10].

У поданих визначеннях демократична політична культура розкривається крізь призму аксіологічної побудови. Тож можемо припустити, що залежно від того, які цінності домінують у політичній культурі, визначається ступінь її демократичності або недемократичності. У цьому контексті Ж. Томассен ставить актуальне питання і дає не менш влучну відповідь: «Чи люди в усьому світі підтримують демократичні цінності? Відповідь на це питання залежить від визначення демократії» [281, s. 498]. Однак не можна оминути таку складову, як політична поведінка, яка, виходячи із суті теорії демократії, є активістською.

Однією з ключових засад, на які спирається демократична політична культура, як і демократія, є довіра. К. Ньютон вважає, що суспільна довіра і демократія взаємопов’язані, оскільки значно легше будувати демократію, де особи мають взаємну довіру [240, s. 425]. Підкреслимо, що один із найвищих рівнів і суспільної, і політичної довіри належить шведському суспільству, демократія якого вважається найефективнішою у світі. Наприклад, громадяни Швеції вірять у дієвість органів державної влади, відчувають їх компетентність та справедливість у вирішенні політичних, соціальних й економічних питань. Тому їх виборча явка також є найвищою у світі – перевищує 80 %, враховуючи, що голосування не є обов’язковим.

Українська молодь, як можна було зауважити з попереднього розділу, негативно ставиться до ключових інститутів демократії, втрачає довіру до обраних представників влади. Тому розвиток демократичності її політичної культури, на нашу думку, залежатиме від того, наскільки можливим є відновлення взаємної довіри з обох сторін (влади і молоді).

Німецький вчений Г. Меєр дотримується позиції, що формування демократичної політичної культури відбувається у повсякденному житті громадян та стосується не тільки сфери політики, а й різних сфер суспільного життя. Він також робить спробу визначити демократичність процесів, які відбуваються у суспільстві, що, на його думку, залежать від того, «як ставимося до себе в сім'ї, у школі, на роботі чи поза нею; як передаємо цінності, як ними живемо в різних спільнотах; як здійснюємо владу і на чому тримається її авторитет; як реалізуємо наші інтереси, регулюємо конфлікти і дбаємо про їх справедливе вирішення; в який спосіб беремо відповідальність за себе та інших; чи цікавимося політикою і чи є поінформованими, як розмовляємо з іншими про політику, чи залучаємося до політичного процесу і вибираємо політичні партії» [229, s. 9–10]. Більше того, О. Рудакевич зазначає, що на процес формування демократичної політичної культури, зокрема молоді, неабиякий вплив має масова та популярна культура. До речі, останню не слід порівнювати з поп-культурою, оскільки, за визначенням українського науковця, вона розглядається як «складова суспільної культури, яку розуміє та сприймає більшість населення» [135, с. 121]. Про це також пише і Л. Півнева, яка докладно розглядає взаємозв'язок та приклади популярної культури з політичною культурою, зокрема демократичною [114].

Не можна оминати і те, як зазначає В. Бебик, що процес формування демократичної політичної культури молоді слід спрямувати на виховання у неї поваги до закону. Проте, як зазначає науковець, коли чиниться безправ'я, молодь повинна активно цьому протидіяти всіма дозволеними методами, щоб захистити, відновити або не допустити порушення конституційних прав та

свобод [10, с. 13]. Погоджуємося з такою позицією, оскільки «найглибшою причиною сучасної кризи в Україні, як вважав В. Лісовий, є передусім успадкована від минулого духовна криза – занадто високий рівень морального, політичного, правового нігілізму» [87, с. 7].

Відтак демократична політична культура – це культура, яка заснована на принципі «знаю і дію» у політичній сфері, базується на засадах політичної довіри, поваги і толерантного ставлення до інших політичних цінностей та ідеологій. Водночас розвиток демократичної політичної культури української молоді – це набуття політичних знань про демократію, демократичні інститути та їх значення у житті громадянина, розвиток вміння досягати політичного консенсусу, засвоєння цінностей демократії, вивчення встановлених законом правил і норм взаємного співжиття у суспільстві, що в цілому сприятимуть виробленню активної громадсько-політичної позиції. У цьому контексті влучно висловився В. Бебик: «становлення демократичної культури – це саме підхід до культури злагоди, це світоглядна революція, стратегія державного будівництва, культурного відтворення молодого покоління нації» [10, с. 30].

По-друге, це розвиток навколо цінностей, які внутрішньо інтегрують українську молодь та формують замість фрагментарної – консолідовану політичну культуру. Культури, яка б слугувала чинником єднання молодих українців із заходу та сходу, півночі та півдня країни, а не поглиблювала між ними розкол за різними критеріями. Звичайно, ступінь фрагментарності політичної культури української молоді є значно нижчим, ніж суспільства загалом, однак певні прояви і надалі присутні.

Повністю подолати ціннісно-орієнтаційну різнополярність у політичній культурі, як і об’єднати в цьому контексті молодь, видається неможливим, до того ж це б суперечило одному з ключових принципів демократії – плюралізму. Проте зменшення таких проявів можна було б досягнути шляхом викорінення певних стереотипних штампів зі свідомості українців. Адже відсутність внутрішнього консенсусу, а також причини названі

Б. Цимбалістим, на яких акцентувалася увага в попередньому розділі, формують культурні, мовні, релігійні та ідеологічно-ціннісні розбіжності в українському суспільстві. Однак деякі українські науковці сумніваються у вірогідності досягнення національної єдності. М. Головатий, наприклад, вважає, що здійснити це неможливо через такі причини, як відсутність громадянського порозуміння та неусвідомлення політичною елітою стратегічної важливості національної єдності для українського суспільства. Тому він робить висновок, що такий стан є загрозливим передусім для молоді, яка перебуває на стадії соціалізації. Хоча зазначає, що для процесу єднання наявні всі передумови, зокрема культурне надбання [35, с. 56].

Після Майдану 2013–2014 рр. досягнення національної єдності видається стало можливим. Не тільки гасло «Україна єдина», яке звучало на різних мовах в ефірі телерадіопрограм, але також загроза національній безпеці зумовлювали зміну суспільно-політичних настроїв населення. Українці стали все частіше звертатися до цінностей, у яких відсутня конфронтаційна природа їх походження: свобода, справедливість, солідарність, толерантність. Тоді як молодь об'єднується навколо європейського вектору розвитку України, оскільки все, що пов'язано зі словом «європейський», становить для неї беззаперечний ідеал.

Ще одним бар'єром вважаємо стереотипний поділ: влада – це «вони», а суспільство – це «ми». Про взаємозв'язок влади і народу доречно висловився Е. Хейвуд, що «…електорат може вирішити тільки те, яка еліта буде управляти країною, але електорат не змінить того, що влада завжди здійснюється певною елітою» [203, s. 100]. В Україні ж традиційно перемога на виборах представників політичної партії чи окремого кандидата, за яких не був відданий голос, автоматично в очах цих виборців присвоюється їм маркер «чужий», тільки в переносному значенні. Вважаємо, що таке «чуже» ставлення до влади породжує радикальні настрої населення, яке негативно сприймає будь-які дії та рішення «чужих» представників. Важливо усвідомити, що в демократичній державі влада не може бути «чужою»,

оскільки вона обирається більшістю дієздатних громадян. Корисним натомість є досвід США, де населення, але передусім політична еліта, ставляться до політичних опонентів з повагою. Наприклад, коли 42-й Президент США Б. Клінтон виступав у Конгресі перед голосуванням за його імпічмент, увесь виступ супроводжувався овоціями конгресменів, частина з яких пізніше проголосували за висловлення йому недовіри.

Позбутися амбівалентного ставлення до влади як чужої, постає, на нашу думку, пріоритетним завданням для української молоді. Однак це не означає, що рішення влади не можна критикувати, навіть більше – контролювати діяльність своїх представників влади – це їх громадянський обов'язок. Дотримуємося позиції, що молодий громадянин має ідентифікуватися з державою, розуміти власну відповідальність за її розвиток чи розвиток локальної спільноти. В іншому разі поглиблення такого поділу загрожуватиме становленню демократії [236, s. 11].

По-третє, це розвиток історичної свідомості. Як зазначають А. Соловей та В. Штерн, у контексті розвитку політичної культури слід формувати в українського народу відчуття «культурно-історичної єдності», відсутність якого гостро відчувається [144, с. 30]. Про значення історії для майбутнього слушно пишуть українські філософи Л. Губерський, В. Андрущенко та М. Михальченко: «минуле й майбутнє – це дві сторони однієї медалі. Вони поєднуються з сьогоденням. І якщо нині хтось і десь намагається ввійти у завтра, спираючись на фальсифіковане минуле, він матиме не що інше, як потворне майбутнє» [44, с. 551]. Ще один польський науковець В. Маркевич доречно процитував у цьому контексті філософів Сенеку старшого та Сантагану. Перший писав, що «кожний народ може жити і розвиватися настільки, наскільки знає і любить своє минуле, і гине, коли тратить до нього повагу – так само як має загинути людина, якщо перерветься нитка її пам'яті, або вона піддасть сумніву цінність і сенс свого життя». На думку Сантагани: «ті, хто не пам'ятає минулого, приречені його повторити» [Цит. за: 226, s. 8]. Різні за змістом, але однакові за суттю висловлювання вчених можна

підвести під спільний знаменник. Незнання історії або небажання її пізнати призводить до повторення помилок попередніх поколінь, гальмування суспільного розвитку, а у контексті політичної культури – гальмування політичного розвитку.

У структурі політичної культури об'ємність та значущість історичної складової пояснили польські науковці М. Яшюкевич, М. Собчак і Ю. Сорока. Політичну культуру вони порівняли з льодовою брилою, яка знаходиться у воді, і лише її вершину видно на поверхні моря. Тоді як невидиму частину, яка є її основою, найбільшою за об'ємом, було порівняно з історичними традиціями політичної культури, а також політичними міфами [209, s. 154]. Г. Алмонд та С. Верба у свою чергу наголошували, що політична культура має балансувати, поєднуючи сучасність і традиції як запоруку того, що базуватиметься вона на цінностях, які передаються з покоління в покоління у взаємозв'язку із викликами сучасності.

Формування історичної свідомості, на нашу думку, – це не тільки навчання історії чи односторонній процес вивчення змісту відповідних шкільних підручників, оскільки останні дуже часто зі зміною представників влади піддаються коригуванню й переписуванню, а насамперед отримання об'єктивної інформації з різних джерел, зокрема іноземного походження, та її критичний аналіз. Адже, наприклад, українська історія насичена багатьма подіями та персоналіями, інтерпретація яких досягає часто гострої контроверсійності.

Переконані, що глибше пізнання історії, розуміння сутності процесів, які мали вплив на творення нації, а також діяльність відповідних інституцій дозволить молоді зрозуміти структуру сучасних політичних інститутів чи сутність традицій, що з'явилися не тільки зараз, а існують протягом багатьох століть. Наприклад, виборність влади як одна з ознак демократії відома українській історії ще з Руського періоду. Згадані вже українські філософи вважають, що «історична свідомість молоді мусить бути наповнена солідним науковим змістом, який поставить міцний бар'єр новим можливим

ідеологемам історичного профілю». Під ідеологемами вони розуміють певні історичні штампи (наприклад, російський народ як «старший брат»), характерні для конкретного історичного періоду [44, с. 554].

Заохочувати молодь до здобуття історичної освіти як більш масштабного поняття, ніж просто вивчення історії, можна різними шляхами. У Польщі, наприклад, видається велика кількість історичних журналів, зокрема як додатки щоденних газет або суспільно-політичних тижневиків (*«Do Rzeczy Historia», «wSieci Historii», «ALE HISTORIA», «Pomocnik historyczny, «Newsweek Historia», «Focus Historia» «Uważam Rze Historia»* та ін.). В Україні зацікавленість історією також зростає: деякі суспільно-політичні журнали та газети регулярно публікують статті історичного змісту («Країна», «Український тиждень», «День»), створюються тематичні Інтернет-портали («Історична правда») та транслюються телевізійні програми («Історична правда з Вахтангом Кіпіані»).

Не можна також оминути знакової події в історії незалежної України, зокрема прийняття ВРУ у квітні 2015 р. законів про декомунізацію. З набранням ними чинності та з початком їх втілення у життя створюються інші умови середовища для політичної соціалізації української молоді. Це означає, що в такий процес мають включитися передусім музеї, експонати яких розкривали б для молоді злочини комуністичного тоталітарного режиму перед людством, аби не допустити їх повторення. Важливо також, щоб разом із прийняттям законів в Україні створювалися такі музеї, а суспільство, зокрема молодь, опановували історію об'єктивно. Адже В. Вашкевич оцінює стан історичної свідомості сучасної української молоді як суперечливий. На його думку, пов'язано це з «не просто «розколотою» та розірваною, а атомізованою та амбівалентною суспільною свідомістю в Україні». Проте, як вважає український вчений, без знання своєї історії, свого походження «молода людина не може включитись у загальнодемократичний процес в якості його повноправного суб'єкта». Для того, щоб діяти на користь своєї держави, треба спочатку її сприймати як свою, усвідомлювати її витоки та

особливості [23, с. 6]. Більше того, на нашу думку, потрібно виховувати молодь з історичною самоідентифікацією, оскільки інакше вона може перетворитися на манкурта [81, с. 74].

По-четверте, це формування патріотичних почуттів. Тим більше, «політико-культурний вибір суспільства і процес національного державотворення залежить від патріотизму свого народу, який є найчутливішим проявом національної самосвідомості» [10, с. 23].

Традиційно під патріотизмом розуміють любов та пошану до своєї Батьківщини, готовність її захищати зі зброєю в руках, повагу до національних символів, традицій, а також повагу до інших народів. Але патріотизмом можна вважати готовність громадян залишатися у своїй державі та працювати на її благо, замість, наприклад, еміграції. Останнє твердження вважаємо досить актуальним і стосується воно зокрема молоді.

Традиційний підхід до розуміння патріотизму, як вважає польський вчений А. Рихард, треба доповнювати все новими елементами та будувати міст між старим та новим поняттями. На думку науковця, держава в сучасному світі окрім того, що залишається головним актором на міжнародній арені, перестає однак бути єдиним. А коли йдеться про патріотизм, тоді люди все частіше показують свою ідентичність не тільки з державою, але з іншими спільнотами на мікрорівнях: локальному чи регіональному. Більше того, в сучасному світі силу держави підтверджує її соціальний капітал, економічна потужність та громадянське суспільство. Тому, на його думку, «сучасний патріотизм – це позиція, яка залежить від ставлення до цілої інституційної структури держави» [265, s. 12–13].

Дискусія на тему сучасного патріотизму триває в Польщі. У березні 2014 р. президент Б. Коморовський провів зустріч із молоддю, аби поговорити на тему «Сучасний патріотизм польської молоді». На думку Президента, «сьогодні прийшов час на патріотизм, суть якого полягає в необхідності дбати про свій розвиток, розвиток власної сім'ї чи місцевої спільноти». Підсумовуючи доповідь, він сказав: «сучасний патріотизм – це

включення польської спадщини, історії та культури в діяльність на благо розвитку Польщі» [254]. Позиція Б. Коморовського збігається з позицією А. Рихарда, що сучасний патріотизм стосується не тільки діяльності на благо держави, а передусім діяльності на благо локальної спільноти. Розпочата в Польщі дискусія навколо патріотизму показує, наскільки часові рамки змінюють це поняття і наскільки важливо вчасно це усвідомити.

З огляду на дискусії, які точаться в закордонних наукових школах та середовищах, патріотизм у сучасних українських реаліях постає в зовсім іншому контексті. Патріотизм – це готовність іти воювати та захищати територіальну цілісність держави, займатися волонтерською допомогою, залишатися і працювати в Україні тощо. Низку визначень, гадаємо, можна продовжувати безкінечно, але в контексті політичної культури патріотизм набирає дещо іншого значення. Патріотизм – це вміння ставитися з повагою до інших народів, бути толерантним до інакомислячих, але передусім – це гордість за своє громадянство та за національну приналежність. Виховуючи демократичну політичну культуру, молодь, на нашу думку, слід привчати до того, що патріотизм – це не тільки декларації, а реальні вчинки. Виявом патріотизму буде також участь у голосуванні на виборах, залучення до вирішення локальних проблем та інші суспільно-корисні дії.

Попит на патріотизм в українському суспільстві, зокрема серед молоді, як було сказано у попередньому розділі, зріс після Майдану 2013–2014 рр. Але до патріотизму потрібно підходити без надмірних емоцій, які інколи потрібні, але в даному разі необхідною є раціональність. У такому контексті важливу роль здатна відіграти концепція національно-патріотичного виховання молоді, яка має втілюватися практично.

По-п’яте, це зменшення радикальних проявів молоді. Звичайно, високий ступінь радикалізму з дорослістю суттєво знижується, однак на період молодості припадає епіцентр його активності.

Науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України П. Вознюк у період каденції

президенства В. Януковича та з наближенням тоді вірогідних чергових президентських виборів (мали б відбутися у 2015 р.) опрацював аналітичну записку на тему «Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів». У цьому документі аналізуються причини зростання радикальних настроїв молоді, яка може бути залучена політиками до передвиборчої кампанії. Автор цієї записки акцентує, що багато економічних, соціальних та політичних чинників детермінують молодіжний радикалізм, що зовнішньо виражається у протестах. Власне тому, побоюючись зростання таких настроїв, він рекомендує органам державної влади здійснити певні заходи, зокрема це «побудова цілісної системи громадянської освіти та патріотичного виховання від школи до ВНЗ» [27], що заслуговує найбільшої уваги з нашого боку. Однак викликає занепокоєння, що автор жодного разу не використав слово «культура». Відзначаємо, що йдеться не тільки про політичну культуру, але і про загальну культуру, тоді як було рекомендовано здійснити заходити некультурного характеру. Вважаємо, що така аналітична записка створена в традиціях радянськості, де вільний культурний і духовний розвиток особистості нівелювалися, а зменшення рівня молодіжного радикалізму можна було б досягнути за допомогою створення нових робочих місць.

Однак американський політолог Б. Барбер вважає, що «повалення тиранів і будівництво громадянського та демократичного суспільства, розвиток громадянської культури – це не одне й теж» [169, s. 185]. На нашу думку, молодіжний радикалізм на цьому етапі історичного розвитку України не є досить доречним, натомість потрібно розвивати раціональне, критичне та аналітичне мислення молоді, позбавлене надто емоційного забарвлення. Польський науковець П. Глинський під кінець 90-х років писав, що «радикалізація поглядів молоді є наслідком неврахування політичною елітою необхідності реформування відносин молоді з державою» [198, s. 18].

По-шосте, це освоєння європейського політичного досвіду. Адже в української молоді ЄС часто асоціюється не з високим рівнем дотримання

прав людини, ефективністю демократії, а, як було вже частково зазначено, з високим рівнем життя, гідними зарплатами, рівними дорогами тощо. Молодь, можливо, не усвідомлює, що за досягненням такого високого рівня життя криється добре організована інституційна структура держави. Тому молодіжні гасла на Євромайдані, на нашу думку, мають бути не лише емоційним проявом, а підкріплені реальними знаннями.

Молоді поляки, як було з'ясовано, за 10 років членства їх країни в ЄС так і не оволоділи належним рівнем знань про цю структуру. Проте у багатьох тамтешніх університетах відкрито напрям магістерських студій «Європеїстика». Студенти цієї спеціальності отримують знання про ЄС у різних сферах, включно з географією, європейською історією, економікою, правом, державною політикою, інституційною системою та механізмом прийняття рішень, що формує її міждисциплінарний характер. Програму розраховано на студентів, які опанували суміжні галузі науки на рівні бакалавра, володіють іноземними мовами та планують працювати у європейських органах влади. Європеїстика, як дізнаємося з політичної енциклопедії, це й «напрям сучасної наукової, науково-популярної думки та публіцистики, який визнає положення традиційного європоцентризму, що цей континент вважається за цивілізаційний, політичний, економічний та культурний центр усієї земної поверхні» [224, s. 77].

В Україні ж, аналізуючи спеціальності, які пропонують вищі навчальні заклади, нами не було виявлено з аналогічною назвою, хоча в кількох вишах відкрито напрям підготовки «Європейські студії». На шляху європейської інтеграції масштабніше відкриття таких студій, на нашу думку, сприяло б збагаченню знань молоді про цю спільноту та відбувалася б підготовка кадрового забезпечення для реалізації плану угоди про асоціацію з ЄС.

По-сьоме, це вироблення почуття політичної відповідальності, яка, за словами Н. Гедікової, становить «різновид соціальної відповідальності особистості за вільний вибір зразків поведінки та діяльності у політичній сфері, які узгоджуються із нормами та цінностями загальнолюдської моралі»

[31, с. 8]. Брати на себе політичну відповідальність вважаємо дуже важливим уміння людини, яке засвідчує її компетентність у політичних справах.

Ще одну надважливу проблему порушує В. Вашкевич: «в духовній культурі сучасної молоді все менше місця залишається високим почуттям, ідеалам і моральним цінностям» [22, с. 17]. Якщо дотримуватися підходу Н. Макіавеллі, тоді питання моральності політичної культури зникає. З іншого боку, в сучасному світі молодь усе частіше втрачає моральність, віддаючи перевагу вседозволеності та необмеженості, а прийняті політичні рішення спираються на цинізм. У такому контексті, на нашу думку, доречно говорити про моральність, духовність політичної культури як її якісні ознаки. Однак це питання залишається все-таки дискусійним, оскільки знайдеться низка прихильників, але ще більше противників такого підходу.

Таким чином, новітні суспільно-політичні умови, які склалися в українському суспільстві після переломних 2013–2014 рр., а також явища глобалізованого світу, на нашу думку, зумовлюють концептуально нові підходи до формування політичної культури української молоді. Перелік вказаних напрямів не є вичерпним, це лише наш підхід, який органічно поєднує різноманітні напрацьовані пропозиції як українських, так і закордонних науковців. Таким чином, продовжується широка наукова дискусія, розпочата ще на початку української незалежності, щодо того, на яких засадах виховувати політично грамотну, політично обізнану та політично активну українську молодь.

3.2. Роль новітніх і традиційних інститутів політичної соціалізації у формуванні демократичної політичної культури

Процес формування демократичної політичної культури молоді теоретично не є хаотичним, оскільки спрямований, як було зазначено в попередньому підрозділі, на поширення демократичних політико-культурних цінностей, на формування активного та відповідального громадянина і т. д.

Практично ж цей процес зіштовхується з багатьма проблемами, піддається впливу різних чинників, які корегують його перебіг, змінюють тематичну спрямованість, канали надходження інформації, а також ціннісно-ідеологічний зміст концепції політичного виховання підростаючого покоління. У контексті сучасних українських суспільно-політичних реалій вирішення потребує низка актуальних питань, які становлять сповільнювальний чинник розвитку демократичної політичної культури молоді. До питань віднесемо такі: «Чому молодь не цікавиться політикою?», «Чому вона дистанціюється від політичного життя?», «Чому вважає членство в політичній партії негативним клеймом у біографії?», «Чому її рівень довіри до політичних інституцій та їх представників украй низький?» і т. д. Перелік можна продовжувати, однак, гадаємо, це не тільки спричинить плутанину, а й підсилить негативний образ молоді. Тим більше, як вважають науковці, проблеми молоді є інтегральними, оскільки не обмежені ні у просторі, ні в часі, а їх вирішення становить глобальне питання, яке стосується усіх країн світу [100, с. 4].

Польський науковець А. Турська-Кава молодіжні проблеми в політичній сфері розглядає у певному взаємозв'язку. Вона вважає, що низький рівень зацікавленості політикою зменшує виборчу активність молоді, а це відбивається на гіршому сприйнятті нею політики. Ось ці три елементи авторка об'єднує у коло і називає його «помилковим колом політичної активності молоді». На її думку, важко встановити, який із цих елементів є первинним, тобто від якого походять всі інші проблеми. Тому робить висновок, що між усіми елементами існує взаємозв'язок, розірвати який можна тільки рішучими змінами. По-перше, починаючи зі школи, треба змінити спосіб та форму подачі підростаючому поколінню інформації. Інформація, на її думку, має заохочувати молодь до активності під час виконання громадянських обов'язків, а отже, треба пояснювати, наприклад, причинно-наслідковий зв'язок голосування з життям молоді. По-друге, політики дуже рідко адресують інформацію молоді, як і не звертаються до

неї безпосередньо, відповідно вона відчуває брак уваги з їх боку. Такий підхід, як вважає польська дослідниця, також треба змінювати, що обумовлюватиме зміну ролі та місця молоді в політичних відносинах. По-третє, молодь необхідно залучати до вирішення локальних справ, у яких вона володіє певним рівнем компетентності або просто ними цікавиться. У такому разі в неї вироблятиметься почуття відповідальності [283, s. 17–20]. Міркування польської дослідниці дозволяють вкотре зрозуміти, що вирішення молодіжних проблем у сфері політики, а також усунення їх причин має комплексний характер, тобто стосується не тільки політичного, але й економічного, соціального та педагогічного аспектів.

Методологічно пояснити зміни, які рекомендує А. Турська-Кава, можна крізь призму трьох відмінних по суті підходів до роботи з молоддю, які пропонують фахівці з Великобританії. Перший полягає у тому, що вплив дорослих зумовлює зміну поведінки молоді. За другим підходом такий вплив спрямований на зміну її поглядів, тоді як за третім – відбувається співтворення разом із молоддю. У двох перших – молодь трактується як сукупність осіб у яких відсутні належні знання та відповідний досвід, а тому на дорослих покладається завдання заповнити цей вакуум. Третій підхід дозволяє залучати молодь до процесів, які відбуваються навколо неї, надаючи можливість виражати власні думки та погляди, таким чином спільно творячи нову дійсність [Цит. за: 269, s. 333–334]. Названі підходи, як бачимо, не вирізняються новизною, але їх актуальність полягає в тому, що вони чітко систематизовані та використовуються британцями у роботі з відповідною категорією молоді. Екстраполюючи їх у практичну площину політичної сфери, на нашу думку, можна забезпечити трансформацію молоді від об’єкта соціалізуючого впливу до суб’єкта дій, зокрема у процесі політичної соціалізації. Навіть більше, в даному процесі здатні вирішуватися названі вище проблемні питання, оскільки його кінцевим результатом є сформована політична культура. За таких умов детальніше проаналізуємо сутність політичної соціалізації та особливості її перебігу.

Освоєння політичних цінностей та вироблення моделі політичної поведінки починає відбуватися вже з юності та триває протягом усього життя, тільки у дорослому віці вони кристалізуються та вдосконалюються відповідно до умов суспільного розвитку. Проте базис, набутий у ранньому віці, залишається незмінним. У цьому переконаний Я. Гарліцький [194, s. 52–53]. Виходячи з цього, польська дослідниця М. Корнацька відносить політичну соціалізацію до вторинної соціалізації, оскільки її часові рамки охоплюють не тільки період молодості, але й дорослості. На думку дослідниці, політичній соціалізації притаманна двоїстість. З одного боку, через нав'язування певних цінностей та переконань відбувається легітимізація наявної політичної влади, а з іншого, – у процесі політичної соціалізації виробляються внутрішні очікування стосовно функціонування політичної системи. Тому, як зазначає М. Корнацька, політична соціалізація формує одночасно активного і пасивного члена суспільства [216, s. 124]. Дійсно, кожна особистість є творчою та креативною, а значить вона не тільки освоює політичну дійсність, але й модифікує її.

До політичної соціалізації, як зазначав Г. Алмонд, звертаються, коли необхідно визначити шляхи формування політичних цінностей та передачі політичної культури від покоління до покоління [146, с. 105]. Значно ширше її інтерпретує В. Бебик, зокрема як «процес засвоєння індивідом (групою) правових, соціальних і психічних норм політичної поведінки, які притаманні цьому суспільству» [9, с. 228]. Узагальнюючи, скажемо, що політична соціалізація розумітиметься як процес входження індивіда в політичну систему координат та її освоєння, що супроводжується міжпоколіннєвим трансфером політико-культурних цінностей. Тобто відбувається збереження моделі політичної культури, властивої для певного суспільства.

Політична соціалізація є багатостороннім процесом, до якого залучаються відповідні суб'єкти. До тих, хто її реалізує та здійснює, Г. Алмонд відносив соціальні інституції, групи інтересу, політичні партії, а також органи державної влади і суди [266, s. 209]. Натомість українські вчені

чіткіше зазначають, що у процесі політичної соціалізації між собою взаємодіють: соціалізант – на кого спрямований процес; інститути соціалізації – реалізують цей процес (політичні партії, ЗМІ) та агенти соціалізації – безпосередньо здійснюють соціалізуючий вплив (викладачі, журналісти, активісти) [118, с. 47]. З огляду на тематику дисертаційної роботи, соціалізантом є молодь. Значну наукову зацікавленість в цьому контексті, на нашу думку, викликає саме діяльність інститутів соціалізації, оскільки вони визначають спрямованість усього процесу формування політичної культури, що, вважаємо, потребує глибшого дослідження.

Діяльність інститутів політичної соціалізації значною мірою залежить від передумов загального процесу соціалізації молоді. До таких передумов, на нашу думку, належить міжпоколіннєвий конфлікт цінностей. Адже політико-культурний розвиток суспільств, динамічність соціальних процесів зумовлює виникнення нових ціннісних орієнтирів, які сприймаються одними поколіннями, натомість відкидаються іншими. Особливої гостроти конфлікт набуває в політичній площині, коли політичні установки молодого покоління суперечать усталеним принципам і нормам, яких дотримуються старші покоління, зокрема, коли виховувалися вони в різні ідеологічні епохи. Такий конфлікт цінностей між поколіннями стався, наприклад, в Україні – Майдан 2013–2014 рр., коли молоде покоління вимагало від влади врахувати його позицію, натомість старше, обіймаючи владні посади, хотіло лише утримати наявну політичну ситуацію. Це засвідчило, що інститут влади для молодого покоління не є і не буде імперативом, натомість трактуватиметься, вочевидь, як рівноправна сторона в суспільно-владних відносинах.

Уникнути міжпоколіннєвого конфлікту цінностей у процесі політичної соціалізації молоді, зважаючи на природу походження людини та з огляду на швидкоплинність цивілізаційного прогресу видається неможливим. Такий конфлікт можна хіба що тимчасово врегулювати. Проте через його циклічність усунути джерела вогнища *a priori* не вдасться. Тож процес

політичної соціалізації молоді постає як зіткнення двох начал: творчості й консервативності, нових і старих цінностей.

У подібний спосіб з'являються нові інститути політичної соціалізації молоді, соціалізуючий вплив яких на поведінку молодого покоління зростає, на відміну від уже наявних традиційних. До перших віднесемо Інтернет, виникнення якого стало продуктом науково-технічного прогресу, а до других, – сім'ю, школу, академічні установи, місце роботи, політичні партії, громадські організації, ЗМІ і т. д. Особливість Інтернету полягає в тому, що його значення у сьогоднішньому суспільному житті важко переоцінити. Однак із політологічної точки зору його роль у забезпеченні процесу політичної соціалізації молоді ще не повністю з'ясована, враховуючи, наприклад, швидку трансформацію комунікативних можливостей, створених на платформі соціальних мереж. Адже як зазначає Г. Сащук: «розвиток засобів масової комунікації і повномасштабне впровадження нових інформаційних технологій призвело до того, що взаємодія людей у сучасному суспільстві все більше набуває віртуального характеру. У результаті інтенсивної інформатизації та глобалізації соціальних та культурних процесів стала можливою поява нового соціального простору, що отримав назву віртуальної реальності» [139, с. 178–179]. З іншого боку, роль традиційних інститутів політичної соціалізації добре досліджена наукою, тоді як їх значущість нехтується в сучасному суспільстві. За таких умов, а також беручи до уваги демократичний напрям розвитку політичної культури української молоді, важливо з'ясувати ефективність у процесі її політичної соціалізації Інтернету та одного із традиційних інститутів, зокрема молодіжних організацій політичної спрямованості.

З'ясуємо питання про те, як співвідносяться між собою Інтернет та політика? Вдалу відповідь дає Я. Гарліцький: «Інтернет породжує нові форми залучення в політику, дещо відмінні від традиційних, що приносить наслідки у вигляді покращення якості та стабільності наявних демократій, а також може стати каталізатором, який створить умови для переходу від

представницької до безпосередньої демократії – неофутуризм» [193, s. 303]. Міркування польського вченого задають темп науковій дискусії сучасності, оскільки вплив Інтернету може спричинити зміну фундаментальної форми демократії, яка, очевидно, вже й так повільно відбувається у країнах з високим рівнем впровадження електронних систем урядування. Питання доцільності такого переходу є предметом інших наукових досліджень. Натомість у цьому контексті вважаємо, доречніше дослідити вплив Інтернету на політичну культуру його користувачів. Адже можливість приховати свою особистість або створити ідеальний образ людини у мережі дозволяє припускати, що її політична поведінка у віртуальному просторі може не відповідати дійсності.

Польські науковці у цьому напрямі провели значні дослідження. Вони встановили взаємозалежність між тим, як поводять себе користувачі в мережі Інтернет, та типом їх політичної культури в реальному житті. Наприклад, існує зв’язок між користуванням Інтернетом та рівнем зацікавленості справами публічності, а також участю в голосуванні на виборах [290, s. 36]. Під керівництвом згаданого вже Я. Гарліцького, науковий колектив політологічної кафедри Варшавського університету дослідив цю проблематику крізь призму двох питань: «Чи політична культура користувачів Інтернету відрізняється від політичних орієнтацій усього суспільства, якщо так, тоді наскільки?» та «Як співвідноситься рівень впливу у президентській виборчій кампанії в червні 2010 р. нових та традиційних засобів масової інформації?». Аналізом науковці охопили польське Інтернет-середовище, зокрема політичні теми, які обговорювалися під час згаданої виборчої кампанії, канали комунікації, а також мовні особливості користувачів у процесі ведення політичного дискурсу. Результати емпіричного дослідження представив Я. Гарліцький, який також спробував верифікувати деякі стереотипи щодо політичної культури Інтернет-користувачів. До речі, у своєму дослідженні він знову використав підхід, за яким політична культура складається з чотирьох компонентів. Згідно з його

даними, польські Інтернет-користувачі належать до групи дуже політично зацікавлених осіб, а їх рівень перевищує середню зацікавленість усього суспільства. Утім, на думку науковця, такі підстави не дозволяють стверджувати, що політична культура Інтернет-користувачів радикально відрізняється від політичної культури всього польського суспільства. Адже розподіл Інтернет-користувачів за ідеологічною приналежністю (праві, центристи та ліві) майже збігається із таким у суспільстві загалом. Так само і в оцінно-афективному компоненті він знайшов багато спільних ознак між групами, що порівнювалися. Щодо політичної поведінки, то було встановлено, що прояви агресивності користувачів на анонімних форумах в Інтернеті, мають небагато спільного з їх поведінкою в реальності. Підсумовуючи, Я. Гарліцький виділив дві ознаки, які вирізняють Інтернет-користувачів: більшість із них задоволені демократією та рівнем її функціонування, притримуються ліберальної позиції в економіці, що саме на громадян, а не на державу, покладається обов'язок дбати про свої потреби. Виявлену відмінність польський науковець пояснив тим, що користувачі Інтернету – це передусім освічені люди, які відкриті до новизни та цікавляться суспільно-політичними подіями [196, s. 47–48].

Широкі можливості Інтернету обумовлюють необхідність глибше проаналізувати це середовище як форму залучення до суспільно-політичних процесів. Адже соціальні мережі (Фейсбук, Твіттер та ін.) створили не тільки віртуальний майданчик для ведення політичних дебатів, не обмежених у свободі слова, просторі та часі, але й починають відігравати роль інструмента мобілізації людей. Власне у такий спосіб розпочався в Україні Євромайдан. Відомий український журналіст М. Найєм, висловлюючи незгоду з припиненням підготовки до підписання угоди Україною з ЄС, увечері 21 листопада 2013 р. через Фейсбук закликав українців прийти на Майдан незалежності у Києві, щоб опротестувати це рішення Кабінету Міністрів. Журналіста підтримали кілька тисяч людей, які зібралися для проведення мітингу у встановленому місці.

Соціальні мережі форсували розвиток подій також у країнах, охоплених Арабською весною, але там ситуація була дещо протилежною до української. Як аналізує докторант Єльського університету зі США Н. Хассанпур, 28 січня 2011 р., коли ще чинний тоді президент Єгипту Х. Мубарак відключив доступ до Інтернету та телефонних мереж, кількість протестувальників в усій країні, які вийшли того дня на вулицю, зросла у вісім разів, порівняно з кількома днями раніше. До прийняття цього рішення, як зазначає дослідник, Інтернет був простором для обміну інформацією, викриття прихованої владою правди, натомість після закриття доступу єгиптяни були змушені шукати нових способів комунікації. У людей не було іншої можливості, окрім як вийти з дому, аби дізнатися, що відбувається на вулицях, або провідати родичів, тому, відповідно, і збільшувалася їх кількість. Таким чином, як зазначає Н. Хассанпур, відключення онлайн комунікацій спричинило: 1) мобілізацію людей; 2) зміцнення між ними відносин; 3) «децентралізацію місць повстань», що охопили територію усієї країни [201, s. 10–11].

В обох прикладах Інтернет відіграв роль мобілізатора людей, тільки в одному це відбулося завдяки інформаційно-комунікативним можливостям мережі, а в іншому, – через закриття доступу до неї. Робимо висновок про існування тісного взаємозв’язку між віртуальним та реальним просторами, як і про залежність людей від Інтернет-мережі. Погодимося з позицією ще одного польського науковця Р. Маженцького, що Інтернет – це не інституційна форма залучення людей до політичної сфери життя суспільства [227, s. 22–23], оскільки і його відключення, як показав досвід, мобілізує людей. На нашу думку, також треба звернути увагу і на те, що Інтернет часто використовується в маніпулятивних цілях, оскільки поширюються повідомлення, які не завжди мають перевірені джерела походження. Тому вважаємо, що Інтернет-користувачі мають зберігати критичність мислення, а також дізнаватися про події з кількох різних джерел, аби протиставлятися інформаційній пропаганді.

Віртуальний простір задовольняє багато потреб людини, окрім, звичайно, фізіологічних, що становлять основу піраміди А. Маслоу. У мережі Інтернет існують правила поведінки, які відрізняються від правил у реальності. Хоча держави все частіше починають контролювати Інтернет-простір, зокрема щодо закликів чи заяв, які становлять загрозу їх устрою або безпеці, проте його широкі функціональні можливості залишаються доступними. Це заохочує молодь бути його найактивнішим користувачем.

В Україні, за даними дослідницької компанії *«Gemius»*, станом на травень 2013 р. серед усіх вікових груп найбільше Інтернет-користувачів було віком 14–24 роки – 31 % та 25–34 роки – 29 % [76]. Подані соціологічні дані підтверджують наші припущення щодо активності молоді в Інтернет-середовищі, але водночас засвідчують надмірну її залежність. Багато науковців розглядають це як проблему сучасного молодого покоління, яке живе не реальністю, а віртуальністю. Адже «використання мережі – це не тільки спосіб набуття відповідних вмінь та бачення світу. Вже сам контакт із віртуальною реальністю вимагає мислення в категоріях дещо відмінних від тих, якими керуємося в реальності» [245, s. 24]. Беручи до уваги, що свідомість молоді перебуває на етапі розвитку, Інтернет-середовище здатне таким чином трансформувати її як у позитивному, так і в негативному аспектах. Тому Інтернет, на нашу думку, це і простір можливостей, і певна загроза.

Молодь, що було з’ясовано у попередньому розділі, трактує Інтернет як одне з ключових джерел інформації, звідки вона у вільному доступі черпає ті матеріали, яких потребує. Ставлення її ж в цілому до Інтернету чітко демонструють результати досліджень польських вчених, які констатують, що молодь описує Інтернет як «повністю демократичну інституцію», де «кожен має свій голос» та «здійснює пошук способів використання демократії», відмінних від традиційних [256]. На нашу думку, остання фраза стосується віртуальної участі молоді в механізмах демократії. Адже з розвитком електронних систем з’являються можливості для здійснення безпосередньої

демократії, зокрема через електронні петиції, електронне голосування, електронний документообіг тощо. Ідеться про упровадження елементів електронної демократії, яка активно функціонує уже у багатьох європейських країнах (Естонії, Ісландії, Німеччині та ін.). Зважаючи на те, що сучасна молодь є прагматичною, яка цінує свій час, тому з використанням електронних систем можна збільшити її політичну активність. У цьому також переконаний і польський науковець Я. Збєранек, який доповнює наші міркування тим, що ще й подача інформації через Інтернет у простий і зрозумілий для молоді спосіб може також збільшити її участь на виборах. Адже, на його думку, молодь, яка щойно набула права голосу, налаштована рішуче взяти участь у голосуванні, а тому для зміцнення та закріплення такої позиції її необхідно спрямувати у правильному напрямі [233]. Дійсно, сучасна молодь, чи в Польщі, чи в Україні, яка ще не зіштовхнулася безпосередньо з політичною реальністю, розглядає участь у голосуванні як свій активний громадянський обов'язок, що інколи навіть суперечить сімейній традиції, коли батьки схильні радше до політичного абсентеїзму.

В Україні, як уже зазначалося, можливості Інтернету посприяли суспільним трансформаціям, а також не дозволили приховати від громадськості правду про дії влади. Це змушує розглядати Інтернет, включно із соціальними мережами, як демократичну платформу для обміну політичними поглядами та досвідом, у середовищі якої породжуються нові ідеї чи засуджуються старі принципи, здійснюється пошук прихильників і т. д. За таких умов участь молоді у таких віртуальних політичних дебатах – це можливість кристалізувати свою політичну позицію, розвинути політичні знання, збагачуючи їх прикладами світового досвіду. Більше того, мобілізуюча здатність Інтернету спроможна також сприяти зростанню суспільно-політичної активності молоді, яка має можливість шукати однодумців та об'єднуватися за сферами інтересів.

Значна залученість молоді, відчутний вплив на її політичну свідомість, джерело політичних знань та інформації – це ознаки, які вказують на

Інтернет як новітній інститут політичної соціалізації молоді, який здатен спричинитися до формування плюралістичних, демократичних підвалин її політичної культури. Досягнути ж цього можна за умов, що молодь буде політично мотивованою, а її образ в Інтернеті буде реальним, а не прихованим. Видається за можливе стверджувати, що не слід відкидати і того факту, що Інтернет спроможний формувати й елементи недемократичної політичної культури, оскільки все залежить від уміння користувачів критично сприймати інформацію, яка їм подається. А от «лайкання» в соціальних мережах різних фотографій, новин є настільки простим, що, на нашу думку, позбавляє їх користувачів здатності думати, оскільки це вже ввійшло у їхню звичку та змушує наслідувати більшість.

Молодіжні громадські організації, молодіжний рух із появою Інтернету втрачають значущість у процесі соціалізації молоді, однак не втрачають вагомості. Н. Дюк підкреслює, що «молодь та молодіжні рухи займають центральне місце в усьому світі як каталізатор змін, рушійна сила, яка мобілізує народ, та як лідер руху протесту» [180, p. xi]. Е. Міляновська та В. Міляновський молодіжний рух вважали значно ширшим за значенням і були переконані в тому, що він «є одним з істотних чинників, які формують політичну культуру молоді» [230, s. 187]. Адже від того, наскільки молодь усвідомить значущість своєї участі в діяльності молодіжних організацій, залежить і процес формування її активістської політичної культури. Такої позиції дотримувався і Б. Цимбалістий: «активна участь у молодіжних чи студентських організаціях – це підготовка до активної участі в політичному житті країни» [159, с. 99]. Теоретично правильні міркування науковців зіштовхуються з дещо іншою реальністю, оскільки порівняльний аналіз засвідчив, що і польська, і українська молодь не надто активно залучаються до громадської діяльності. У такому разі ця проблематика потребує глибшого аналізу.

Доцільно розпочати з розуміння молодіжного руху. Українські науковці О. Корнієвський та В. Якушик визначають його як «один з

компонентів суспільно-політичної системи, представлений певним чином організованими молодіжними громадськими (у тому числі й політичними) силами, які тією чи іншою мірою усвідомлюють свою власну специфічність – особливості свого місця та ролі в суспільстві й своїх власних (групових, стратових) інтересів, здійснюють певну діяльність, спрямовану на реалізацію цих інтересів та ствердження своєї специфічності й власної ролі в суспільстві» [79, с. 7]. Дещо вужче визначення Е. Міляновської та В. Міляновського: «сукупність усіх форм та проявів організованої суспільної активності молоді, яка спрямована на підтримку, зміцнення, розбудову соціалістичної системи в Польщі» [230, с. 194–196]. Ідеологічний підтекст визначення зумовлений тим, що науковці досліджували цю проблематику та опублікували свою працю ще у 80-х роках XX ст., коли у Польщі функціонувала система реального соціалізму. В цілому ж, підводячи до спільного знаменника, вважаємо, що молодіжний рух – це певна абстрактна структура, яка об’єднує окремі молодіжні громадські організації навколо спільної мети діяльності.

У масштабах молодіжного руху молодіжна громадська організація розглядатиметься, на нашу думку, як незалежна, автономна одиниця із власною структурою та цілями діяльності. Молодіжні громадські об’єднання, на думку згаданих уже О. Корнієвського та В. Якушика, «є молодіжними суспільними силами, які усвідомлюють свої власні інтереси й місце в суспільстві, здійснюють певну суспільно-корисну діяльність та мають чітку організаційну структуру» [79, с. 7–8]. Визначення молодіжної громадської організації закріплено і на законодавчому рівні, що надає правові гарантії для їх створення та функціонування. Відтак під ними розуміються «об’єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів» [127]. Сфери діяльності останніх є необмеженими, що дозволяє врахувати різноманітні інтереси молоді, включно з політичними. Власне тому молодіжні громадські

організації класифікуються за різними критеріями. Враховуючи обрану тематику дисертації, предметом особливого зацікавлення є молодіжні організації політичної спрямованості.

Польська дослідниця А. Жебрак для молодіжних організацій політичної спрямованості виділяє особливе місце у структурі політичної системи. Розглядає вона їх як інтегральний елемент цієї системи, оскільки члени цих організацій – це учасники політичних процесів, які виступають у ролі повноправних акторів політичної сцени [294, s. 267]. В Україні ж такі організації, залежно від їх місця в суспільстві та впливу на суспільно-політичні процеси, поділяються на громадсько-політичні та припартійні. До перших належать ті, які зберігають свій політичний нейтралітет, а їх діяльність полягає у здійсненні громадсько-політичної роботи (Спілка української молоді, Молодіжний націоналістичний конгрес тощо). Іншу групу представляють організації, які створені та діють за підтримки політичних партій, тобто це так звані «молодіжки» – молодіжні крила політичних партій (ВМГО «Батьківщина молода» тощо) [79, с. 12]. Розуміючи сутність таких організацій, ключовим усе ж залишається питання щодо їх ролі у розвитку політичної культури.

Як зазначають Е. Міляновська та В. Міляновський, молодіжний рух відіграє подвійну роль у процесі формування політичної культури. По-перше, він є фундаментальною системою у цьому процесі. Якщо взяти до уваги суб'єктність молодіжного руху, а політичну культуру розглядати як завдання процесу політичної соціалізації, то польські науковці були впевнені, що відсутня будь-яка інша система, здатна замінити в цьому молодіжний рух. Адже тільки шляхом суспільної та автономної активності молодь здатна виробити власні політичні установки. Коли вона відчуває себе суб'єктом творення, тоді, як зазначають науковці, всі інші суспільні механізми соціалізації відіграють у цьому процесі лише роль підтримки. По-друге, у процесі діяльності молодіжного руху політична культура проходить своєрідну перевірку, в результаті якої може стати або «ефективним засобом

поколіннєвої присутності, або перешкодою в суспільному зростанні молоді». Польські науковці були також впевнені, що входження в систему політичних координат молоді шляхом політичної соціалізації без участі молодіжного руху є можливим, але в такому разі вона буде «скута минулим», а також нездатною до творення нових цінностей та модернізації суспільства. Як уже зазначалося, стаття написана у період соціалізму в Польщі, а тому її автори вважали, що в той час у капіталістичних країнах з розвитком технологій вже «відбувалося перетворення механізму соціалізації та обміну поколінь на конвеєр з виготовлення зразкових виробників та споживачів». Е. Міляновська та В. Міляновський, окрім ролі молодіжного руху в процесі формування політичної культури, аналізують і його вплив. На їх думку, такий вплив реалізується також у двох площинах: «через розповсюдження елементів політичної культури власних внутрішніх відносин та через свідоме, заплановане, обдумане виховання чи самовиховання» [230, с. 194–196].

Розгорнуті міркування польських науковців можна узагальнити. Передусім вважаємо, що треба повернутися до представленого ними визначення молодіжного руху, замінюючи останню частину якого на «розвиток демократичної системи», тоді важливу роль відіграють молодіжні громадські організації політичної спрямованості. Адже участь у їх діяльності – це шлях до рекрутації нових політичних лідерів, на відсутності яких акцентує молодь. А також, на нашу думку, діяльність таких організацій стимулює активність політичних партій, прискорює процес політичної модернізації держави. У такому середовищі виробляються й нові зразки політичної культури. Наприклад, у Швеції представники молодіжного крила Ліберальної партії, яке існує ще з 1934 р., можуть публічного не погоджуватися та критикувати рішення їх «материнської» політичної партії. Це засвідчує автономність їх діяльності та здатність до вироблення власної громадянської позиції, дотримуючись при цьому окресленої ідеологічної течії.

З іншого боку, виникає своєрідна наукова дилема: чи впливатиме участь, наприклад, у молодіжному екологічному русі на формування політичної культури молоді? Відповідь, на нашу думку, не може бути однозначно негативною чи позитивною. Дійсно, екологічний молодіжний рух, на перший погляд, не належить безпосередньо до сфери політики. Однак участь у його діяльності свідчить про громадянську позицію молоді, про те, що вона чітко бачить свою сферу інтересів та починає формувати власну модель поведінки. Адже залучення до діяльності молодіжних громадських організацій – це формування громадянської відповідальності, а також робота в колективі людей, яких об'єднують спільні цілі. Іншими словами, це можливість отримати досвід з пошуку компромісу у прийнятті рішень, у пошуку харизматичного лідера, розвинути здатність до взаємної співпраці тощо.

Міркування А. Кшемінського, що там, де є понад 30 телевізійних каналів, політичні партії перестають виконувати педагогічну функцію [223, s. 14] у контексті проведеного наукового дослідження викликають певні застереження. Погоджуємося, що новітні технології заміняють вплив традиційних засобів виховання молоді, але водночас не можемо погодитись, що політичні партії втрачають свій вплив у цьому процесі. Доречніше, на нашу думку, говорити, що політичні партії втрачають свій вплив через неможливість оновлюватися відповідно до цивілізаційного розвитку. Інститути політичної соціалізації змінюватимуться з часом, але збереження їх первісних і фундаментальних засад функціонування залежатиме від того, наскільки вони відповідатимуть викликам сучасності.

Процес політичної соціалізації молоді в умовах сучасного глобалізованого світу не обмежується географічними масштабами однієї країни-походження, а виходить далеко за її фізичні кордони. Адже нині існує думка, що потрібно мислити глобально, але в той же час діяти локально, тобто володіти широким світоглядом, ідеї якого втілювати у діяльності на благо локальних спільнот найнижчого рівня об'єднань людей. Наші

міркування зводяться до того, щоб розвивати у молоді здатність до глобального мислення, аби вона пізнавала не тільки національну політичну традицію, а світовий політичний досвід. Це формуватиме плюралізм поглядів та забезпечуватиме альтернативність вибору моделі поведінки, цінностей тощо. Шевченкові слова, які поєднують необхідність навчатися «чужому», але й не забувати «свого», розкривають всю актуальність цього підходу і водночас вказують на певні застереження.

У добу існування мережі Інтернет збагатитися новим закордонним досвідом можна, не залишаючи приміщення дому. Проте, як зазначає у своїх виступах Б. Гаврилишин: «для того, щоб зрозуміти країну, не достатньо знати про неї, її потрібно відчути» [108]. Ідеться тут про закордонні подорожі, особливого значення яким надавали ще аристократи за часів Відродження. Це детально описує французький соціолог Б. Реу. Велика подорож, що французькою мовою звучить як *«grand tour»*, була тоді не просто подорожжю молодих еліт за кордон, а останнім етапом навчання дітей аристократів. Такими діями вони ставили за мету освітньо та культурно збагатити своїх дітей цінностями та досвідом, якого не можна було отримати у рідній країні, до якої вони потім поверталися. Наслідування аристократичних традицій, як подає Б. Реу, простежується і в сучасну добу. Яскравим прикладом цього є Франція, зокрема Паризький інститут політичних студій, у якому викладають 14 іноземних мов. У навчальному процесі там ще з давніх часів обов’язковою вимогою було закордонне навчання або стажування студентів на третьому курсі. Дотримання такого підходу відображається у ключовій засаді діяльності вишу: «У світі з усе більш відкритими кордонами навчання повинно бути міжнародним». Б. Реу, звертаючись до іншого соціолога А. Саяда, показує відмінність між звичайними іммігрантами та студентами цього інституту. Відтак останні, яких він порівнює з молодими аристократами минулих часів, що перебувають, на його думку, в позиції «подвійної присутності», отримують допомогу із власної країни, а тому відповідно країна очікує на їх повернення.

Тоді як іммігранти в позиції «подвійної відсутності» виїздять на невизначений термін, а отже, тривале перебування спричиняє виключення їх із суспільних відносин країни походження, повернення до якої вимагає повторного пошуку свого місця [261, s. 36]. Виходячи з цього, під закордонними подорожами розумітимемо виїзди до інших країн, які відповідають згаданому принципу «подвійної присутності», тобто це навчання, стажування, а також певною мірою туризм.

Деякі елементи французького досвіду доречно застосувати і в Україні, оскільки після емігрантських хвиль періоду 90-х років у 2000-х роках натомість молодь виїжджає закордон з метою здобуття іноземної освіти. Як засвідчив аналіз, таке рішення молоді є радше індивідуальним, аніж обов'язковою навчальною вимогою українських університетів. Важливо підкреслити, що після завершення закордонного навчання з певних причин не всі повертаються на Батьківщину. Утім повернення молодих українців із закордонними знаннями, досвідом, на нашу думку, могло б стати важливим кроком на шляху модернізації держави.

Українські університети з огляду на складну економічну ситуацію в країні ще не готові впроваджувати до навчального курсу обов'язковий рік навчання в іноземних вишах, але з іншого боку, на нашу думку, це мало б стати частиною національної стратегії розвитку освіти. Сьогодні існує велика кількість міжнародних програм, які передбачають навчальний обмін студентами між університетами, передусім європейська *«Erasmus+»*. Більше того, деякі українські благодійні фонди вже розпочали реалізацію описаного вище принципу підготовки молоді. Ідеться про згаданий Благодійний фонд Богдана Гаврилишина та його програму «Молодь змінить Україну» [108]. У рамках цієї програми молоді українці досліджують досвід функціонування різних інституцій у найефективніших країнах світу, які відповідають чотирьом критеріям: повна політична свобода, соціальна справедливість, економічний добробут та симбіоз розвитку з навколишнім середовищем. До таких країн віднесено Норвегію, Швецію, Швейцарію, Німеччину, Австрію

та Польщу. Після вивчення доступних матеріалів у мережі Інтернет, зустрічі з послом обраної країни в Україні, молодь у групах вирушає до цієї країни. Після повернення, вже на основі побаченого й отриманого досвіду, молодь розробляє практичні рекомендації для відповідних сфер в Україні та намагається їх упроваджувати. Видається за можливе стверджувати, що такі поїздки спричиняються до зміни політичної культури її учасників, оскільки відбуваються зустрічі з іноземними політиками, представниками вищих органів державної влади, які є носіями політичної культури інших народів.

Приклади з історії, як із сучасності, підтверджують наші міркування щодо того, наскільки важливими для молоді є закордонні подорожі та як вони можуть вплинути на її свідомість. По-перше, однією з умов виїзду за кордон є володіння іноземною мовою, навички якої особа може удосконалити, перебуваючи у природному іншомовному середовищі. По-друге, знайомство з новими людьми, представниками інших націй формує міжетнічні зв’язки, які сприяють уникненню проявів ксенофобії [136]. По-третє, відбувається розширення світогляду через освоєння нових цінностей співжиття у суспільстві, пізнання нової суспільно-політичної реальності, культури, традицій. У такому контексті простежуємо опосередкований вплив на політичну культуру молоді, оскільки трансформується її загальна ієрархія цінностей, підтверджуються або спростовуються певні суспільні стереотипи, а стан загальної культури збагачується новими установками. Безпосередній же вплив здійснюється тоді, коли закордонні подорожі спрямовані на обмін громадсько-політичним досвідом шляхом політичних студій, стажування в органах державної влади, взаємних візитів делегацій тощо. Таким чином, під час подорожі до іншої країни відбувається загальний процес соціалізації особи з іншим суспільством, як і процес політичної соціалізації з іншими політичними кон’юнктурами.

Викладений матеріал, на нашу думку, засвідчив, що до процесу політичної соціалізації неодмінно мають залучатися все нові інститути та інституції, які якісно впливатимуть на стан політичної свідомості молоді.

Новими інституціями мають можливість стати організації з діяльністю, спрямованою на підвищення якості політичної культури, розвитку політичних знань, які б цілеспрямовано та на різних етапах політичної соціалізації здійснювали таку роботу. У цьому контексті влучними будуть загальновідомі слова політичного діяча М. Ганді про зміни, перефразовуючи які вважаємо, що коли суспільство, політична еліта зацікавлені у належному процесі політичної соціалізації молоді, тоді на них покладається обов'язок забезпечення умов його реалізації.

3.3. Вплив громадянської освіти на розвиток навичок міжкультурного діалогу та демократичної політичної культури

У країнах сучасної демократії високий рівень загальної освіти досить часто не гармоніює із рівнем політичної освіти. Подібну ситуацію простежуємо і в Україні, коли висока освіченість українського народу, як відзначає В. Горбатенко, що є його цінністю та позитивною стороною, протиставляється невмінню використовувати цей інтелектуальний капітал в умовах трансформації українського суспільства. У світлі таких роздумів освіта, на думку українського вченого, повинна використовуватися разом із процесом проведення реформ, зокрема розвитку вимагає політична наука, а також освіта, яка спрямована на засвоєння різними соціальними групами політичних знань та вироблення у них активної політичної поведінки [37, с. 164].

З початком XXI ст. в політичній науковій думці поряд із терміном «політична освіта» з'явився новий – «громадянська освіта» (англ. *«civic education»*, пол. *«edukacja obywatelska»*), який за вживаністю в науковому лексиконі починає навіть витісняти перший. Зумовлено це тим, що тематична зацікавленість громадянською освітою, зокрема на теренах європейських країн, включалася до порядку денного публічних дискусій, підносячись,

таким чином, до рівня суспільної проблеми, вирішення якої покладалося на Раду Європи та ЄС [239, s. 104–105].

Теоретично громадянська і політична освіта як поняття, як галузі наук, як системи знань інтерпретуються науковцями по-різному: вони і ототожнюються, і співіснують окремо, і поглинаються. Громадянську освіту, як зазначає польський соціолог О. Напьонтек, на початку 90-х років називали політичною освітою, оскільки стосувалася вона політики. Однак розвиток демократії, як підкреслює науковець, значно розширив її сферу знань. Адже у країнах з активістською культурою участі громадянська освіта спрямовується на формування активного громадянина, який би самостійно брав участь у творенні політики, а не тільки у виборах [239, s. 105]. На думку інших вчених, термін «політична освіта» широко використовувався у комуністичних країнах до 1989 р. Відтак у сучасності викликає багато неоднозначностей, оскільки вона асоціюється з політичною пропагандою. Рада Європи однією з перших на європейському континенті відчула гостроту цієї проблеми та почала впроваджувати програму «Освіта для демократичного громадянства» [175, s. 208].

Ототожнює терміни й польський науковець Ч. Мойшевич. У своїй праці «Політична освіта в новій Європі» він використовував переважно термін «політична освіта», але асоціював його з «громадянською освітою», «вихованням для демократії», «громадянськими знаннями», «знаннями про сучасний світ» [236, s. 11]. Натомість українські вчені ототожнюють громадянську освіту не просто з політичною освітою, а з демократичною політичною освітою [118, с. 45]. Словом «демократична», на нашу думку, вони наголошують, що освіта спрямована на формування установок громадянина, необхідних для життя в умовах демократії. Тоді як у Німеччині, наприклад, у науковому лексиконі відсутній термін «громадянська освіта», а використовується «політична освіта» (нім. *«Politische Bildung»*) [175, s. 206].

Український вчений М. Іванов, однак розмежовує ці два терміни, включаючи до наукового дискурсу ще й політологічну освіту. На його думку, їх у жодному випадку не можна ототожнювати. Водночас, науковець не відкидає, що у них є багато спільного. Спільною рисою для громадянської та політичної освіти, як він зазначає, є політико-функціональний рівень, коли для вирішення певних завдань суспільства мобілізується весь ресурс обох систем. Натомість на рівні пізнання політичного світу вони мають зовсім інші цілі. Щодо політичної та політологічної освіти, то першу М. Іванов дефініює як «систему передачі знань про політичне життя засобами усіх соціальних інституцій, які в тій чи іншій мірі поширюють знання про нього», а другу – як «систему фахової освіти спеціалістів у сфері політичного процесу» [66, с. 24, 31–32]. На відміну від М. Іванова, який розглядає політичну освіту як систему, М. Дмитренко інтерпретує її вужче: «політична освіта – це галузь навчання, яка не так чітко визначена, як інші. Вона охоплює багато шкільних і вузівських дисциплін, а її цілі не обмежуються лише пізнанням, а стосуються цінностей та поведінки» [49, с. 109].

Ще одна представниця української наукової думки, зокрема політичної психології, І. Жадан включає політичну освіту до структури громадянської освіти [61, с. 91], за що отримала критичну оцінку від М. Іванова. На думку останнього, як було вже згадано, громадянську та політичну освіту не можна ототожнювати та розглядати їх як ціле і частину. Стосовно громадянської освіти М. Іванов переконаний, що слід використовувати міжпредметний підхід, оскільки вона поєднує у собі знання різних галузей наук, і в той же час не заміняє і не виключає жодної [66, с. 28].

Практично ж, як засвідчив аналіз наукової літератури, до громадянської освіти здебільшого звертаються в демократичних державах, де існує необхідність в активних, компетентних громадянах. Тоді як до політичної освіти – і в демократичних, і в недемократичних. У перших за її допомогою громадяни засвоюють політичні знання, а в других, – часто використовується і для пропаганди панівної ідеології.

Виходячи з розгорнутих міркувань вчених, вважаємо, що визначення чітких рамок співвідношення громадянської та політичної освіти становить радше предмет дискусії. Проте, враховуючи сучасні умови розвитку демократичного суспільства, коли все більш відчутним є брак громадянськості, а обов'язки громадянина далеко вийшли за межі тільки голосування на виборах, доречніше, на нашу думку, звернутися до концепту громадянської освіти. У множинності визначень ми солідарні з міждисциплінарним підходом до її розуміння, тобто коли вона розглядається як комплексна система знань. Адже сучасному громадянину для активної реалізації його прав чи їх відстоювання, участі в громадсько-політичному житті необхідними є не тільки розуміння та усвідомлення політичних процесів, але й пов'язаних із ними, зокрема економічних, соціальних і т. д. Подібна інтерпретація міститься і в Концепції громадянської освіти, яка була розроблена в рамках проекту «Освіта для демократії в Україні», що громадянська освіта охоплює культурологічні, філософські, політичні, правові, економічні та соціально-психологічні знання [78]. Згадана О. Напьонтек включає ще й володіння інформацією про перебіг сучасних подій, а також про тенденції не тільки у внутрішній, але й у європейській та світовій історії [239, s. 110]. При цьому дотримуємося позиції, як і М. Іванов, що громадянська освіта не заміняє ці галузі знань, а об'єднує їх з метою формування активної та громадянсько компетентної особистості.

Загалом же сутність громадянської освіти у демократичному суспільстві, на думку неодноразово згадуваного українського авторського колективу, полягає у «культивуванні цінностей, прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей або влади, формування громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду та продукованих ним постанов і рішень, а також у мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя» [118, с. 41]. Тобто громадянська освіта розглядається як «спеціалізована

систематична підготовка молоді до суспільного життя в умовах демократії» [42, с. 8]. З останнім визначенням можна не повністю погодитися, оскільки, як вважаємо, опанування основ громадянськості не охоплює тільки молодь, хоча становить пріоритет, а стосується також старших осіб. Адже, наприклад, у суспільствах перехідного типу, до яких віднесемо й Україну, вивчення громадянської освіти мало б охоплювати більшість його членів, оскільки трансформація політичного ладу не може відбутися без зміни їх мислення, свідомості чи моделі поведінки. Відтак вивчення громадянської освіти не закінчується разом із відповідною навчальною дисципліною у школі чи університеті, а є «безперервним, багаторівневим процесом, що охоплює різні періоди життя людини» [118, с. 45].

Зрозуміло, що у процес реалізації громадянської освіти залучаються відповідні сторони, які чітко виділяє польський науковець Р. Качмарек. Адресатом, на його думку, є суспільство як цілісність, а суб'єктами, які здійснюють її реалізацію, є держава в особі уповноважених інституцій, громадські організації, навчальні заклади, а також політичні партії та ЗМІ. Реалізація ж завдань громадянської освіти здійснюється у трьох напрямах, які Р. Качмарек називає течіями. Перша течія – це передача інформації, знань про державу, механізми її функціонування, суть демократії тощо. Друга – це соціалізація, яка спрямована на формування практичних навичок, необхідних для життя в конкретних суспільно-політичних реаліях. Третя, яка об'єднує дві попередні – це виховання, спрямоване на вироблення основ громадянської позиції. На думку польського вченого, усі три течії у збалансованому вигляді присутні у школі, проте вже вдома, у сім'ї домінантності набуває виховання [210, s. 73].

Відтак результатом діяльності усіх трьох течій, на нашу думку, постає громадянин, детальний образ якого описує вже згаданий авторський колектив. Це людина, яка з пошаною ставиться до прав інших, уміє захищати власні права та має почуття гідності; критично мислить; демократичні цінності є її життєвою домінантою; це політично грамотна особистість,

обізнана в законодавстві, якого неухильно дотримується; завжди готова до компромісу та здатна до порозуміння; бере активну участь у публічному житті [118, с. 43–44]. Вважаємо, що практично досягнути усіх якостей одночасно є насправді утопією. З іншого боку, ідеали існують для того, аби суспільство прагнуло до них наблизитися. Адже, наприклад, корупція, яка фактично стримує модернізацію країни, є наслідком відсутності сформованої у громадянина звички неухильного дотримання закону.

Зміст, завдання, а також методи громадянської освіти, як вважає О. Напьонтек, взаємопов'язані з політичною культурою суспільства, його традиціями та типом. Тому вона приходить до висновку, що громадянська освіта є «контекстуальною практикою», яка в демократичних державах відрізняється підходами [239, s. 105]. Громадянська освіта, на нашу думку, не просто пов'язана з політичною культурою суспільства, вона становить засіб її демократизації. Адже спрямована на формування громадянина не як об'єкта політики, а як суб'єкта, який активно долучається до процесу її творення. Власне метою розвитку демократичної політичної культури є також раціонально мислячий та політично активний громадянин. Тому вважаємо, що достатньо чітко простежується взаємозв'язок та вплив громадянської освіти на розвиток демократичної політичної культури. Теоретичні міркування, на нашу думку, треба екстраполювати у практичну площину, а саме – в сучасну українську реальність та з'ясувати стан громадянської освіти, а також як вона може вплинути на розвиток демократичної політичної культури сучасної молоді. Останній, як відомо, бракує багатьох ознак згаданого ідеального образу громадянина.

В Україні існують певні теоретичні напрацювання та практичні реалізації у сфері громадянської освіти. Це детально розкрито в аналітичному звіті, який підготувала громадська організація «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» станом на 2013 р. [67]. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують розроблені концепції громадянської освіти. Постановою Президії Академії педагогічних наук України у 2000 р. було

затверджено першу Концепцію про громадянське виховання особистості в умовах розвитку української державності. Відповідно до цієї Концепції громадянська освіта – «навчання спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини» – розглядалася як елемент громадянського виховання – «процесу формування громадянськості як інтегрованої якості особистості» [77]. Наступною була Концепція громадянської освіти в Україні, розроблена також у 2000 р., але у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні», який складав частину Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства при фінансовій підтримці США та країн ЄС. До авторського колективу увійшли психологи, історики, філософи, педагоги провідних інститутів НАН України та АПН України, а також Інституту громадянської освіти НаУКМА і кількох навчальних закладів України. У цій концепції громадянська освіта розглядається у двох іпостасях: як комплекс інтегрованих знань, який складається з громадянських знань, умінь та чеснот, а також як процес поширення усіх цих знань [78]. Третя Концепція громадянської освіти та виховання в Україні була оприлюднена для громадського обговорення на сайті Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України в листопаді 2012 р. Проект Концепції був розроблений робочою групою з питань інформаційної політики та громадянської освіти Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України [116]. Фактично, як засвідчив аналіз, зміст останньої концепції не містить особливої новизни, оскільки у ньому поєднано ключові ідеї та напрацювання двох попередніх концепцій. Проте видається, що винесення останньої концепції на порядок денний засвідчило актуальність питання громадянської освіти в Україні. Концепція була затверджена вченою радою Інституту інноваційних технологій та змісту освіти, але далі не відбулося навіть обговорення на колегії міністерства. Хоча, спочатку планувалося, що за результатами вноситимуться зміни до законодавства України. Як зазначають розробники, концепція дієва, оскільки містить системоутворювальну складову, але не є офіційним документом, тому

використовується тільки у вузькому науковому колі. Зміна суспільно-політичної ситуації в Україні у 2014 р. спричинила також зміну пріоритетного напряму виховання молоді на національно-патріотичний. Отже, Концепція громадянської освіти та виховання так і залишилася на етапі громадського обговорення.

На початку квітня 2015 р. в Національній академії педагогічних наук України відбувся методологічний семінар на тему: «Громадянськість української молоді: виклики, здобутки, перспективи». Сама подія та кількість учасників засвідчили, що актуальність громадянської освіти в Україні зростає в науковому та практичному просторах. Академік та керівник робочого колективу з розробки першої Концепції О. Сухомлинська зазначила, що у сучасному світі спостерігається постійна змінність та варіативність курсів громадянської освіти, але в той же час створюються ініціативні та координаційні центри. Науковець та автор підручників з громадянської освіти О. Пометун зазначила, що громадянська освіта в Україні розвивається шляхом участі в міжнародних проектах. Коли йдеться про громадянську освіту як про навчальну дисципліну, то у процесі реалізації міжнародних проектів в Україні було видано дуже мало книг для учнів – лише 3, а решта – це методики, що, на її думку, мало б бути навпаки. О. Пометун також зазначила, що оптимальною моделлю громадянської освіти для України є власне європейська «Освіта для демократичного громадянства». Науковець П. Вербицька звернула увагу на небезпеки, які існують у громадянському просторі України. На її думку, з’являється велика кількість громадських організацій, які невідомі науковій спільноті, а їх діяльність стає здебільшого проектною. Навіть після подій Майдану 2013–2014 рр. відсутня достатня кількість громадянських ініціатив, а громадяни і далі не залучаються до прийняття рішень на різних адміністративно-територіальних рівнях. На думку П. Вербицької, громадянська освіта може спричинитися та стати чинником відновлення миру і налагодження діалогу, зокрема культурного, в тій ситуації, у якій опинилася Україна. Директор

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України М. Слюсаревський був переконаний, що українцям досі не вистачає суб'єктності та самостійності, аби творити історію, починаючи із самого себе. Науковець розглядав Помаранчеву революцію як пробудження суб'єктного потенціалу в Україні. Однак, на його думку, тоді так і не відбулося присвоєння суб'єктності, натомість почався процес її делегування. Під час Революції гідності, як він зазначав, також мало що змінилося, оскільки повстання мас не перетворилося на потужний громадський рух та створення нових політичних партій на ідеологічній основі. Тобто не відбулося інституційного закріплення проявів суспільної активності. Об'єднання ж людей, яке особливо спостерігається від початку зовнішньої військової агресії, на думку науковця, відбувається навколо рятівних ідей. Тому громадський рух, за його словами, працює на сегментарному рівні [97].

Виклад теоретичного та практичного матеріалу дозволяє зробити короткий висновок. Попри те, що в Україні розуміють важливість та значущість громадянської освіти насамперед теоретично, брак широкого інституційного громадянського суспільства, брак почуття у громадян їх суб'єктності в суспільно-політичному житті, на нашу думку, засвідчує відсутність реально здійснених практичних кроків, спрямованих на реалізацію задекларованих положень. Можливо, напрацьовані теоретичні концепції не відповідають викликам сучасності, а можливо, суспільство ще не готове позбутися стереотипної пристосувальницької поведінки на користь особистісно відповідальної за розвиток територіальної громади чи усієї держави. Адже навіть у згаданих вище концепціях зазначалося, що в основі реалізації громадянської освіти повинні бути три підходи: особистісно зорієнтований, діяльнісний та конкретно-історичний. Однак наміри реалізації, найважливішого з нашої точки зору, – діяльнісного, не повністю відповідають світовим тенденціям. У багатьох іноземних країнах створення навчальних ситуацій, подібних до життєвих, заміняється безпосереднім залученням молоді до участі в суспільно-політичному житті, оскільки

«найкраща школа демократії – це практична участь у житті демократичного суспільства» [118, с. 51].

Діяльнісний підхід закладає прагматизм у реалізації громадянської освіти. Утім не всі вчені дотримуються позиції про використання цього підходу, оскільки, на їх думку, навчання тоді позбавляється ключового аспекту пізнання. Адже щоб діяти, громадянин має перш за все знати як [183, s. 124–127]. Вважаємо натомість, що реалізація положень громадянської освіти не може відбуватися тільки шляхом передачі знань, оскільки громадянин може володіти достатньою інформацією про свої права, проте проявляти пасивну поведінку. Р. Качмарек не випадково виокремлював другу течію соціалізуючого впливу громадянської освіти, в якій відбувається вироблення практичних навичок громадянина. Власне тому в багатьох європейських країнах вивчення громадянської освіти нерозривно пов’язане з використанням діяльнісного підходу. Як зазначають науковці, модель громадянської освіти, що використовується у країнах Заходу, – це демократія представницького типу, натомість усе частіше вона навчає громадян демократії участі [282, s. 39].

Викладений вище матеріал засвідчив, що в Україні є вкрай необхідним комплексне впровадження системи громадянської освіти. Такі міркування обумовлюють важливість вивчення закордонного досвіду, пов’язаного передусім із реалізацією принципу навчання в дії. Від дотримання чи недотримання цього принципу, на нашу думку, залежить якість процесу навчання молодого покоління. Адже вибір способу та методу формування громадянської позиції у молоді впливатиме на очікувані від неї результати у майбутньому, від яких залежатиме й форма демократії. Молодь не тільки вноситиме новизну в суспільно-політичну дійсність, але й набуде нового соціального статусу, стане прикладом для наслідування наступним підростаючим поколінням [182, s. 12].

Розпочнемо з багаторічної діяльності Ради Європи, яка у 2010 р. прийняла Хартію про освіту для демократичного громадянства та прав

людини. Опрацювання цього документу розпочалося із проекту, який стартував у 1997 р. з назвою «Освіта для демократичного громадянства». У Хартії зазначається, що одним із принципів такої освіти є «навчання через дію». Полягає він у тому, що не достатньо лише передавати знання, потрібно «розвивати готовність діяти в суспільстві з метою поширення прав людини, демократії та верховенства права» [176].

У Польщі, як зазначають тамтешні науковці, на початку 90-х років ситуація з громадянською освітою була катастрофічна, оскільки їй не приділялося уваги, а у вишах, наприклад, не викладалися дисципліни з розвитку громадянської свідомості студентів [236, s. 10]. Проте з того часу відбулися значні зміни, а на порядок денний окремим питанням виноситься вже не просто громадянська освіта, а громадянська освіта в дії. Засвідчує це і видана в 2013 р. у Польщі перша колективна монографія, присвячена громадянській освіті в дії, на що вказують її упорядники. Авторами текстів став спільний польсько-британський колектив науковців, фахівців та представників неурядових організацій, що займаються впровадженням програм із підвищення рівня культури участі громадян [267, s. 7–8].

Вивчення основ громадянської освіти у Польщі починається зі школи і, як зазначає О. Напьонтек, відбувається на двох рівнях. Перший рівень – це знання, засвоєні під час класних занять, а другий – це те, як функціонує школа. Адже для того, щоб навчатися демократії, на думку науковця, необхідно, аби і школа показувала приклад дотримання відповідних принципів [239, s. 109]. На початку 90-х років громадянська освіта викладалася в польських школах і як окремий предмет, і як суміжний. Після кількох реформ польської школи викладання громадянської освіти здійснюється за таким підходом: у початковій школі, зокрема в I–III класах – як частина інтегрованої загальношкільної освіти, в IV–VI – на уроках історії та суспільства, а в гімназії та ліцеї – як окремий предмет «Суспільствознавство». Програмною основою цієї дисципліни передбачено вивчення таких ключових тематичних блоків як: «Громадянин у

демократичному суспільстві», «Участь у житті локальної спільноти», «Народ і патріотизм», «Право, права людини і протидія дискримінації» та «Польща, Європа і світ» [217, s. 21–25].

Розвиток громадянської освіти у Польщі, на думку тамтешніх науковців, не знаходив підтримки у влади. Натомість до цієї справи з початку 90-х років активно долучилися громадські організації [217, s. 22]. У 1994 р. було створено незалежну освітню інституцію – Центр громадянської освіти. Завданням такої інституції є не тільки поширення основ громадянської освіти, а й залучення дітей та молоді через різні освітні проекти до участі у громадській діяльності на рівні школи, місцевої громади чи держави. «Молодь голосує» – так називається один із численних проектів цього центру. Перед кожними загальноприйнятими виборами в обраних середніх та старших польських школах відбуваються шкільні вибори. Молодь після проведених дискусій, дебатів голосує за реальні політичні партії – суб'єкти поточного виборчого процесу, дотримуючись принципу добровільності й таємності. Метою цього проекту є не тільки заохотити молодь до участі в голосуванні, але у такий спосіб збільшувати її активність у суспільно-політичному житті, пояснювати значення виборів для демократичної держави тощо. Для науковців шкільні вибори є джерелом інформації про політичні преференції майбутніх дієздатних громадян, а також можливістю побачити їх потенціал до громадсько-політичної участі [211, s. 48]. А для молоді – це перший політичний досвід та крок до формування громадянської позиції, вироблення основ демократичної політичної культури. 30 вересня 2011 р. у шкільних парламентських виборах взяло участь близько 200 тис. учнів у більш ніж 1000 школах усієї Польщі. Як було вже зазначено у попередньому розділі, найбільшу кількість голосів отримала політична партія «Рух Палікота» [243].

Однак у Польщі не лише створюються навчальні ситуативні проекти, які дозволяють реалізувати принцип навчання в дії, але й функціонують молодіжні представницькі органи. У прийнятому на початку 90-х років

законі «Про самоврядування гміни» передбачено створення молодіжної ради гміни (гміна – основна одиниця адміністративно-територіального устрою) як консультативного органу зі своїм статутом, у якому зазначається порядок обрання молодих депутатів (вік, кількість, принципи обрання тощо) та окреслюються сфери діяльності ради [285]. Польський автор М. Броль детальніше описує систему таких молодіжних інституцій. Крім уже згаданої молодіжної ради гміни, залежно від одиниці адміністративно-територіального поділу, він виділяє: на рівні воєводства – молодіжну раду воєводства, повіту – молодіжну раду повіту, а також молодіжні ради при війті, бурмістрі та президенті міста. Вище названі ради діють за аналогією до молодіжної ради гміни, проте як самостійні проекти відповідних органів місцевого самоврядування. Функціонує також і Сейм дітей та молоді (спільний проект Канцелярії Сейму, Міністерства народної освіти, Центру громадянської освіти та Центру розвитку освіти). Засідання останнього відбуваються кожного року 1 червня, проте рішення молодих парламентарів не мають жодної юридичної сили, а є лише елементом навчальної гри. Не обминає М. Броль і Європейського молодіжного парламенту, членами якого можуть стати також молоді поляки [173, s. 36–37].

Мета створення молодіжних рад у Польщі, на нашу думку, є досить широкою, оскільки полягає не тільки у залученні молоді до громадсько-політичної діяльності, а насамперед до вирішення проблем локального значення. Адже представників молодіжних рад з питань, які пов’язані з їх життям та діяльністю (наприклад, реалізація проектів «Безпечна школа», «Малий, великий спорт»), інколи навіть заслуховують відповідні дорослі представницькі органи місцевого самоврядування. Починаючи зі школи та закінчуючи загальноосвітніми ліцеями, професійними технікумами, молоді люди охоче стають депутатами молодіжних рад відповідно до передбаченого їх статутами віку для членства. Адже у таких середовищах існують умови для опанування основ політичної грамотності, розвитку вміння доносити власну точку зору, шукати компроміс у важливих та водночас конфронтаційних

питаннях тощо. Проте найважливіше, на нашу думку, те, що молоді депутати намагаються брати відповідальність за вирішення тих проблем, із якими вони зіштовхуються щодня, ідучи до школи, магазину чи на стадіон.

Польські вчені використовують громадянську освіту також як інструмент підготовки молоді до життя в середовищі ЄС. Необхідність опрацювання такої тематики науковці вбачають як на уроках у школі, так і поза нею, зокрема через громадянський сектор [282, s. 39]. Водночас поляки давно усвідомлювали, які виклики несе набуття членства в ЄС, тому в 1997 р. у Польщі відбулася конференція на тему: «Громадянська освіта польської молоді на порозі Об'єднаної Європи» [187, s. 5]. В конференції взяли участь представники усіх польських вищих педагогічних навчальних закладів, які робили спроби дати відповіді на питання, що тепер стають актуальними для України. Перефразовуючи їх відповідно до українських реалій, можна сформулювати таким чином: «як поєднувати українськість, патріотизм із тим, що чекає нас в Європі?»; «Як підготувати українську молодь до вступу в ЄС?»; «Які історичні зв'язки поєднують Україну з Європою?»; «Що означає бути громадянином України та ЄС?»; «Які критерії визначатимуть українськість в Об'єднаній Європі?»; «Як створити українську модель громадянської освіти, яка б сприяла ефективному існуванню в Об'єднаній Європі?». Відповідаючи на ці питання, можна визначити зміст української моделі громадянської освіти.

Суттєвим у впровадженні основ громадянської освіти є німецький досвід, що докладно описують Й. Бутт-Пошнік, М. Бутт-Пошнік, Б. Відмаєр. Науковці відзначають важливу роль політичної освіти в цій країні після Другої світової війни. Американськими окупаційними силами було підготовано освітню програму з метою впровадження демократичних цінностей та принципів у німецькому суспільстві. Політична освіта стала шкільним предметом, елементом формального навчання, і водночас розвивалася через неформальне, а молодіжні організації, церква та політичні партії створювали для цього відповідні осередки. Такий підхід якісно

вплинув на мережу інституцій, а тому на федеральному рівні у 1952 р. було створено Національну агенцію з питань політичної освіти (нім. *«Bundeszentrale für politische Bildung»*), яка і надалі функціонує. Німецькі автори сформулювали ключові напрями, які характеризують процес реалізації політичної освіти в їх країні: вивчення політичних основ, розвиток уміння самостійно формулювати думки на тему політичних подій, заохочення до участі в політичних процесах і запобігання проявам тоталітаризму та екстремізму. На перший погляд правильні підходи в організації системи політичної освіти спричинили натомість дискусію. Предметом для обговорення стала цілеспрямована система політичної освіти, яка могла нав'язувати односторонню точку зору. Дебати навколо цього питання у Німеччині закінчилися прийняттям етично-педагогічного компромісу «Консенсус з Бойтельсбах», яким встановлювалося таке: заборона у будь-який спосіб впливати на учня з метою нав'язування йому власної думки та позиції вчителя, аби виключити можливу індоктринацію; контроверсійну тему слід інтерпретувати як контроверсійну, коли вона піддається дискусійному обговоренню з представленням різних точок зору; під час пошуку підходів для виходу з політичної ситуації, що розглядається, слід враховувати особисті зацікавлення учня [175, s. 206–208].

Отже, як можна зауважити, механізми та форми залучення молоді до участі в суспільно-політичному житті варіюються залежно від країни. Так, у Польщі ключову роль відіграють неурядові, громадські організації. Натомість у Німеччині активізація участі молоді здійснюється шляхом проведення дискусій на політичну тематику та обговорення можливих змін щодо конкретно обраних для аналізу ситуацій. У Литві, подібно як до Польщі, – з допомогою громадських організацій, а у Великій Британії – через молодіжні парламенти та обрання молодіжних лідерів міст [175, s. 211].

Щодо України, то відомо, що відчутною проблемою за роки незалежності став дефіцит громадянськості, зокрема серед молодого покоління. Низька явка на позачергових парламентських виборах у 2014 р.

серед молоді засвідчила, що проблема дефіциту громадянськості не вирішена, а навіть загострюється. На нашу думку, змінити ситуацію можуть не короткострокові превентивні інформаційно-популяризаційні заходи з роз'яснення значущості волевиявлення для повсякденного життя, а тривалий і цілеспрямований процес навчання. Тому «формування політичної культури за допомогою громадянської освіти означає поширення своєрідної політичної грамотності. А завдання громадянської освіти – це формування критичного мислення, вміння отримувати інформацію, враховувати множину інтересів та позицій, робити збалансовані умовиводи, аргументовано критикувати владу» [118, с. 10].

Навчальний потенціал громадянської освіти аж ніяк не обмежений лише досвідом чи досягненнями одного суспільства, а поєднує у собі практики різних країн. Її зміст, як зазначалося, охоплює знання з різних галузей наук, що, на нашу думку, в цілому спрямоване на формування громадянина, який би толерантно ставився до інших культурних цінностей та надбань, уникаючи антагонізму. Вважаємо, що в цьому і полягає одна з ключових функцій громадянської освіти – забезпечення міжкультурного діалогу, про що згадувала і П. Вербицька. Адже, за С. Хантінгтоном, конфлікти у світі виникатимуть на зламі культур, ймовірне уникнення яких, на нашу думку, хоч мало правдоподібне, проте можливе шляхом міжкультурного порозуміння. Ця проблематика має й український вимір, оскільки, як вже згадувалося, відсутнє як таке культурне порозуміння між громадянами різних частин України, бачення національної ідеї, що певним чином унеможливлює реалізацію повноцінних державотворчих процесів.

Реалізація завдань громадянської освіти, на нашу думку, може спричинитися до формування в Україні якісно нової особистості молодого громадянина зі здатністю мислити критично та аналітично. Адже ще з 90-х років у нас сформувалася тенденція, на яку звертали увагу українські вчені, зокрема В. Литвин писав, що «…у суспільстві до краю знизилася критична здатність розуму. Тотальна психологічна обробка ЗМІ розмила здатність

критично й розумно сприймати дійсність…» [84, с. 9]. Із розвитком науково-технічного прогресу згадана проблема не зникла, а навпаки, посилилася, і не тільки в Україні. Польський науковець З. Махельський зафіксував, що «значну групу виборців становить група некритичних, невільних споживачів друкованих та електронних ЗМІ». Як зазначає він далі, таких людей називають «медіотами» (М. Чарнецький), оскільки фактично вони вміють як писати, так і читати, але не спроможні самостійно виробляти власну думку, позицію [70, с. 164]. Порушені питання виявляють усю гостроту проблеми, коли громадяни несвідомо стають пасивними споживачами інформації, яка подається ЗМІ. А можливості Інтернету, як було сказано у попередньому підрозділі, спонукають людей припинити думати, оскільки будь-яку інформацію можна отримати, натиснувши на кілька комп'ютерних клавіш. Молодь якраз і відноситься, на нашу думку, до цієї групи ризику, поведінкою якої можна легко маніпулювати. Відтак вважаємо, що розвиток критичності та самостійності думки спрямований на уникнення перетворення людей у виключно споживацьке суспільство – «медіотів». При цьому важливо відрізняти критику від критиканства, оскільки останнє здатне перетворюватися на популізм.

В Україні ж, на нашу думку, однією з причин, яка передує зниженню рівня критичності населення, є підходи до навчання, які застосовуються у шкільній та університетській практиці. Досить часто навчання спрямовується на «зазубрювання» учнями та студентами матеріалу. Такий підхід позбавляє їх можливості розвивати суб'єктивну думку, критично сприймати й належним чином реагувати на явища чи процеси. Звичайно, ми не можемо констатувати, що в усіх навчальних закладах України використовують і надалі цю методику, однак впевнені, що не всі викладачі її позбулися. Багато студентів, які після здобуття ОКР «Бакалавр» в Україні продовжують магістерські програми за кордоном, зокрема з гуманітарних спеціальностей, наражаються на проблему адаптації до навчального процесу. Пов'язано це з тим, що, наприклад, у більшості європейських країн, від студента вимагають

критично-аналітичних вмінь. Не просто відтворити інформацію з книжки, а переосмислити її та зробити певний висновок у взаємозв'язку з актуальною дійсністю. Підкреслимо, що у європейській практиці впроваджуються навіть окремі навчальні дисципліни з розвитку критичного мислення, чого, на нашу думку, бракує в Україні.

Вище згадані німецькі науковці подають ціннісні рекомендації щодо того, як можна збільшити участь молоді у громадсько-політичному житті. Передусім, на їх думку, важливо створити демократичний простір деліберації молоді. Необхідно розуміти, що «симулювання демократії», тобто створення навчальних ситуацій, наближених до умов демократичної реальності, – це короткострокові заходи. Натомість вироблення у молоді культури участі вимагає залучення останніх до вирішення реальних справ (проведення дискусій, участі у процесі прийняття рішень). По-друге, з огляду на те, що у школах учні проводять більшість свого часу, ці заклади мають стати місцем навчання демократичних правил. У такому разі йдеться про зміну підходу в діяльності освітніх закладів з «фабрики знання» на «школу демократії». По-третє, громадянська освіта має бути позбавлена будь-яких індоктринальних проявів, натомість базуватися на таких принципах, як порозуміння та довіра. Необхідно уникати нав'язування політичних переконань, натомість використовувати лише принцип об'єктивності під час передачі інформації. По-четверте, для молодих людей із меншими можливостями розвитку (наприклад, які мають проблеми із закінченням школи) слід адаптувати програми з громадянської освіти. Активні особи у громадянській освіті, враховуючи індивідуальні можливості, повинні роз'яснювати їм важливість участі в політичних процесах. По-п'яте, громадянська освіта має стати невід'ємним елементом програми підготовки молодіжних лідерів [175, s. 214–216]. Видається за можливе стверджувати, що наведені рекомендації відбивають позитивний досвід європейських країн, елементи якого можна було б використовувати і в Україні. Проте, враховуючи українські реалії, зазначимо, що реалізація діяльнісного підходу мала б супроводжуватися не

нав’язуванням однією стороною обов’язкових вимог і необхідної участі, а самостійним емоційно-вольовим залученням молоді. Інакше кажучи, щоб молодь своєю участю проявляла власну зацікавленість.

Німецькими науковцями було піднято важливе питання, а саме зміна в підході до діяльності освітніх закладів. Аналогічної думки і О. Напьонтек, яка вважає, що «від школи як публічної інституції у щораз більшій мірі очікується реалізація нового завдання – вона має бути місцем підготовки осіб до активного громадянства. Школа це завдання повинна реалізувати не тільки через передачу знання, але також функціонуючи як демократична інституція, котра дозволяє учням-громадянам активно брати участь у процесах прийняття рішень, брати на себе відповідальність за правила, які є чинними у школах, а також впливати на процес діяльності цих закладів. Школи мають їх готувати до активного громадянства, створюючи можливість вчитися на практиці» [239, s. 104].

Отже, видається за можливе стверджувати, що завдання та цілі, які стоять перед громадянською освітою, відповідають процесу формування демократичної політичної культури. Проте ефективність цього процесу залежить від комплексного застосування положень громадянської освіти, а не вибіркового навчання. У контексті України йдеться про впровадження системи громадянської освіти, залучення до її реалізації широкого кола громадських організацій, проведення подібних до Польщі шкільних виборів, популяризація серед учнів шкіл та молоді участі в діяльності молодіжних рад, а також інші можливості, які забезпечують принцип вивчення громадянської освіти в дії.

Висновки до третього розділу

Події Майдану 2013–2014 рр. та після нього сформували нову суспільно-політичну дійсність в Україні. У ній значне місце відводиться формуванню українців як політичної нації, члени якої брали б активну участь

у виробленні політики. Відповідно з'явилися умови, аби нарешті завершити вже більш ніж двадцятирічний процес демократичного транзиту. Водночас трансформації потребує і політична культура суспільства, її ціннісно-ідеологічна система. Натомість політична культура молодих українців, які виросли за період незалежності, вимагає не так трансформації, як розвитку в належних напрямах, оскільки їх поведінка, цінності, впливатимуть у майбутньому на політичну модернізацію держави в цілому. Враховуючи результати компаративістського дослідження та спираючись на закордонний досвід, політична культура української молоді мала б розвиватися у напрямі її демократизації, збереження й відтворення історичного минулого та національної ідентичності. Культури, яка б об'єднувала молодь з усіх регіонів України, а не стала черговим фактором руйнування української державності. У такому контексті патріотизм стає ключовою цінністю, а європейський політичний досвід – орієнтиром розвитку. Культури, в якій би домінували раціоналізм та логічність, а не радикалізм, уміння бути політично відповідальними громадянами.

Розвиток політичної культури молоді значною мірою залежить від інститутів політичної соціалізації, яких у сучасному глобалізованому світі виникає все більше, а вплив їх чимдалі відчутніший. До одного з таких належить Інтернет-середовище, включно із соціальними мережами, оскільки молодь є його постійними користувачами. Соціалізуючий вплив Інтернету полягає у тому, що шляхом відкритого доступу до різноманітних джерел інформації на його просторах створюються віртуальні майданчики для політичних дискусій, які сприяють зростанню політичної зацікавленості користувачів. Натомість такий традиційний інститут політичної соціалізації як громадські організації потребує відродження разом із розбудовою в Україні сильного громадянського суспільства. Адже участь молоді, зокрема в діяльності молодіжних організацій політичної спрямованості, є суттєвим кроком у напрямі кристалізації її політичної культури, формування почуття політичної відповідальності. Загалом же світові процеси глобалізації

зумовили нові виклики, зокрема вміти думати глобально, але діяти локально. Це означає, що процес політичної соціалізації треба розширювати пізнанням світового політичного досвіду.

У контексті таких процесів наповнення простору знань молоді, зміцнення її громадсько-політичної компетентності та вироблення моделі активістської культури спроможна забезпечити громадянська освіта. Адже спрямована вона на формування громадянина не як об’єкта політики, а як суб’єкта-творця. Міждисциплінарний характер громадянської освіти виявляється у тому, що це пропедевтика таких галузей наук, як основи правознавства та політології, історії, економіки тощо. Передача знань відбувається не тільки в академічних закладах, але й шляхом безпосередньої участі в різноманітних суспільно-політичних процесах. Власне тому реалізація громадянської освіти з використанням емоційно-вольового діяльнісного підходу навчає молодь практичної демократії, розуміння її місця та ролі у демократичній державі. Одним із ключових завдань громадянської освіти є розвиток критичного мислення, оскільки в добу значного медіального впливу члени суспільства, які не вміють верифікувати подану інформацію, здатні стати її пасивними споживачами. Така поведінка громадян може деактивувати їх участь у політичних процесах.

ВИСНОВКИ

Узагальнення одержаних результатів аналізу політичних культур сучасної польської та української молоді дозволило сформулювати такі висновки.

Виникнення численних теоретико-методологічних підходів до осмислення сутності, наповнення, функцій, динаміки політичної культури свідчить про значний науково-практичний потенціал цього поняття і концепцій для пояснення та прогнозування розвитку політичної системи, політичних процесів й відносин у суспільстві. У такій множині поглядів адекватним до предмету цього дослідження є трактування політичної культури як сукупності політичних знань та цінностей, на підставі яких індивідом формуються політичні орієнтації, оціночні судження стосовно політичної системи, виробляються зразки політичної поведінки. Політична культура ґрунтується на обміні політичним досвідом між поколіннями, а тому становить історично обумовлену форму політичного розвитку суспільства, у якому важливу роль відіграє молодіжний сегмент.

Обґрунтовано, що в соціальній стратифікації суспільства, з огляду на низку ознак, молодь виокремлюється у відносно велику групу, суб'єкт й об'єкт політики. Незалежно від рівня політичної свідомості та політичної компетентності, молоді люди становлять динамічну силу, що легко піддається ідеологічній мобілізації, політичним маніпуляціям, популістському впливу. Водночас надмірна схильність до радикальних, спонтанних дій, нестабільність поведінки, формують політико-культурну своєрідність молоді. Молодіжні ціннісно-політичні орієнтації і політична поведінка за багатьма ознаками подібні до суспільних, проте в деяких аспектах відрізняються, що й відображається у політичній культурі молоді як специфічній субкультурі.

Для визначення тенденцій розвитку демократичних цінностей запропоновано проведення порівняльного дослідження політичної культури

на прикладі молодих поляків та українців (як поколінь вже повноправних громадян, які народилися та виховувалися в умовах становлення та утвердження демократії) розроблено відповідну методологічну схему. Суть останньої полягає у тому, що політична культура розглядається крізь призму чотирьох функціонально взаємозалежних компонентів: пізнавального, ціннісного, оцінно-афективного та поведінкового. У межах кожного з них розкриваються політичні орієнтації, знання, схильність до певних політичних цінностей, оцінки політичних явищ та процесів, а також модель політичної поведінки обраних для дослідження носіїв.

Встановлено, що, незважаючи на близькість в культурі, мові, походженні, розвиток політичних культур польського та українського суспільств в історичній ретроспективі відбувався по-різному. Політична культура поляків формувалася нерозривно зі державницькою традицією, незначне переривання якої тільки зміцнило їх політико-культурну ідентичність та національну консолідованість. Водночас ці ж процеси для українців супроводжувалися постійними конфліктами у складі імперій, переважаючим впливом політико-культурних традицій окупаційних держав. Розбіжності історичного розвитку відобразилися у тому, що сучасна політична культура поляків характеризується демократичним плюралізмом поглядів, переважною однорідністю в ціннісно-нормативному вимірі, тоді як українців – відчутною фрагментарністю. У визначні моменти суспільно-політичного життя і поляки, і українці схильні проявляти як надмірну активність, так і пасивну політичну участь, тож за класичною типологією ці політичні культури близькі до піддансько-активістського типу.

З’ясовано елементи подібності та відмінності у політичних культурах польської та української молоді. Відзначається, що молоді поляки, передовсім, патріотичніше налаштовані, горді своєї національності, відкритіші, вірніші власним цілям і силам, критичніші у поглядах відносно державної влади. Молоді ж українці більше цікавляться політикою, відданіші ідеалам демократії та менш критичні до актуальних демократичних процесів,

але недовірливіші до обраних представників народу та політичних інститутів. Політична участь молодих поляків та українців здебільшого надміру емоційна, часто неконвеціональна, балансує між крайніми полюсами активності й пасивності та залежить від значущості суспільно-політичних подій, які відбуваються на просторах їхніх країн. Піддансько-активістський тип політичної культури всього суспільства однаково відображається і у молодіжному середовищі, де ситуативна політична обізнаність співвідноситься зі ситуативною політичною участю. Переважна більшість молоді в обох країнах віддає перевагу демократичному політичному режиму над недемократичним, а у зовнішньополітичних орієнтаціях, на відміну від інших поколінь, чіткіше спрямована у проєвропейський вектор інтеграції.

Досліджено умови розвитку політичної культури сучасної української молоді після подій 2013–2014 рр., що сформували унікальні умови для повноцінного утвердження демократії, і одночасно увиразнили причини сповільнення політичної модернізації – економічну кризу, загрози суверенності та порушення територіальної цілісності. За таких обставин для сучасної української молоді, як потенційно майбутньої еліти, важливо формувати відкритий світогляд, пізнавати світовий політичний досвід, розвивати політичну культуру на ґрунті демократизації, політичної відповідальності громадян, об’єднання українського суспільства, збереження історичної та національної самобутності.

Відзначено можливості Інтернету як новітнього інституту політичної соціалізації молоді, що сприяють плюралізму думок та поглядів його користувачів шляхом створення платформ для вільних політичних дискусій (зокрема у просторі соціальних мереж), технологічного розширення інструментів для політичної мобілізації, залучення користувачів до громадсько-політичного життя. Ідеологічну ж кристалізацію політичних установок молоді, формування її громадянської позиції традиційно здатні забезпечити молодіжні організації громадсько-політичної спрямованості. Обґрунтовано необхідність освоювати та вивчати закордонні політичні

практики, подорожувати в інші країни на навчання, стажування, наукові заходи та подібне.

Відмічено потенціал громадянської освіти, який у довгостроковій перспективі відповідає на виклики демократичних перетворень через формування громадянської та політичної компетентності молодих громадян, здатних не тільки ситуативно брати участь у політичних подіях, але й аналізувати і творити політику. У багатьох європейських країнах продуктивним є навчання громадянських вмінь та навичок шляхом залучення молоді до вирішення локальних справ, діяльності альтернативних молодіжних представницьких органів. Відзначено, що громадянська освіта навчає глобальному, критичному, раціональному мисленню та сприйняттю політики, що життєво необхідно молодому громадянину в умовах поширення маніпулятивних технологій, популістських ідей, радикальних політичних практик, терористичних загроз, військових дій і подібного.

Розроблено низку положень рекомендаційного характеру щодо реформування відносин в Україні між державою, політиками, політичними партіями, з одного боку, та молоддю, з іншого. З метою налагодження стійкого діалогу політикам і громадським активістам варто безпосередньо звертатися до молоді; прописувати у політичних програмах чіткі позиції стосовно молодіжної проблематики; ініціювати створення нових громадсько-політичних об’єднань; проводити широку просвітницьку діяльність, політичний всеобуч із відновлення довіри у молоді до демократичних інститутів; заохочувати до спільного творення нової політичної дійсності. Доцільно поряд із офіційними сайтами Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування пристосовувати та поширювати відповідну інформацію для молодіжного сприйняття. Політичної волі та законодавчого урегулювання потребує й реалізація широкої системи громадянської освіти. Для розвитку критичного мислення доцільно запроваджувати відповідні навчальні дисципліни у плани підготовки молодих фахівців з усіх галузей

знань. Перспективи ж політологічних досліджень вбачаються у подальшому пошуку ефективних прикладів і ціннісних орієнтирів у зарубіжному й українському досвіді розвитку демократичної політичної культури молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Б. І. Молодіжний рух сьогодні: формалізація та/чи віртуалізація [Текст] / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 269–275.

2. Арістотель Політика [Текст] / Арістотель ; пер. О. Кислюк. — К. : Основи, 2000. — 238 с.

3. Аркас М. М. Історія України-Русі [Текст] / М. М. Аркас ; [вступ. сл. і комент. В. Г. Сарбея]. — 2-ге факс. вид. — К. : Вища шк., 1991. — 395 с.

4. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2009. — Випуск 2. — С. 3–8.

5. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування [Текст] / О. В. Бабкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : збірник / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 5. — С. 5–10.

6. Байме К. Політичні теорії сучасності [Текст] : посіб. з філос. дисциплін / Клаус Байме ; пер. з нім. М. Д. Култаєвої та М. І. Бойченко. — К. : Стилос, 2008. — 396 с.

7. Баришполець О. Т. Ідеологія – сутність ілюзорного й реального [Текст] / О. Т. Баришполець // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Матеріали Всеукр. наук.

конф., 29–31 трав. 1995 р. : [Збірник] / Укр. акад. політ. наук. Наук.-практ. центр політ. психології АПН України та ін.; [За заг. ред. О. В. Киричука та ін.]. — К., 1995. — С. 7–8.

8. Баришполець О. Т. Культура участі в політичному процесі [Текст] / О. Т. Баришполець // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 26–27 лютого 1998 року / Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; ред. кол. М. М. Слюсаревський [та ін.]. — К. : Гнозис, 1998. — С. 87–89.

9. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика [Текст] / В. М. Бебик ; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К. : МАУП, 2000. — 384 с.

10. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді [Текст] / В. М. Бебик [та ін.] ; Український НДІ проблем молоді. — К. : [б.в.], 1996. — 112 с.

11. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика [Текст] : підручник / В. М. Бебик ; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К. : [б.в.], 1997. — 245 с.

12. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма [Текст] / Н. А. Бердяев // АН СССР, Науч. совет по пробл. культуры. — Репринт. воспроизведение. — Вых. сведения ориг. : Париж, 1955. — М. : Наука, 1990. — 222 с.

13. Бесклетний С. Є. Формування цінностей демократичної політичної культури студентської молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / С. Є. Бесклетний ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2013. — 20 с.

14. Богомаз К. Ю. Соціологія молоді [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К. Ю. Богомаз, І. І. Мачуліна, Л. М. Сорокіна ; Дніпродзерж. держ. техн. ун-т. — Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2011. — 355 с.

15. Большая энциклопедия [Текст] : в 62 т. / гл. ред. С. А. Кондратов. — М. : Терра, 2006 . — Т. 30. — 591 с.

16. Бондарук Л. Перший Майдан : 25 років Революції на граніті [Текст] / Л. Бондарук, С. Громенко // Дзеркало тижня. — 2015. — № 36–37 (232–233). — 3 жовтн.

17. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991–2004 рр.) [Текст] : монографія / Є. І. Бородін. — Д. : Пороги, 2008. — 429 с.

18. Букрєєва І. Особливості політичної культури сучасної молоді: до постановки проблеми [Текст] / І. Букрєєва // Українознавчий альманах. — 2012. — Випуск 9. — С. 20–24.

19. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів [Текст] / В. Бурдяк, Н. Ротар ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 2004. — 328 с.

20. Варзарь И. М. К генезису политолого-этнологической теории и науки или реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности [Текст] / І. М. Варзар // Політико-етнологічні проблеми розвитку сучасної України : Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ, 28 лютого 2006 р. / За наук. ред. І. М. Варзаря. — К. : МАУП, 2007. — С. 59–65.

21. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти [Текст] : монографія / В. О. Васютинський ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. — К. : Золоті ворота, 2010. — 120 с.

22. Вашкевич В. М. Історична свідомість молоді: політологічний концепт [Текст] / В. М. Вашкевич ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. — К. : Світогляд, 2005. — 288 с.

23. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч.

закл. / В. М. Вашкевич ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К. : Світогляд, 2010. — 274 с.

24. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні [Текст] / К. О. Ващенко. — К. : Логос, 2008. — 286 с.

25. Велика історія України від найдавніших часів [Текст] : у 2-х т. / авт. передм. І. П. Крип'якевич ; уклад. М. Голубець. — К. : Глобус, 1993. — Т. 1. — 352 с.

26. 80-ті роковини Голодомору – уроки минулого для майбутнього [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/events/a-maibutnogo.htm. — Назва з екрану.

27. Вознюк П. Ф. Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів : аналітична записка [Електронний ресурс] / П. Ф. Вознюк. — Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1224/. — Назва з екрану.

28. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр; пер. с пол. [В. И. Скляра, А. Н. Николаева]; под ред. и с предисл. Ф. М. Бурлацкого. — М. : Прогресс, 1979. — 463 с.

29. Гаврилишин Б. Трансформація без революції – роль науковців [Текст] / Б. Гаврилишин // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі : Збірник наукових праць VIII-го міжнародного симпозіуму Україна – Україна – Туреччина 12–14 червня 2013 року / Відповідальний редактор Т. І. Рибак. — Тернопіль : Вид-во ТНТУ імені Івана Пулюя, 2013. — С. 12–21.

30. Гарлицки Я. Политическая культура польского общества [Текст] / Я. Гарлицки // Studia politologiczne. — 2013. — Vol. 30. — S. 68–94.

31. Гедікова Н. П. Політична відповідальність як критерій політичної соціалізації особистості [Текст] / Н. П. Гедікова ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, Інститут соціальних наук. — О. : АстроПринт, 1999. — 24 с.

32. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества [Текст] / И. Г. Гердер. — М. : Издательство «Наука», 1977. — 705 с.

33. Голибард Є. Польська солідарність на українському тлі [Електронний ресурс] / Є. Голибард. // По-сусідськи. Польський вектор. — Режим доступу : http://www.plukr.org/page105.html. — Назва з екрану.

34. Головатий М. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану [Текст] / М. Головатий // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 54–62.

35. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Ф. Головатий ; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К. : МАУП, 2002. — 176 с.

36. Головатый Н. Ф. Социология молодежи [Текст] : курс лекций / Н. Ф. Головатый ; Межрегиональная академия управления персоналом. — К. : МАУП, 1999. — 223 с.

37. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст] / В. П. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 239 с.

38. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування [Текст] / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська ; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К. : МАУП, 2005. — 152 с.

39. Грабовська І. М. Філософія українського буття [Текст] / І. М. Грабовська [та ін.] ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2006. — 295 с.

40. Гриб О. Українська молодь: покоління «ігреків» чи покоління «нулів» [Електронний ресурс] / О. Гриб // Лівий берег. — Режим доступу : http://blogs.lb.ua/olga_gryb/195536_ukrainska_molod_pokolinnya.html. — Назва з екрану.

41. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? – загальнонаціональне та експертне опитування [Електронний

ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm. — Назва з екрану.

42. Громадянська освіта: теорія і методика навчання [Текст] : посіб. для студ. вищих навч. закладів / Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков та ін. — К. : Етна-1, 2008. — 174 с.

43. Грушевський М. На порозі нової України [Текст] / М. Грушевський // Великий Українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / [Упоряд. Демиденко А. П.; Редкол.: О. Т. Гончар та ін. ; Вступ. сл. Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка]. — К. : Веселка, 1992. — С. 133–178.

44. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість [Текст] : методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський [та ін.] ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т соціол. НАН України, Ін-т вищ. освіти АПН України. — К. : Знання України, 2002. — 580 с.

45. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період [Текст] / С. І. Здіорук [та ін.] ; ред. С. І. Здіорук ; Національний ін-т стратегічних досліджень. — К. : НІСД, 2006. — 403 с.

46. Даль Р. О демократии [Текст] / Р. Даль ; пер. с англ. А. С. Богдановский ; науч. ред. пер. О. А. Алякринский. — М. : Аспект-Пресс, 2000. — 208 с.

47. 20-річчя Студентської революції на граніті: чи готова сьогоднішня молодь до акцій протесту? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://dif.org.ua/en/archive/press_releases_archive/jyjkfukfuylykfk.htm. — Назва з екрану.

48. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] // Офіційна веб-сторінка. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/. — Назва з екрану.

49. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період [Текст] / М. А. Дмитренко ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, Інститут оперативної діяльності та державної безпеки. — К. : НПУ, 2006. — 192 с.

50. Дністровий А. «Шістдесятники» – «дев'ятдесятники»: тяглість, розриви, конфронтація? [Текст] / А. Дністровий // Часопис «Критика». — 2001. — № 10 (48). — С. 18–20.

51. Доган М. Сравнительная политическая социология [Текст] / М. Доган, Д. Пеласси ; пер. Т. И. Шумилина. — М. : Соц.-полит. журн., 1994. — 272 с.

52. Доній О. Покоління оксамитової революції. (Як нам дожити до 2009 року?) [Текст] / О. Доній. — К. : Смолоскип, 1999. — 24 с.

53. Дунец В. Б. Избранные аспекты политической культуры современной молодежи в Украине [Текст] / В. Б. Дунец // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. — Курск : Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов, 2013. — № 12 (90). — С. 116–120.

54. Громадянська освіта в дії : закордонний досвід та перспективи для України [Текст] / В. Б. Дунець // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2015. — Випуск 99 (№ 7). — С. 328–332.

55. Дунець В. Б. Особливості політичної культури сучасної молоді в демократичному суспільстві : приклад Польщі [Текст] / В. Б. Дунець // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / Відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 294–299.

56. Дунець В. Б. Політична культура молоді в польській науковій думці : теоретико-понятійний аналіз [Текст] / В. Б. Дунець // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний

інститут». Політологія. Соціологія. Право : Зб. наук. праць. — Київ : ІВЦ «Політехніка», 2013. — № 4 (20). — С. 14–18.

57. Дунець В. Б. Проблеми державної підтримки обдарованих дітей України [Текст] / В. Б. Дунець // Українознавчий альманах / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; редкол.: М. І. Обушний (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Київський університет, 2013. — № 14. — С. 106–108.

58. Дунець В. Б. Формування політичної культури молоді в Україні після подій Майдану 2013–2014 років [Текст] / В. Б. Дунець // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2014. — Випуск 86 (№ 7). — С. 326–330.

59. Дунець В. Демократична політична культура польського суспільства в історичній ретроспективі [Текст] / В. Дунець // Duchowa polifonia Europy = Духовна поліфонія Європи / pod red. : Sergiusza Terepishchyi'ego, Romana Kordonskyy'ego i Kamila Sygidusa. — Kijów : Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. P. Dragomanowa w Kijowie, 2014. — S. 127–136.

60. Дунець В. Місцеві вибори в Польщі та Україні. Порівняльний аналіз на прикладі 2010 року [Текст] / В. Дунець // «Польські студії» № 6 (Часопис «Дух і Літера» № 26) : Матеріали переможців VI конкурсу ім. Єжи Ґедройця. — К. : Дух і Літера, 2013. — С. 159–180.

61. Жадан І. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді [Текст] / І. Жадан // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». — К., 2000. — Т. 18. — Політичні науки. — С. 91–95.

62. Збіґнєв Бжезинський: «Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури» [Електронний ресурс] // Українська правда. — 2007. — 14 листопада. — Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/articles/2007/11/14/3318487/. — Назва з екрану.

63. Злобіна О. Молодь і політика: соціологічні парадокси та українські реалії [Текст] / О. Злобіна // Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. пр. — К. : ІС НАН України, 2008. — Вип. 11. — С. 131–143.

64. Золкіна М. Громадська думка щодо євроінтеграції: нові тренди як шанс на консолідацію суспільства [Електронний ресурс] / М. Золкіна // Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства / Інформаційно-аналітичне видання. — К. : Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2014. — С. 8–24. — Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1407765948_3132.pdf. — Назва з екрану.

65. Зуйковська А. А. Структурогенез політичної культури сучасного українського суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / А. А. Зуйковська ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.

66. Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства [Текст] / М. С. Іванов ; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». — Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2004. — 280 с.

67. Іванюк І. В. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» [Електронний ресурс] / І. В. Іванюк, О. В. Овчарук, А. Б. Терещенко. — Київ : ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. — Режим доступу : http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf. — Назва з екрану.

68. Ільчук Ю. Патерналістські настрої в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Ільчук // Громадська думка. — 2013. — № 13. — 12 с. — Режим доступу : http://dif.org.ua/modules/pages/files/1394199961_2916.pdf. — Назва з екрану.

69. Інститут Горшеніна: більшість молоді щоденно користуються Інтернетом і соціальними мережами [Електронний ресурс] // Громадський інформаційно-аналітичний центр для молоді. — Режим доступу : http://ciacy.org.ua/?p=1711#.VWWH6c-8PGc. — Назва з екрану.

70. Інформаційно-комунікаційна демократія [Текст] : монографія / За наук. ред. С. О. Довгого. Ред. кол. : Довгий С. О., Лісничий В. В., Бебик В. М., Радченко О. В. ; Ін-т телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України. — С. : Вид. СВС Панасенко І. М., 2015. — 420 с.

71. Камишин В. В. Від концепції до впровадження ідей освіти обдарованих дітей України [Текст] / В. В. Камишин // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2012. — Вип. 7. — С. 137–141.

72. Карнаух А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні [Текст] / А. Карнаух // Персонал. — 2007. — № 9. — С. 26–31.

73. Кейзеров Н. М. Содержание термина «политическая культура» [Текст] / Н. М. Кейзеров // Социологические исследования. — 1981. — № 4. — С. 31–34.

74. Климкова І. І. Теоретико-методологічні основи дослідження культури парламентської діяльності [Текст] / Ірина Ігорівна Климкова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Випуск 3 : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. — С. 24–28.

75. Кліманська Л. Д. Радикалізм як тип політичної поведінки [Текст] / Л. Д. Кліманська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Матеріали Всеукр. наук. конф., 29–31 трав. 1995 р. : [Збірник] / Укр. акад. політ. наук. Наук.-практ. центр політ. психології АПН України та ін.; [За заг. ред. О.В.Киричука та ін.]. — К., 1995. — С. 38–40.

76. Коламбет Е. Интернет-аудитория Украины. Статистика 2012–2013 и прогноз на 2014 год [Электронный ресурс] / Е. Коламбет // Netpeak Blog. —

Режим доступа : http://blog.netpeak.ua/internet-auditoriya-ukrainy-statistika-2012-2013-i-prognoz-na-2014-god/. — Загл. с экрана.

77. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета. — 2000. — № 6. — Червень.

78. Концепція громадянської освіти в Україні // Шкільний світ. — 2000. — № 13–14. — Липень.

79. Корнієвський О. А. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні [Текст] / О. А. Корнієвський, В. М. Якушик ; ред. М. Ф. Головатий, В. М. Якушик ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Центр суспільно-політичних досліджень. — К. : Київське братство, 1997. — 130 с.

80. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні [Текст] : монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінницький національний технічний ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.

81. Куць О. М. Етнонаціональні чинники державотворення [Текст] / О. М. Куць [та ін.]. — Х. : Видавництво ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. — 106 с.

82. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В. Липинський. — Відень, 1927. — 580 с.

83. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом [Текст] / І. Лисяк-Рудницький // Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін.] ; ред. кол. Л. В. Губерський [та ін.] ; НАН України, АПН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К. : Знання України, 2003. — Т. ІІІ. — С. 107–131.

84. Литвин В. Політична арена України [Текст] : дійові особи та виконавці / В. Литвин ; Тернопільський НДІ «Проблеми людини». — К. : Абрис, 1994. — 495 с.

85. Лісничий В. В. Дискурс політичної регіоналізації [Текст] : монографія / В. В. Лісничий ; Нац. акад. наук України, Ін-т телекомунікацій і глобал. інформ. простору. — Х. : Константа, 2011. — 215 с.

86. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн [Текст] : навч. посібник для вищих навч. закладів / В. В. Лісничий. — 2-ге вид., випр. — К. : Професіонал, 2004. — 335 с.

87. Лісовий В. С. Культура-ідеологія-політика [Текст] / В. С. Лісовий. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 352 с.

88. Лутаєв В. В. Соціально-політичні цінності та життєві орієнтації студентської молоді (за матеріалами конкретно-соціологічних досліджень у Національному університеті водного господарства та природокористування 2001–2010 рр.) [Текст] : монографія / В. В. Лутаєв, А. С. Циганчук ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. — Рівне : НУВГП, 2011. — 209 с.

89. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс [Текст] : монографія / [Г. А. Дмитренко та ін.] ; за заг. ред. Г. А. Дмитренка ; Укр. Акад. наук. — Київ : ДКС-Центр, 2014. — 239 с.

90. Лютий Т. В. Культура масова і популярна: теорії та практики [Текст] / Т. В. Лютий, О. А. Ярош ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К. : [б.в.], 2007. — 124 с.

91. Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrlgkaeths.htm. — Назва з екрану.

92. Макиавелли Н. Государь [Текст] / Н. Макиавелли. — М. : Планета, 1990. — 80 с.

93. Мангейм Д. Б. Политология. Методы исследования [Текст] : пер. с англ. / Д. Б. Мангейм, Р. К. Рич. — М. : Весь мир, 1997. — 544 с.

94. Манхейм К. Диагноз нашого времени [Текст] / К. Манхейм; [Отв. ред. и сост.: Я. М. Бергер и др.; Пер. М. И. Левина и др.]. — М. : Юрист, 1994. — 700 с.

95. Манхейм К. Проблема поколений [Текст] / К. Манхейм // Новое литературное обозрение. — 1998. — № 2 (30). — С. 7–47.

96. Мельник В. В. Аксеологічні чинники освіти в Болонській системі та навчальному процесі [Текст] / В. В. Мельник // Вища освіта України. — К., 2011. — Додаток 2 до № 3. — Том I (26). — С. 345–349.

97. Методологічний семінар Громадянськість української молоді виклики, здобутки, перспективи [Відеозапис] // Канал Youtube «Трансляція з зали ІП НАПН» — Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=bsjy9kNB9LU. — Назва з екрану.

98. Милиневский Н. Н. Политическая культура молодежи и ее аполитичность [Текст] / Н. Н. Милиневский // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Матеріали Всеукр. наук. конф., 29–31 трав. 1995 р. : [Збірник] / Укр. акад. політ. наук. Наук.-практ. центр політ. психології АПН України та ін.; [За заг. ред. О. В. Киричука та ін.]. — К., 1995. — С. 140–142.

99. Михельсон О. Ірина Бекешкіна: «Це європейське покоління» [Текст] / О. Михельсон // Український тиждень. — 2013. — № 50 (318). — С. 38.

100. Молоде покоління нової України [Текст] : ескіз соціального портрету / О. М. Балакірєва [та ін.] ; ред. кол. та упоряд. В. В. Барабаш [та ін.] ; Український НДІ проблем молоді. — К. : А.Л.Д., 1995. — 89 с.

101. Молодь України у дзеркалі соціології [Текст] / О. М. Балакірєва [та ін.] ; заг. ред. О. М. Балакірєва, О. О. Яременко ; Український ін-т соціальних досліджень. — К. : УІСД, 2001. — 210 с.

102. Монтескье Ш. Л. О духе законов [Текст] / Ш. Л. Монтескье ; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. — М. : Мысль, 1999. — 672 с.

103. На парламентські вибори прийшла лише третина 20-річних громадян [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — 2014. — 5 листопада. — Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/na-vibori-priyshla-lishe-tretina-dvadcyatirichnih-gromadyan-155784_.html. — Назва з екрану.

104. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії [Текст] / Л. П. Нагорна ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К. : Стилос, 1998. — 278 с.

105. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури України [Текст] / В. Нагорний // Політичний менеджмент. — 2006. — № 5. — С. 83–94.

106. Новакова О. В. Політична модернізація і розвиток демократичних процесів в сучасній Україні [Текст] : монографія / О. В. Новакова. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 216 с.

107. Онищенко А. С. Покоління як соціологічна категорія [Текст] / А. С. Онищенко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. — 2014. — Т. 234, Вип. 222. — С. 60–63.

108. Опис програми «Молодь змінить Україну» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Благодійного фонду Богдана Гаврилишина. — Режим доступу : http://bhfoundation.com.ua/programi/molod-zminue-ukrainu.html. — Назва з екрану.

109. Основи демократії [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / ред. А. Колодій. — 3-тє вид., оновлене і доп. — Л. : Астролябія, 2009. — 832 с.

110. Остапенко М. А. Політична культура суспільства [Текст] : навч. посіб. / М. А. Остапенко ; Міжрегіональна академія управління персоналом. — К. : МАУП, 2008. — 96 с.

111. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва) [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.03 / М. А. Остапенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 19 с.

112. Парламентські вибори-2014: підсумки Національного екзит-полу’2014 [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені

Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/-parlame-vibori-2014-pid.htm. — Назва з екрану.

113. Петро Н. Н. О концепции политической культуры, или основная ошибка советологии [Текст] / Н. Н. Петро // Полис. Политические исследования. — 1998. — № 1. — С. 37–44.

114. Півнева Л. Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу [Текст] / Л. Півнева // Політичний менеджмент. — 2006. — № 6. — С. 74–81.

115. Платон. Держава [Текст] / Платон ; пер. з давньогрецької та комент. Д. Коваль. — К. : Основи, 2000. — 354 с.

116. Повідомлення про оприлюднення проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. — Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc. — Назва з екрану.

117. Поливаева Н. П. Политическая культура и политическое сознание [Текст] : учеб. пособие по политологии / сост. Н. П. Поливаева ; Воронежский гос. ун-т. Кафедра социологии и политологии. — Воронеж : [б.и.], 1999. — 60 с.

118. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні [Текст] : аналіт. звіт / І. Жадан [та ін.] ; відп. ред. С. Рябов ; Інститут громадянської освіти НаУКМА. — К. : Тандем, 2004. — 79 с.

119. Політичні партії [Електронний ресурс] // Офіційна веб-сторінка Державної реєстраційної служби України. — Режим доступу : http://www.drsu.gov.ua/party. — Назва з екрану.

120. Політологія [Текст] : підручник / В. Г. Антоненко [та ін.] ; ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — 3. вид., перероб., доп. — К. : ВЦ «Академія», 2006. — 568 с.

121. Політологія: історія та методологія [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / Ф. М. Кирилюк [та ін.] ; заг. ред. Ф. М. Кирилюк. — К. : Здоров’я, 2000. — 630 с.

122. Поліщук І. О. Електоральна культура постсоціалістичних України та Польщі: версії типологізації [Електронний ресурс] / І. О. Поліщук. — Режим доступу до статті : http://www.ispi.com.ua/index.php?artid=439. — Назва з екрану.

123. Поліщук І. О. Політична культура: дефініція, структура та функції [Текст] / І. О. Поліщук // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2013. — № 3. — С. 194–196.

124. Польща – нарис історії [Текст] / за ред. Влодзімєжа Менджецького та Єжи Брацисевича ; пер. з пол. Івана Сварника ; Інститут національної пам'яті – Комісія переслідування злочинів проти польського народу. — Варшава : Інститут національної пам'яті – Комісія переслідування злочинів проти польського народу, 2015. — 365 с.

125. Помыкало В. Украинский майдан как путь к польско-украинской конфедерации? [Электронный ресурс] / В. Помыкало // Соціально-гуманітарні науки. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe. — Режим доступа к статье : http://sp-sciences.io.ua/s624776/prof._voyceh_pomykalo._ukrainskiy_maydan_kak_put_k_polsko-ukrainskoy_konfederacii. — Загл. с экрана.

126. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.03 / Т. К. Пояркова; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького. — К., 2004. — 20 с.

127. Про молодіжні та дитячі громадські організації [Текст] : закон України від 1 грудня 1998 р. № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 1. — Ст. 2.

128. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні [Текст] : закон України від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII (із подальш. змін. та доповн.) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — Ст. 167.

129. Про Стратегію розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року [Текст] : Указ Президента України від 27 вересня 2013 р. № 532/2013 // Офіційний вісник Президента України. — 2013. — № 24. — С. 25.

130. Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrrhthrtt.htm. — Назва з екрану.

131. Ровдо В. Сравнительная политология [Текст] : Учеб. пособие : у 3-х ч. / В. Ровдо. — Вильнюс : ЕГУ, 2007. — Ч. 1. — 294 с.

132. Ротар Н. Особливості політичної культури як чинник розвитку політичної системи Польщі [Текст] / Н. Ротар // Studia politologica Ucraino-Polona. — 2011. — Вип. 1. — С. 194–203.

133. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід [Текст] : монографія / О. М. Рудакевич ; Терноп. нац. екон. ун-т. — Т. : ТНЕУ, 2010. — 451 с.

134. Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) [Текст] / О. М. Рудакевич, М. С. Гутор. — К. : [б.в.] ; Тернопіль : Поліграфіст, 1998. — 52 с.

135. Рудакевич О. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження [Текст] : моногр. / Олег Рудакевич. — Тернопіль : ТНЕУ, 2013. — 352 с.

136. Рудич Ф. М. Туризм і політологія [Текст] / Ф. М. Рудич // Наукові записки КУТЕП : Збірник наукових праць. Серія : філософські науки. — 2008. — Випуск 5. — С. 115–122.

137. Рябчук М. Дві України [Текст] / М. Рябчук // Часопис «Критика». — 2001. — № 10 (48). — С. 10–13.

138. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI- перша половина XVII ст.) [Текст] / П. М. Сас ; Міжнародний фонд «Відродження». — К. : Либідь, 1998. — 296 с.

139. Сащук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства [Текст] : монографія / Г. М. Сащук. — К. : Вадекс, 2011. — 327 с.

140. Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvhuvh.htm. — Назва з екрану.

141. Середа О. Політична культура українського суспільства на зламі XXI століття [Текст] / О. Середа // Український парламентаризм і політична культура суспільства : [міждисциплінар. дослідж.] / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; [відп. ред. М. Литвин]. — Київ : ІУ, 2012. — С. 9–26.

142. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология : для бакалавров [Текст] : учеб. для студ. вузов, обуч. по напр. подготовки ВПО 030200 – «Политология» / Л. В. Сморгунов. — СПб. : Питер, 2012. — 448 с.

143. Современная молодежь Украины [Электронный ресурс] // Институт Горшенина. — Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/researches/118_sovremennaya_molodezh_ukraini.html — Загл. с экрана.

144. Соловей А. М. Політична культура сучасного українського суспільства (теоретико-методологічні виміри та суспільна практика) [Текст] / А. М. Соловей, В. Ю. Штерн // Панорама політологічних студій. — 2012. — Вип. 9. — С. 26–32.

145. Социология молодежи [Текст] : учебник / Н. М. Боенко [и др.] ; отв. ред. В. Т. Лисовский ; Санкт-Петербургский гос. ун-т и др. — СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. — 458 с.

146. Сравнительная политология сегодня [Текст] : мировой обзор: Учеб. пособие для студ.-политологов / Г. Алмонд [и др.] ; сокр. пер. с англ.

А. С. Богдановский, Л. А. Галкина ; науч. ред. пер. М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 536 с.

147. Стрежнева М. В. Политическая культура в различных интерпретациях: анализ специального понятия / М. В. Стрежнева // Общественные науки и современность. — 2002. — № 5. — С. 141–155.

148. Студенты. Образ будущего [Электронный ресурс] // Институт Горшенина. — Режим доступа : http://institute.gorshenin.ua/annuals/5_studenti_obraz_budushchego.html. – Загл. с экрана.

149. Суржик Л. Втрата мізків [Текст] / Л. Суржик // Дзеркало тижня. — 2013. — № 42 (139). — 16 листоп.

150. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах [Текст] : монографія / [Михальченко М. І. та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. — 334 с.

151. Тарабукін Ю. О. Соціологія молоді [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тарабукін ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Факультет соціології та психології, Український ін-т соціальних досліджень. — К. : Фітосоціоцентр, 2001. — 376 с.

152. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы [Текст] / А. Д. Тихомиров ; Киевский национальный ун-т внутренних дел. — К. : Знання, 2005. — 336 с.

153. Трошихин В. В. Культура политического процесса [Текст] : учеб. пособие / В. В. Трошихин, В. И. Теплов. — М. : ООО «Издательство РДЛ», 2001. — 222 с.

154. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — 566 с.

155. Усикова Л. Ф. Политическая культура [Текст] / Л. Ф. Усикова // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. — 2010. — № 1. — С. 90–101.

156. Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри [Текст] : щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2011 року) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Державна служба молоді та спорту України. — К. : 2012. — 222 с.

157. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левин. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2005. — 588 с.

158. Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сервер. — Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/. — Назва з екрану.

159. Цимбалістий Б. Політична культура українців [Текст] / Б. Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 94–105.

160. Цимбалістий Б. Політична культура українців [Текст] / Б. Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 4. — С. 77–90.

161. Цимбалістий Б. Тавро бездержавности [Текст] / Б. Цимбалістий. — Джерзі Сіті (ЗСА), 1982. — 39 с.

162. Циркін І. М. Формування демократичної політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / І. М. Циркін ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2013. — 18 с.

163. Черныш А. М. Методология и технология современного политологического исследования [Текст] : учеб. пособие / А. М. Черныш ; Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова, Институт социальных наук. — О. : Астропринт, 2003. — 200 с.

164. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Текст] : монографія / Ю. Ж. Шайгородський ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К. : Знання України, 2009. — 400 с.

165. Шептицький А. Як будувати рідну хату? [Текст] / А. Шептицький. — Л. : Монастир Монахів Студитського Уставу : Вид. від. «Свічадо», 1999. — 46 с.

166. Штука І. А. Політична культура в контексті модернізації політичної системи України [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / І. А. Штука ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2013. — 20 с.

167. Almond G. A. Comparative political systems [Text] / Gabriel A. Almond // Comparative Politics: Notes and Readings / ed. by R. C. Macridis and B. E. Brown. — Homewood, Illinois : The Dorsey Press, 1964. — P. 50–64.

168. Almond G. A. The civic culture : political attitudes and democracy in 5 nations [Text] / G. A. Almond, S. Verba. — 3 print. — Princeon, N.Y. : Princeton University Press, 1966. — 562 p.

169. Barber B. Edukacja obywatelska w świecie radykalnej nierówności, technologii cyfrowych i globalnej współzależności [Tekst] / B. Barber // Edukacja obywatelska w działaniu / red. Anna Kordasiewicz i Przemysław Sadura. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. — S. 173–196.

170. Biskupski K. Zarys prawa państwowego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz niektórych państw obcych [Tekst] / Kazimierz Biskupski. — Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962. — 282 s.

171. Blok Z. O polityczności, polityce i politologii [Text] / Zbigniew Blok. — Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2009. — 124 s.

172. Borzym A. Polscy ojcowie Europy [Tekst] / A. Borzym, J. Sadowski. — Warszawa : Wydawnictwo Trio, 2007. — 231 s.

173. Brol M. Psychospołeczne aspekty aktywności politycznej młodych ludzi [Tekst] / Michał Brol // Polityka w opinii młodych : idee, instytucje, obywatele / red. nauk. Agnieszka Turska-Kawa. — Katowice : Uniwersytet Śląski ; Sosnowiec : Remar, 2012. — S. 23–44.

174. Bryce J. The method of comparison [Text] / James Bryce // Comparative Politics: Notes and Readings / ed. by R. C. Macridis and B. E. Brown. — Homewood, Illinois : The Dorsey Press, 1964. — P. 25–29.

175. Butt-Pośnik J. Uczestnictwo obywatelskie i polityczne – czy mamy doczynienia z „efektem przenikania” (spill-over effect) [Tekst] / J. Butt-Pośnik, M. Butt-Pośnik, B. Widmaier // Edukacja obywatelska w działaniu / red. Anna Kordasiewicz i Przemysław Sadura. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. — S. 197–219.

176. Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education [Electronic resource] // Council of Europe. — Mode of access : http://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education. — Title from the screen.

177. Cwynar K. M. Kultura polityczna. Historia i znaczenia pojęcia [Tekst] / K. M. Cwynar // ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich. — 2011. — Nr 11. — S. 261–268.

178. Czy trzeba chodzić na wybory? Przyczyny absencji wyborczej [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2011. — 10 s. — Tryb dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_118_11.PDF. — Tytuł z ekranu.

179. Dalton R. J. Obywatele a zachowanie polityczne [Tekst] / R. J. Dalton, H. D. Klingemann // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 33–62.

180. Diuk N. The Next Generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan: Youth, Politics, Identity, and Change [Text] / Nadia Diuk. — New Jork : Rowman & Littlefield Publishers, 2012. — 226 p.

181. Dlaczego „gimboprawica” głosowała na Korwin-Mikkego? „Dziecięca choroba” [Zasób elektroniczny] // TVN24.pl. — Tryb dostępu :

http://www.tvn24.pl/wybory-do-europarlamentu,97,m/dlaczego-gimboprawica-glosowala-na-korwin-mikkego-dziecieca-choroba,432787.html. — Tytuł z ekranu.

182. Dlaczego Palikot? : młodzi wyborcy Ruchu Palikota – przypadkowy czy „twardy" elektorat nowej siły na polskiej scenie politycznej [Tekst] / red. nauk. Radosław Marzęcki, Łukasz Stach. — Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2013. — 227 s.

183. Dobrzyńska J. Czego się Jaś nie nauczy... [Tekst] / Jolanta Dobrzyńska // Arcana : kultura, historia, polityka. — 2015. — Nr 124. — S. 124–127.

184. Dolata R. Młodzi obywatele : wyniki międzynarodowych badań młodzieży [Tekst] / Roman Dolata [i in.] ; Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. — Warszawa : UW, 2004. — 246 s.

185. Dunets V. Elita a integracja : przypadek Ukrainy [Tekst] / V. Dunets // Nowe strategie na nowy wiek : granice i możliwości integracji regionalnych i globalnych : praca zbiorowa / red. nauk. Michał Chorośnicki, Janusz Józef Węc, Agnieszka Czubik, Aleksander Głogowski, Iwona Krzyżanowska-Skowronek, Agnieszka Nitszke, Ewa Szczepankiewicz-Rudzka, Marcin Tarnawski. — Kraków : Krakowska Oficyna Naukowa Tekst, 2013. — S. 193–201.

186. Dziedzic B. Żakowski: W Polsce trwa zimna wojna domowa. Brakuje nam kultury politycznej [Zasób elektroniczny] / Barbara Dziedzić // Polska Times. — Tryb dostępu : http://www.polskatimes.pl/artykul/1065934,zakowski-w-polsce-trwa-zimna-wojna-domowa-brakuje-nam-kultury-politycznej,1,id,t,sa.html. — Tytuł z ekranu.

187. Edukacja obywatelska młodzieży polskiej u progu Zjednoczonej Europy : materiały z IV Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej [...], Chojnice-Funka 1997 [Tekst] / pod red. Waleriana Magonia, Edwarda Jeziorowskiego. — Bydgoszcz : „Arcanus", 1998. — 176 s.

188. Elementy teorii polityki [Tekst] / pod red. Kazimierza Opałki ; Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Politycznych. — Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1989. — 366 s.

189. Filipiak T. Typologie kultury politycznej [Tekst] / Teodor Filipiak // Pismo edukacyjne „Społeczeństwo i polityka”. — 2004. — Nr 1. — S. 22–32.

190. Fuchs D. Paradygmat kultury politycznej [Tekst] / Dieter Fuchs // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 205–232.

191. Fukuyama F. The end of history [Text] / Francis Fukuyama // National interest. — Summer 1989. — P. 3–18.

192. Gancarz A. Preferencje partyjne studentów w Koszalinie w październiku i listopadzie 2013 roku [Tekst] / A. Gancarz, A. Ilnicka, P. Kloskowska oraz inne // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 245–257.

193. Garlicki J. Komunikacja w Internecie a kultura polityczna Polaków – komentarz do pierwszej fali badań [Tekst] / Jan Garlicki // Studia Politologiczne. — 2011. — Nr 21. — S. 297–303.

194. Garlicki J. Kultura polityczna młodzieży studenckiej [Tekst] / Jan Garlicki. — Warszawa : PWN, 1991. — 322 s.

195. Garlicki J. Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym [Tekst] / J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski. — Warszawa : Wyd. Fundacja Europa, 2004. — 213 s.

196. Garlicki J. Polityczna kultura Internautów [Tekst] / Jan Garlicki // Studia Politologiczne. — 2011. — Nr 21. — S. 13–50.

197. Garlicki J. Wprowadzenie [Tekst] / Jan Garlicki // Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie / pod red. Jana Garlickiego. — Warszawa : „Elipsa”, 1998. — S. 9–12.

198. Gliński P. Młodzież jako czynnik zmiany społecznej – polityczna mobilizacja i aktywne uczestnictwo w ruchach społecznych [Tekst] / Piotr Gliński // Młodzież a zmiany polityczne we współczesnym świecie / pod red. Jana Garlickiego. — Warszawa : „Elipsa”, 1998. — S. 15–30.

199. Górka M. Młodzi ludzie w warunkach postdemokratycznej rzeczywistości [Tekst] / Marek Górka // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 13–28.

200. Halman L. Wartości polityczne [Tekst] / Loek Halman // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 359–381.

201. Hassanpur N. Czy Twitter i Facebook były zarzewiem wydarzeń w Egipcie? [Tekst] / Navid Hassanpur ; tł. Ewa Cylwik // Le Monde Diplomatique. Edycja polska. — 2012. — Luty Nr 2 (72). — S. 10–11.

202. Herba R. Kultura polityczna jako wyznacznik społeczeństwa obywatelskiego w państwach wschodnioeuropejskich [Tekst] / R. Herba, M. Sikora-Gaca // Społeczeństwo obywatelskie jako wspólne dobro / red. nauk. Lech Kacprzak, Bogdan Koszel, Adam Marcinkowski ; [Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Staszica]. — Piła : Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Staszica, 2012. — S. 137–150.

203. Heywood A. Politologia [Tekst] / Andrew Heywood ; przekł. Barbara Maliszewska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — 554 s.

204. Human Development Index (HDI) [Electronic resource] // United Nations Development Programme. — Mode of access : http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi. — Title from the screen.

205. Jak głosowali młodzi – refleksje powyborcze [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2011. — 10 s. — Tryb dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_148_11.PDF. — Tytuł z ekranu.

206. Jakiej partii potrzebują Polacy? [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2013. — 10 s. — Tryb dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_123_13.PDF. — Tytuł z ekranu.

207. Janik K. Kultura polityczna młodzieży : studium o udziale ruchu młodzieżowego w procesach kształtowania kultury politycznej młodego pokolenia PRL [Tekst] / Krzysztof Janik. — Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1980. — 179 s.

208. Janowski K. Kultura polityczna w Polsce czasu zmiany (próba analizy teoretycznej) [Tekst] / Karol Janowski // Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość / praca zbiorowa pod red. M. Kosmana. — Poznań : Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych I Dziennikarstwa, 1996. — S. 213–226.

209. Jasiukiewicz M. Nauka o polityce [Tekst] / M. Jasiukiewicz, M. Sobczak, J. M. Soroka. — Wrocław : Wydaw. Uczelniane AE, 1988. — 297 s.

210. Kaczmarek R. Znaczenie środowisk wychowawczych w przygotowaniu młodych ludzi do aktywności politycznej [Tekst] / Renata Kaczmarek // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 67–81.

211. Kandzia A. Głos wart programu? – o tym, co partie polityczne proponują młodzieży [Tekst] / Agnieszka Kandzia // Polityka w opinii młodych : idee, instytucje, obywatele / red. nauk. Agnieszka Turska-Kawa. — Katowice : Uniwersytet Śląski ; Sosnowiec : Remar, 2012. — S. 45–61.

212. Karwat M. Rodzaje teorii w nauce o polityce [Tekst] / Mirosław Karwat // Czym jest teoria w politologii? : praca zbiorowa / pod red. Zbigniewa Bloka. — Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2011. — S. 75–93.

213. Karwat M. Społeczny status młodzieży [Tekst] / M. Karwat, W. Milanowski // Kultura i społeczeństwo. — 1983. — Nr 2. — S. 55–71.

214. Kasińska-Metryka A. Kultura polityczna młodych Polaków – mity i fakty [Tekst] / Agnieszka Kasińska-Metryka // Kultura polityczna Polaków:

przemiany, diagnozy, perspektywy / red. nauk. i oprac. Karol B. Janowski. — Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010. — S. 109–121.

215. Kersten K. Między wyzwoleniem a zniewoleniem: Polska 1944–1956 [Tekst] / Krystyna Kersten. — Londyn : „Aneks”, 1993. — 196 s.

216. Kornacka M. (Nie)uczestnictwo młodzieży w życiu politycznym Polski po 1989 roku. Wpływ medialnych kampanii społecznych na aktywność wyborczą młodych Polaków [Tekst] / Monika Kornacka // Polityka w opinii młodych : idee, instytucje, obywatele / red. nauk. Agnieszka Turska-Kawa. — Katowice : Uniwersytet Śląski ; Sosnowiec : Remar, 2012. — S. 121–135.

217. Korzeniowski J. Edukacja obywatelska w szkole : teoria i praktyka [Tekst] / J. Korzeniowski, M. Machałek. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. — 358 s.

218. Kosicka-Pajewska A. Kultura polityczna społeczeństwa polskiego okresu dwudziestolecia międzywojennego [Tekst] / Aleksandra Kosicka-Pajewska // Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość / praca zbiorowa pod red. M. Kosmana. — Poznań : Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych I Dziennikarstwa, 1996. — S. 115–122.

219. Kosyrz Z. Kultura polityczna młodzieży [Tekst] / Zdzisław Kosyrz. — Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987. — 188 s.

220. Kowalczyk A. S. Giedroyc i „Kultura” [Tekst] / Andrzej Stanisław Kowalczyk. — Wrocław : Wydaw. Dolnośląskie, 1999. — 312 s.

221. Łuczewski M. Młodzież nie interesuje się polityką i nie mówi dziś własnym językiem [Zasób elektroniczny] / Michał Łuczewski // Polska Times. — Tryb dostępu : http://www.polskatimes.pl/artykul/173890,mlodziez-nie-interesuje-sie-polityka-i-nie-mowi-dzis-wlasnym-jezykiem,id,t.html?cookie=1. — Tytuł z ekranu.

222. Mackenzie W. J. M. Politics and Social Science [Text] / William James Millar Mackenzie. — Baltimore : Penguin Books, 1967. — 424 p.

223. Magoń W. Wychowanie obywatelskie młodzieży w Polsce. O tradycjach i przyszłości [Tekst] / Walerian Magoń // Edukacja obywatelska

młodzieży polskiej u progu Zjednoczonej Europy : materiały z IV Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej [...], Chojnice-Funka 1997 / pod red. Waleriana Magonia, Edwarda Jeziorowskiego. — Bydgoszcz : „Arcanus”, 1998. — S. 7–14.

224. Mała encyklopedia wiedzy politycznej [Tekst] / pod red. Marka Chmaja i Wojciecha Sokoła ; [aut. Tomasz Bichta et al.]. — Wyd. 2 popr. i uzup. — Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2001. — 478 s.

225. Mańkowski M. Wojewódzki sprawdza, ile o polityce wie 19-letnia piosenkarka. Niewiele. Tak jak większość młodych Polaków [Zasób elektroniczny] / Michał Mańkowski // Natemat.pl. — Tryb dostępu : http://natemat.pl/13749,wojewodzki-sprawdza-ile-o-polityce-wie-19-letnia-piosenkarka-niewiele-tak-jak-wiekszosc-mlodych-polakow. — Tytuł z ekranu.

226. Markiewicz W. Kultura polityczna społeczeństwa polskiego [Tekst] / Władysław Markiewicz // Kultura polityczna społeczeństwa polskiego : (materiały z konferencji naukowo-ideologicznej zorganizowanej w dniu 16 marca 1978 r. przez KU PZPR [Komitet Uczelniany Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej] AE w Krakowie) / Akademia Ekonomiczna w Krakowie; [materiały zebrał i przygot. do publ. Jerzy Jagiełło]. — Kraków : AE, 1979. — S. 7–15.

227. Marzęcki R. Młody obywatel we współczesnej demokracji europejskiej [Tekst] / Radosław Marzęcki. — Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2013. — 219 s.

228. Matuszak M. Zakładnicy popkultury [Tekst] / Małgorzata Matuszak // Niezależna Gazeta Polska „Nowe Państwo”. — 2015. — Nr 9 (115). — S. 27–29.

229. Meyer G. Podstawowe pojęcia i perspektywy badawcze [Tekst] / Gerd Meyer // Kultura polityczna w Polsce i w Niemczech : wybrane problemy / red. Gerd Meyer, Stanisław Sulowski, Wojciech Łukowski ; [tł. tekstów niem.: Magdalena Kurkowska i Hanna Dmochowska]. — Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2007. — S. 9–47.

230. Milanowska E. Problemy kształtowania kultury politycznej młodzieży [Tekst] / E. Milanowska, W. Milanowski // Edukacja Polityczna. — 1986. — Nr 9. — S. 187–206.

231. Młodsze pokolenia o „Solidarności” [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2010. — 8 s. — Tryb dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_075_10.PDF. — Tytuł z ekranu.

232. Młodzi 2011 [Tekst] / [red. nauk. i Rekomendacje dla polityk publicznych Michał Boni ; aut. Krystyna Szafraniec] ; Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. — Warszawa : Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 2011. — 425 s.

233. Młodzi wyborcy nie wiedzą jak korzystać ze swoich praw [Zasób elektroniczny] // Newsweek.pl. — Tryb dostępu : http://polska.newsweek.pl/wybory-do-pe-mlodzi-nie-wiedza-ze-moga-glosowac-newsweek-pl,artykuly,284747,1.html. — Tytuł z ekranu.

234. Młodzież 2013: opinie i diagnozy [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2014. — 176 s. — Tryb dostępu : http://www.cinn.gov.pl/portal?id=15&res_id=673746. — Tytuł z ekranu.

235. Młyniec E. Kultura polityczna i opinia publiczna [Tekst] / Eugeniusz Młyniec // Kategorie analizy politologicznej / pod red. Andrzeja Wojciecha Jabłońskiego i Leszka Sobkowiaka. — Wrocław : Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. — S. 144–158.

236. Mojsiewicz C. Edukacja polityczna w procesie integracji europejskiej [Tekst] / Czesław Mojsiewicz // Edukacja polityczna w nowej Europie : praca zbiorowa / Krzysztof Borowczyk [et al. ; pod red. Czesława Mojsiewicza] ; Instytut Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. — Toruń ; Poznań : Wydaw. Adam Marszałek, 1992. — S. 7–36.

237. Mojsiewicz C. Kultura polityczna elity politycznej w Polsce [Tekst] / Czesław Mojsiewicz // Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość / praca zbiorowa pod red. Marcelego Kosmana. — Poznań : Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych I Dziennikarstwa, 1996. — S. 203–212.

238. Mutz D. C. Psychologia polityczna a wybór [Tekst] / Diana C. Mutz // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 132–156.

239. Napiontek O. Szkoła – przestrzeń obywatelskiego uczestnictwa [Tekst] / Olga Napiontek // Edukacja obywatelska w działaniu / red. Anna Kordasiewicz i Przemysław Sadura. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. — S. 104–127.

240. Newton K. Zaufanie społeczne [Tekst] / Kenneth Newton // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 406–431.

241. Nowacki G. Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80” [Tekst] / Grzegorz Nowacki. — Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1991. — 199 s.

242. O firmie [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Tryb dostępu : http://cbos.pl/PL/o_firmie/o_firmie.php. — Tytuł z ekranu.

243. O programie Młodzi głosują [Zasób elektroniczny] // Centrum Edukacji Obywatelskiej. — Tryb dostępu : http://www.ceo.org.pl/pl/mlodzi/news/o-programie-mlodzi-glosuja. — Tytuł z ekranu.

244. O’Sullivan J. Prezydent, papież, premier: oni zmienili świat [Tekst] / John O’Sullivan ; przeł. Piotr Amsterdamski. — Warszawa : AMF Plus Group, 2007. — 368 s.

245. Olak A. Współczesne zagrożenia : rola telewizji i Internetu w życiu młodzieży : zarys problematyki [Tekst] / Antoni Olak. — Rzeszów : Wydawnictwo Amelia, Aneta Siewiorek, 2012. — 145 s.

246. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652 : system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie [Tekst] / Edward Opaliński. — Warszawa : Wydaw. Sejmowe, 1995. — 344 s.

247. Ossowska M. Koncepcja pokolenia [Tekst] / Maria Ossowska // Studia Socjologiczne. — 1963. — Nr 2. — S. 47–51.

248. Państwowa Komisja Wyborcza [Zasób elektroniczny] // Strona Internetowa. — Tryb dostępu : http://pkw.gov.pl/. — Tytuł z ekranu.

249. Pawłowski P. Wszystko dla nas, ale bez nas, czyli nowe miejsce młodych w Polityce [Tekst] / Piotr Pawłowski // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 207–214.

250. Political science: an introduction [Text] / Michael G. Roskin [et.al.]. — 5th ed. — Englewood Cliffs, N. J. : Prentice Hall, 1994. — 402 p.

251. Polscy eurodeputowani i wybory do Parlamentu Europejskiego [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2014. — 14 s. — Tryb dostępu : http://www.sld.org.pl/nowastrona/public/ckfinder/userfiles/files/K033_14_polscy%20eurodeputowani.pdf. — Tytuł z ekranu.

252. Polska – Ukraina, Polacy – Ukraińcy : spojrzenie przez granicę / [Joanna Fomina, Joanna Konieczna-Sałamatin, Jacek Kucharczyk, Łukasz Wenerski] ; Instytut Spraw Publicznych. — Warszawa : Fundacja Instytut Spraw Publicznych, 2013. — 90 s.

253. Pożarlik G. Integracja europejska z perspektywy lokalnych elit politycznych [Tekst] / Grzegorz Pożarlik // Monitor Integracji Europejskiej : społeczne aspekty integracji Polski z Unią Europejską : badania i ekspertyzy 2001–2002 / wstęp Elżbieta Skotnicka-Illasiewicz. — Wyd. specjalne. — Warszawa : Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2002. — S. 104–115.

254. Prezydent rozmawiał z młodzieżą o nowoczesnym patriotyzmie [Zasób elektroniczny] // ABC. — 2014. — 20 marca. — Tryb dostępu : http://www.oswiata.abc.com.pl/czytaj/-/artykul/prezydent-rozmawial-z-mlodzieza-o-nowoczesnym-patriotyzmie. — Tytuł z ekranu.

255. Prokopiuk J. Młodzież białoruska i polska w okresie transformacji systemowej [Tekst] / Jan Prokopiuk // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 29–40.

256. Protest i pokolenie [Zasób elektroniczny] // Fundacja im. Stefana Batorego. — Tryb dostępu :

http://www.batory.org.pl/programy_operacyjne/debaty/2012/protest_i_pokolenie. — Tytuł z ekranu.

257. Przastek D. Kultura polityczna społeczeństwa polskiego w XX wieku [Tekst] / Daniel Przastek // Pismo edukacyjne „Społeczeństwo i polityka”. — 2004. — Nr 1. — S. 47–65.

258. Pudło K. M. Polska i jej Sąsiedzi w procesie przemian przełomu XX i XXI wieku [Tekst] / Kazimierz M. Pudło // Kraje Europy Środkowej i Wschodniej na drodze przemian / pod red. Bernarda J. Albina, Janusza M. Kupczaka. — Wrocław : „Arboretum” : nakł. Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. — S. 9–40.

259. Pye L. Political Culture [Text] / Lucian Pye // International of the Social Sciences. — 1961. — № 4. — Vol. 12. — P. 210–232.

260. Radiukiewicz A. Wartości akceptowane – wartości odrzucane: młodzieży portret własny [Tekst] / Anna Radiukiewicz // Dylematy światopoglądowe młodzieży / praca zbiorowa pod red. J. Koralewicz, P. Ruszkowskiego, J. Bielińskiego, A. Figel. — Poznań : Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2009. — S. 41–73.

261. Réau B. Wielka podróż dla młodych elit [Tekst] / Bertrand Réau // Le Monde Diplomatique. Edycja polska. — 2012. — Lipiec Nr 7 (77). — S. 36.

262. Rocznik Demograficzny [Zasób elektroniczny] / [Główny Urząd Statystyczny] = Demographic Yearbook of Poland / [Central Statistical Office ; red. gł. Halina Dmochowska]. — Warszawa : Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2014. — 600 s. — Tryb dostępu : http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2014,3,8.html#. — Tytuł z ekranu.

263. Rosenbaum W. Political culture (Basic concepts in political science) [Text] / Walter Rosenbaum. — N. Y. : Praeger, 1975. — 378 p.

264. Russocki S. Wokół pojęcia „kultura polityczna” i „kultura prawna” [Tekst] / Stanisław Russocki // Państwo i prawo. — 1981. — Nr 3. — S. 40–49.

265. Rychard A. Pozytywny Patriotyzm [Tekst] / Andrzej Rychard // Teraz Polska. — 2012. — Nr 1. — S. 12–13.

266. Ryszka F. Nauka o polityce : rozważania metodologiczne [Tekst] / Franciszek Ryszka. — Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1984. — 536 s.

267. Sadura P. Wprowadzenie. Szkoła demokracji – okiem refleksyjnych praktyków [Tekst] / P. Sadura, A. Kordasiewicz // Edukacja obywatelska w działaniu / red. Anna Kordasiewicz i Przemysław Sadura. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. — S. 7–24.

268. Shin D. C. Demokratyzacja: perspektywy obywateli globu [Tekst] / Doh Chull Shin // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ; red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 302–331.

269. Shukra K. Posłowie [Tekst] / K. Shukra, M. Ball, K. Brown // Edukacja obywatelska w działaniu / red. Anna Kordasiewicz i Przemysław Sadura. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. — S. 333–336.

270. Skarżyńska K. Człowiek a polityka : zarys psychologii politycznej [Tekst] / Krystyna Skarżyńska. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2005. — 412 s.

271. Sobolewski M. Tradycje polskiej kultury politycznej [Tekst] / Marek Sobolewski // Kultura polityczna społeczeństwa polskiego : (materiały z konferencji naukowo-ideologicznej zorganizowanej w dniu 16 marca 1978 r. przez KU PZPR [Komitet Uczelniany Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej] AE w Krakowie) / Akademia Ekonomiczna w Krakowie; [materiały zebrał i przygot. do publ. Jerzy Jagiełło]. — Kraków : AE, 1979. — S. 17–27.

272. Socci A. Tajemnice Jana Pawła II [Tekst] / Antonio Socci ; tł. z jęz. wł. Jolanta Kornecka-Kaczmarczyk. — Kraków : „Rafael”, 2009. — 254 s.

273. Śpiewak P. Pokolenie bez obywateli [Zasób elektroniczny] / Paweł Śpiewak // „Tygodnik Powszechny”. — 2001. — Tryb dostępu : http://www.tygodnik.com.pl/numer/2744/spiewak.html. — Tytuł z ekranu.

274. Stasiak A. Nacjonalizm a młodzi ludzie [Tekst] / Anna Stasiak // Młodzi i polityka / pod red. Marka Górki, Jana Prokopiuka. — Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2013. — S. 185–196.

275. Stosunek do instytucji państwa oraz partii politycznych po 25 latach [Zasób elektroniczny] // Centrum Badania Opinii Społecznej. — Warszawa, 2014. — 12 s. — Tryb dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_068_14.PDF. — Tytuł z ekranu.

276. Surmaczyński M. Podstawowe problemy metodologiczne nauk społeczno-politycznych [Tekst] / Marian Surmaczyński. — Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. — 167 s.

277. Szafraniec K. Młode pokolenie a nowy ustrój [Tekst] / Krystyna Szafraniec. — Warszawa : Inst. Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 2010. — 258 s.

278. Szafraniec K. Wartości młodego pokolenia [Tekst] / Krystyna Szafraniec // Portret młodego pokolenia / [red. nauk. Michał Łuczewski] ; Polskie Forum Obywatelskie. — Gdańsk : Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, 2009. — S. 11–16.

279. Szewczak W. Funkcjonalne ujęcie kultury politycznej i jego konsekwencje teoretyczno-metodologiczne [Tekst] / Wiktor Szewczak // Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną : praca zbiorowa / pod red. Zbigniewa Bloka. — Poznań : Wydaw. Naukowe INPiD UAM – Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2005. — S. 69–84.

280. The Democracy Index 2011: Democracy under stress [Electronic resource] // The Economist. — Mode of access : http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 — Title from the screen.

281. Thomassen J. Wartości demokratyczne [Tekst] / Jacques Thomassen // Zachowania polityczne. 1 / red. nauk. Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann ;

red. nauk. wyd. pol. Radosław Markowski ; przekł. Andrzej Brzóska [et al.]. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. — S. 481–501.

282. Tłuczek-Tadla E. Edukacja obywatelska w stowarzyszeniu młodzieżowym : studium teoretyczno-empiryczne [Tekst] / Ewa Tłuczek-Tadla. — Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. — 226 s.

283. Turska-Kawa A. Aktywizacja polityczna młodych [Tekst] / Agnieszka Turska-Kawa // Polityka w opinii młodych : idee, instytucje, obywatele / red. nauk. Agnieszka Turska-Kawa. — Katowice : Uniwersytet Śląski ; Sosnowiec : Remar, 2012. — S. 11–21.

284. Uchwała nr 1 Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1987 r. w sprawie okresowych ocen stanu zdrowia młodzieży [Tekst] // Monitor Polski. — 1987. — Nr 2. — Poz. 9.

285. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. – o samorządzie gminnym [Tekst] // Dziennik Ustaw. — 2001. — Poz. 142.1591.

286. Voter engagement and young people [Electronic resource] // The Electoral Commission. — 2002. — 60 p. — Mode of access : http://www.electoralcommission.org.uk/__data/assets/electoral_commission_pdf_file/0019/16093/youngpplvoting_6597-6188__E__N__S__W__.pdf. — Title from the screen.

287. What do we mean by „youth”? [Electronic resource] // UNESCO. — Mode of access : http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/youth/youth-definition/. — Title from the screen.

288. WHO Technical Report Series 886. Programming for adolescent health and development [Electronic resource]. — Geneva : World Health Organization, 1999. — 144 p. — Mode of access : http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/42149/1/WHO_TRS_886_(p1-p144).pdf. — Title from the screen.

289. Wichura J. Młodzieżowe organizacje polityczne w Polsce jako przejaw aktywizacji politycznej [Tekst] / Jarosław Wichura // Polityka w opinii

młodych : idee, instytucje, obywatele / red. nauk. Agnieszka Turska-Kawa. — Katowice : Uniwersytet Śląski ; Sosnowiec : Remar, 2012. — S. 169–182.

290. Wyborca 2.0 : młode pokolenie wobec procedur demokratycznych [Zasób elektroniczny] / pod red. Dominika Batorskiego, Marcina Drabka, Marty Gałązki, Jarosława Zbieranka. — Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2012. — 78 s. — Tryb dostępu : http://isp.org.pl/uploads/filemanager/Program%20Prawa%20i%20Instytucji%20Demokratycznych/Wyborca20.pdf. — Tytuł z ekranu.

291. Wykaz partii politycznych [Zasób elektroniczny] // Państwowa Komisja Wyborcza. — Tryb dostępu : http://pkw.gov.pl/wykaz-partii-politycznych/wykaz-partii-politycznych.html. — Tytuł z ekranu.

292. Załęski P. Kultura polityczna społeczeństwa polskiego XIX wieku [Tekst] / Piotr Załęski // Pismo edukacyjne „Społeczeństwo i polityka”. — 2004. — Nr 1. — S. 33–46.

293. Zamęcki Ł. Kontrowersje wokół kultury politycznej [Tekst] / Łukasz Zamęcki // Pismo edukacyjne „Społeczeństwo i polityka”. — 2004. — Nr 1. — S. 11–21.

294. Żebrak A. Instytucjonalizacja politycznych ugrupowań młodzieżowych w Polsce po 1989 roku [Tekst] / Anna Żebrak. — Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. — 356 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Листування з Міністерством закордонних справ України

ЗАПИТ

на отримання публічної інформації

Розпорядник інформації: Міністерство закордонних справ України **Кому:** Директору Департаменту політики і комунікацій Макеєву О.С.

П.І.Б. запитувача	Дунець Василь Богданович

Вид, назва, реквізити чи зміст документа, до якого Ви б хотіли отримати доступ	
Або	
Я б хотів отримати доступ до інформації про ...	Кількість зареєстрованих громадян України на консульському обліку в Республіці Польща (загальна кількість, кількість у розрізі 18-34 років, 20-24 років) станом на початок і кінець 2014 року. Кількість українських студентів, які навчалися у 2013/2014 роках у Республіці Польща та скільки із них стояли на консульському обліку. Матеріали необхідні для написання дисертаційної роботи.

Прошу надати мені відповідь у визначений законом термін. Відповідь надати:	
Поштою	/Вказати поштову адресу/
Фактом	/Вказати номер факсу/
Електронною поштою	vas.dunets@gmail.com

Підкреслити обрану категорію

Контактний телефон	
Дата запиту	28/08/2015

МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ

Михайлівська площа, 1
м. Київ, 01018, Україна

Тел.: (044) 238 17 48; факс: (044) 238 18 88
E-mail: zsmfa@mfa.gov.ua
Web: http://www.mfa.gov.ua
Код ЄДРПОУ 00026620

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE

1 Mykhailivska Square
Kyiv, 01018, Ukraine

03 вересня 2015 р. № 913/36-172/3-1268

Громадянину
В.Б.Дунцю

vas.dunets@gmail.com

Щодо запиту

Шановний Василю Богдановичу,

МЗС розглянуло Ваш запит від 28.08.2015 р. та у межах компетенції повідомляє таке.

Відповідно до таблиці статистичних даних Посольства України в Республіці Польща станом на 31.12.2013 р. на консульському обліку в цій установі перебувало 2517 осіб, з них неповнолітніх дітей 79; станом на 31.12.2014 р. – відповідно 4495 та 88 осіб.

Принагідно інформуємо, що статистична звітність закордонних дипломатичних установ не передбачає ведення консульського обліку осіб у розрізі вікових груп та мети перебування.

З повагою,

Начальник відділу зв'язків з інститутами громадянського суспільства
Управління зв'язків із ЗМІ
Департаменту політики і комунікацій /підпис/ **Є. Конопацький**

Додаток Б

Порівняльна характеристика політичних культур сучасної польської та української молоді

Польська молодь	Українська молодь
Пізнавальний компонент	
- зацікавленість політикою виявляється переважно на рівні відстежування основних подій. Зростає у період активного суспільно-політичного життя, а спадає після його нормалізації; - володіє переважно знаннями інформаційного характеру, натомість бракує знань про суть та структуру політичної системи; - у контексті найновішої історії узагальнено володіє інформацією про ключові події. Водночас особливо цими подіями не цікавиться, проте хотіла б дізнатися більше; - основні джерела надходження політичної інформації: Інтернет, телебачення, преса.	- зацікавленість політикою виявляється переважно на рівні відстежування основних подій. Зростає у період активного суспільно-політичного життя, а спадає після його нормалізації; - володіє переважно знаннями інформаційного характеру, натомість бракує знань про суть та структуру політичної системи; - переважно володіє інформацією про основні історичні події та факти, проте не здатна глибше пояснити їх причини та наслідки; - основні джерела надходження політичної інформації: інколи міняються місцями Інтернет та телебачення, а на третьому місці перебуває преса. Стосовно історичної інформації: ЗМІ, навчання, родичі.
Ціннісний компонент	
- демократія є кращим політичним	- демократія є кращим політичним

режимом порівняно з недемократичним, проте фактично така ж кількість молоді не може визначитися з відповіддю; - свобода є ключовою цінністю демократії; - значно більше ніж половина молоді не має ідеологічно кристалізованих політичних поглядів, а серед тих, які визначилися – домінують праві погляди, далі центристські та ліві; - популістські партії, які пропонують радикальні гасла чи лозунги, що світоглядно близькі молоді, мають переважно її електоральну прихильність. Загалом же електоральні уподобання молоді суттєво не відрізняються від усього суспільства, окрім згаданих вище партій. Проте є нестійкими та змінюються залежно від політичної кон'юнктури; - притаманна висока патріотична позиція та гордість за своє громадянство; - кількість віруючих осіб	режимом порівняно з недемократичним для переважної більшості молоді, тоді як не може визначитися з відповіддю досить незначна кількість молодих людей; - свобода є ключовою цінністю демократії; - більша частина молоді не має ідеологічно кристалізованих політичних поглядів, а серед тих, хто визначився, домінують ліві та праві погляди; - найбільшу електоральну прихильність молоді мають нові на політичній арені політичні партії з відомими і популярними лідерами, які пропонують радикальні гасла. У цілому ж електоральні уподобання молоді суттєво не відрізняються від усього суспільства, окрім згаданих вище партій. Проте є нестійкими та змінюються залежно від політичної кон'юнктури; - після подій Майдану 2013–2014 рр. зросла патріотична позиція та гордість за своє громадянство;

зменшується; - у переважної більшості молоді сформовані стійкі проєвропейські зовнішньополітичні орієнтації.	- кількість віруючих осіб зростає; - у переважної більшості молоді сформовані стійкі проєвропейські зовнішньополітичні орієнтації.
Оцінно-афективний компонент	
- показник здатності вплинути на власне життя перевищує середній показник ЄС. Натомість більшість оцінює негативно свою здатність вплинути на перебіг подій у державі, проте покладаються на власні сили у справах локального значення; - більшість молоді незадоволена рівнем функціонування демократії у Польщі, тоді як задоволеними є дуже мала кількість; - більшість не довіряє законодавчому органу; - значна більшість негативно оцінює польський політикум, оскільки вважає, що політики та політичні партії не враховують погляди громадян, не представляють їх інтереси, а дбають тільки про свій розвиток, а не про благо суспільства; - вимагає створення нових	- показник здатності вплинути на власне життя нижчий за середній показник ЄС. Натомість молодь не є патерналістично налаштованою, вона лише вимагає від держави справедливих умов праці та розвитку; - молодь оцінює рівень розвитку демократії як середній, проте більшість незадоволена її функціонуванням; - переважна більшість не довіряє ключовим інституціям держави, тоді як найбільше довіряє рідним та близьким особам, ЗМІ, збройним силам України; - більшість вважає, що в Україні присутня свобода слова, проте дуже мала частка переконаних, що в державі є політичні партії, які здатні належно здійснювати владу; - вимагає нових політичних

політичних партій.	лідерів.
Поведінковий компонент	
- виборча активність протягом тривалого періоду не досягала 50 %, проте зросла зі зміною суспільно-політичних реалій. Натомість протилежною та дуже низькою залишається активність молоді на виборах до Європарламенту, на відміну від внутрішніх виборів; - незначна частина молоді є членами різних громадських організацій, проте надзвичайно мала кількість належать до організацій політичної спрямованості; - загалом же молодь більш охоче бере участь у різних короткострокових акціях, проектах, які приносять їй задоволення, аніж долучається до громадсько-політичної діяльності.	- виборча активність була найвищою після Майдану 2004 р., проте потім значно знизилася; - молодь була однією з найактивніших вікових груп у масових акціях протесту 2013–2014 рр.; - зі зростанням кількості молодіжних громадських організацій, не особливо зростає кількість їх членів. Проте надзвичайно мала кількість осіб належать до організацій політичної спрямованості; - загалом же молодь більш охоче бере участь у різних короткострокових акціях, проектах, які приносять їй задоволення, аніж долучається до громадсько-політичної діяльності.
Тип політичної культури	
Піддансько-активістський	Піддансько-активістський